

**İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

**MİLLÎ MÜCADELE'DEN CUMHURİYET
TÜRKİYESİ'NE DİN GÖREVLİLERİ VE İMAJİ**

1918-1928

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hasan ŞAHİNTÜRK

HAZİRAN-2017

**İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

**MİLLÎ MÜCADELE'DEN CUMHURİYET
TÜRKİYESİ'NE DİN GÖREVLİLERİ VE İMAJİ**

1918-1928

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hasan ŞAHİNTÜRK

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Recep KARACAKAYA

HAZİRAN-2017

ONAY

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans öğrencisi olan Hasan ŞAHİNTÜRK'ün hazırladığı ve jüri önünde savunduğu "Millî Mücadele'den Cumhuriyet Türkiye'si'ne Din Görevlileri ve İmajı (1918-1928)" başlıklı tez başarılı kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Recep Karacakaya

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İMZA

Üyeler:

Prof. Dr. Adem Ölmez

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Recep Çelik

Kurumu: Yalova Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi:

13 Haziran 2017

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu Yüksek Lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Alıntılanan başkalarına ait tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini kaynak göstererek atıfta bulunduğum gibi, yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

Beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

Hasan Şahintürk

ÖNSÖZ

Bu tezin odak noktası Millî Mücadele’de ve sonrasında kurulan yeni Türk Devleti’nin ilk yıllarında din görevlileridir. Başlangıçta din görevlilerinin 1924-1938 yılları arasındaki durumunu ortaya koymayı amaçlayan bu tez, literatürdeki eksikliklerin giderilmesi ve konu bütünlüğünün sağlanması adına içerisine Millî Mücadele süreci de dâhil edilerek oluşturulmuştur.

Bu bağlamda tez, Millî Mücadele’yi de kapsar bir şekilde 1918’den siyasi, hukuki, idari, sosyal ve kültürel birçok alanda köklü değişikliklerin yaşandığı Türkiye Cumhuriyeti’nin 1928 yılına kadarki sürecini, din görevlileri özelinde izah etme amacına yöneliktir.

Tez giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde literatür değerlendirmesi yapılmış, kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. İlk bölümde Millî Mücadeleye muhalif din görevlilerinin, ikinci bölümde, Millî Mücadeleye destek veren din görevlilerinin Millî Mücadele içerisindeki faaliyetlerine değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise Millî Mücadele sonrasında din görevlilerinin, 1928 yılına kadar geçirdiği evreler ifade edilmeye çalışılmış, hem siyasi otoritenin din görevlisi algısı hem de din görevlilerinin dönem algısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tezin oluşması için başından itibaren desteklerini esirgemeyen birçok kişi bulunmaktadır. En başta danışman hocam Prof. Dr. Recep Karacakaya’ya vermiş olduğu destek, göstermiş olduğu sabır ve bana olan güveni için ne kadar teşekkür etsem azdır, kendisine minnettarım. Ayrıca hocalarım, Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, Doç. Dr. Selim Karahasanoğlu, Prof. Dr. Adem Ölmez’e ve Yrd. Doç. Dr. Mert Sunar’a bana kattıkları tarihi hadiselerle bakışımın çeşitlenmesini sağlayan yorum ve önerilerinden dolayı ne kadar teşekkür etsem azdır. Bunun yanında lisans yıllarımdan itibaren desteklerini esirgemeyen ve sorduğum her soruya sabırla cevap verme hassasiyetini gösteren, çok değerli hocam Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu’ya da bu tez vesilesi ile teşekkür ediyorum. Ayrıca daha evvelden yakın dönem tarihi üzerine yaptığı çalışmalardan takip edip, faydalandığım, bu tezin yazıldığı sıralarda yakından tanıma fırsatı bulduğum Doç. Dr. Ali Satan’a verdiği fikir ve sunduğu öneriler için

minnettarım. Yakından tanıma fırsatı bulduğum diğer bir isim olarak çok değerli hocam Prof. Dr. İsenbike Togan’a da desteklerinden ötürü teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tezin inceleme alanı dâhilinde olan süreli yayınlara ulaşmamda büyük katkısı bulunan Selahattin Öztürk’e esirgemedi kendi arşivinden bu yayınları benimle paylaşması ve yakın alakasından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Bu isimlerin yanında eğitim hayatım boyunca desteklerini üzerimden eksik etmeyen değerli aile büyüğümüz Zeki Şahintürk’e, pek değerli ağabeyim Murat Şahintürk’e ve değerli dostum Hakan Şahintürk’e ne kadar teşekkür etsem azdır, her üçüne de minnettarım. Mütebessim çehreleri ile daima yanımda olduklarını hissettiren, ayrıca bu tezin birçok aşamasında öneri ve desteklerini esirgemeyen Özlem Kumbar ve Timur Kumbar’a çok teşekkür ederim, her ikisine de ayrı ayrı minnettarım. Ayrıca tezi okuma zahmetine katlanan ve düzenleme noktasında hiçbir vakit yardımlarını esirgemeyen, pek değerli dostum Mehmet Bora’ya sonsuz teşekkürler. Bunun yanında beni dinleyen ve fikir beyan eden değerli dostlarım, Alpaslan Fener, Hazal Vural, Barış Can, Taner Demir, Seda Aydoğdu, Aydan Ayhan, Murat Türkeri ve İ. Şükran Yorulmaz’a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak üzerimde ne yapsam karşılığını vermeyeceğim derecede emeğe sahip olan pek değerli babaanneme, bu tez vesilesi ile teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ONAY	Hata! Yer işareti tanımlı değil.
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	i
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
ÖZET	viii
ABSTRACT.....	ix
GİRİŞ	1
A. Literatür Değerlendirmesi	6
1. Tarih Yazımında Millî Mücadele’de Din Görevlileri	7
a) Popüler Tarih Metinlerinde Millî Mücadele’de Din Görevlileri	14
b) Akademik Çalışmalarda Millî Mücadele’de Din Görevlileri	21
2. Tarih Yazımında Millî Mücadele Sonrası Din Görevlileri	24
B. Kaynaklar	27
1. Arşivler	27
2. TBMM Meclis Zabıtları	28
3. Süreli Yayınlar	28
4. Hatırat Literatürü	28
I. MİLLÎ MÜCADELEYE MUHALİF DİN GÖREVLİLERİ	29
A- Millî Mücadele Başlarken	30
B- Halkın Durumu	38
C- İstanbul Hükûmetinin Faaliyetleri	43
1. Damat Ferit Paşa’nın 4. Sadareti	44
2. Hatt-ı Hümayun	46
3. Hükûmet Beyannamesi:	47
4. İstanbul Fetvası	49
5. Fetvaların Hazırlanışı	53

D.	Kuva-yi Milliye'ye Karşı İsyancılar	59
E.	Millî Mücadele'ye Muhalif Din Görevlileri	65
II.	MİLLÎ MÜCADELEYE DESTEK VEREN DİN GÖREVLİLERİ	85
A.	Millî Mücadele Fikrinin Doğuşunda Din Görevlileri	90
1.	Telgraflar	90
2.	Mitingler	91
3.	Vaazlar	95
4.	Fetvalar	96
5.	Anadolu Fetvası ve Büyük Millet Meclisinin Memleket Beyannamesi	98
B.	Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nde ve Kongrelerde Din Görevlileri	103
1.	Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi	105
2.	Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti	110
a)	Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti	114
b)	Erzurum Kongresi	117
3.	İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti	120
4.	Balıkesir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi ve Batı Anadolu Kongreleri	126
a)	Balıkesir Kongreleri	130
b)	Alaşehir ve Nazilli Kongreleri	133
C.	Din Görevlilerinin Diğer Faaliyetleri	134
D.	İşgal Kuvvetleri ve İstanbul Hükûmetinin Millî Mücadele'ye Destek Veren Din Görevlilerine Yönelik Faaliyetleri	136
III.	CUMHURİYET TÜRKİYESİ VE DİN GÖREVLİLERİ	142
A.	Cumhuriyet İdaresinin Din Görevlisi Algısı	147
B.	Din Görevlisi Mesleğinin Evrimi	153
C.	Cumhuriyet İdaresinin Din Görevlilerine Yüklendiği İşlevler	170
D.	Din Görevlilerinin Cumhuriyet Algısı ve Tepkileri	175
	SONUÇ	194
	KAYNAKÇA	198
	EKLER	220

KISALTMALAR LİSTESİ

BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Bkz: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BTDD: Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

C: Cilt

çev.: Çeviren

DH.KMS: Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri

DH.İUM: İdare-i Umumiye Belgeleri

DH.EUM: Emniyet-i Umumiye Belgeleri

DH.ŞFR: Şifre Kalemî Belgeleri

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed.: Editör

Hızl.: Hazırlayan

Nr.: Numara

s.: Sayfa

Vb.: ve benzeri

ÖZET

Bu araştırma 1918-1928 yılları aralığında Millî Mücadele ve sonrasında yaşanan gelişmeler çerçevesinde din görevlilerine odaklanmaktadır. Araştırmanın Millî Mücadele kısmı konu ile alakalı literatür eksikliğini gidermek adına bu mücadelede din görevlilerinin mücadeleye muhalifliği ve olumlu katkıları bağlamında incelenmiştir. Tezin din görevlilerinin Cumhuriyet Türkiye'si'ndeki durumunu ortaya koyan üçüncü bölümü ise bu süreçte din görevlilerinin siyasi, hukuki, sosyal ve kültürel hayatta yaşadıkları değişim ve dönüşümleri ortaya koymaktadır. Ayrıca mezkûr zaman dilimi içerisinde din görevlilerinin dönem algısı ve siyasi otoritenin din görevlisi algısı üçüncü bölümde incelenmektedir. Bunun yanında büyük oranda Millî Mücadele süreci ile beraber düşünülmesi gereken ve diğer birçok etkenin belirlediği din görevlilerinin imajı meselesi de üçüncü bölümde ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Din Görevlileri, Cumhuriyet, İnkılâplar.

ABSTRACT

This research is based on deeds and acts of religious officials who participated to War Of Indipendence of Turkey, between years of 1918-1928. For making a serious contribution to the Turkish litera, this research is focused on not just the positive acts of them but also the negative ones. In the third part of the research, their political, judicial, social and cultural changes been examined for understading the historical changes in Turkish Republic. Additively in the third part, religious officials and bureaucrats viewpoint also examined, in the mentioned period of time. Besides these titles, public opinion about them, which is connected with War Of Indipendence of Turkey, also examined in the third part.

Key Words: War Of Indipendence of Turkey, Religious Officials, Republic, Revolutions.

GİRİŞ

Bu araştırmanın konusu, din görevlilerinin¹ Millî Mücadele’de ve Cumhuriyet Türkiye’si’ndeki konumları, bu dönemin din görevlisi algısı ve din görevlilerinin dönem algısıdır. Bu doğrultuda, bu araştırmanın oluşturulmasını sağlayan birkaç önemli neden ve bu nedenlere bağlı olarak, çalışmanın ulaşmak istediği birkaç mühim amaç bulunmaktadır. Bu nedenler arasında en önemlisi, konunun farklı anlayışlar tarafından, büyük oranda araştırmacıların yaşadığı dönemin koşullarının etkisinden kurtulamamasının da bir neticesi olarak, yeterli derecede objektif bir şekilde ele alınamamış olmasıdır. Tezin literatür değerlendirmesi kısmında da değerlendirileceği üzere Millî Mücadele ve din görevlileri gibi konuların toplum nazarında hassasiyet arz eden konular arasında olması, bu konuların farklı anlayışlar tarafından günün koşullarına hizmet eder bir bakış açısı ile ele alınmasına zemin hazırladığı da söylenebilir. Bu anlamda araştırmamızın Millî Mücadele kısmı ile alakalı akademik ve popüler tarih çalışmalarının, genel olarak “Millî Mücadele’de Din Adamları” gibi benzer başlıklar taşıyor olmalarına rağmen, meseleyi izah ederken bu başlığın kuşatıcılığının aksine içeriğinde sadece Millî Mücadele’ye destek veren din görevlilerinden bahsetmeleri ve sayıları diğerleri ile karşılaştırıldığında daha az olsa da Millî Mücadele’ye muhalif olan din görevlilerine değinmemeleri izah etmeye çalıştığımız objektiflik eksikliğinin sadece bir göstergesidir. Mevcut tarih yazımındaki bu ve buna benzer durumlara karşın, çalışmanın ilk amacı mümkün mertebe objektif olarak meseleye yaklaşmak ve bu eksiklikleri gidermeye çalışmaktır.

Bu araştırmanın oluşmasını tetikleyen bir diğer neden ise 1918-1928 yıllarını ele alan din görevlilerine yönelik bir çalışmanın literatürdeki eksikliğidir. Daha açık bir ifadeyle büyük siyasi, sosyal ve kültürel değişikliklerin yaşandığı mezkûr yıllar arasında, bu değişikliklerden en çok etkilenen toplumsal kesimlerden biri olarak din görevlilerinin yaşadığı değişimin henüz araştırmacılar tarafından izah edilmemiş olmasıdır.

¹ Araştırmamızın başlığında ifade edilen din görevlisi tabiri, bir nevi devlet memuru; imam, vaiz, dersiham, kayyım, müderris, müftü ve şeyhülislam gibi resmi olarak görevli olan ve yahut bu görevi daha önce resmi olarak icra etmiş kişileri kapsamaktadır.

Bu çalışmada bu eksiklik giderilirken din görevlilerinin hukuki, idari ve toplumsal açılardan oldukça aktif olarak bulundukları bir önceki dönemden (Osmanlı Dönemi ve Millî Mücadele) daha sınırlı fonksiyonlara büründükleri Cumhuriyet Türkiye'si'ne kadarki süreç, kaynakların elverdiği ölçüde karşılaştırmalı bir şekilde incelenmeye çalışıldı.

Bu on yıllık süre içerisinde gerçekleşen değişikliklerin hem nesnesi ve hem de zaman zaman, bir şekilde öznesi olan din görevlilerinin, dönemlerindeki meselelere kendi yaklaşımlarının ve siyasi otoritenin onlara karşı yaklaşımının nasıl olduğu saptanmaya çalışıldı. Ayrıca bu yapılırken teorik tartışmalardan ziyade, gerçekleşen inkılaplar sonrasında din görevlilerinin pratikte ne gibi sonuçlarla ve nasıl bir süreçle karşılaştığını izah etmeye çalışmak bu tezin önemli gayelerindendir. Bir örnek vermek gerekirse, müderris olarak medreselerde istihdam edilen kişilerin, medreselerin kapatılmasıyla nasıl bir sonuçla karşılaştıkları gibi din görevlilerinin yaşamına yönelik saptamalar yapmak bu tez için oldukça önemlidir.

Tezin giriş bölümü için din görevlilerinin Cumhuriyet dönemi öncesindeki durumu ile alakalı olarak genel bir çerçeve çizilmesi gerekirse, Türkiye'de özellikle 19. ve 20. yüzyıllar; Şerif Mardin'in ifadesiyle İslam'ın etkisinin azaldığı ve sekülerleşmenin zafer kazandığı bir süreç olarak görülür.² Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslam'ın Osmanlı modernleşmesinden Cumhuriyet Türkiye'si'ne ve devamındaki süreçlerde geçirdiği evreler, bu dinin görevlilerinin devlet ve toplum nazarındaki konumunu da belirleyecektir. Buradan hareketle din görevlilerinin Millî Mücadele ve Cumhuriyet Türkiye'si'ndeki konumlarını saptamak ve bir temele oturtmak adına Türk modernleşmesinde İslam dininin durumuna genel bir çerçeve çizme anlamında kısaca değinmemiz gerekmektedir.

Bu anlamda, Tanzimat'ın ilanı ile başlayan sıkı bir Batılılaşma süreci içerisinde geleneksel Osmanlı yapısındaki değişikliklerde İslam'ın yeri ilerleyen yıllarda bir tartışma haline gelecektir.³ Bu değişim-dönüşüm süreci içerisinde zamanla İslam'ın tartışmaya açık hale gelmesi, sürecin iki farklı kutup halinde ilerlemesi ile alakalıdır. Osmanlı'nın Batılılaşma sürecine dâhil olduğu dönemdeki

² Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, Elçin Gen-Murat Bozluolcay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 43.

³ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, s. 113.

bu iki farklı kutbun ise diğerk birçok belirleyiciyle beraber, süreçteki İslâm dinin rolünü belirleme noktasında oluştuğı söylenebilir. Bu iki farklı kutbun tartıştığı durum ise İslam'ın ilerlemeye mani olduğu veya olmadığı boyutunda şekillenmiştir. Zamanla bu tartışma, mevcut geleneksel Osmanlı yapısının İslamiliğı ile Batılılaşma sürecinin sekülerliğı boyutuna taşınarak her iki tarafça daha sabit bir temele oturtulup tartışılmaya devam edilmiştir.

Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle, Batı karşısında başarı sağlayamayan Osmanlı'nın bir kurtuluş reçetesi olarak Batı normlarında bir yenileşme sürecine girmesi neticesinde oluşan bu iki kutuptan biri, bu çöküşe İslam'ın sebep olduğu, neticede İslam'ın bir bakiyesi olan geleneksel yapıdan sıyrılıp, bütünüyle Batı'ya yönelmesi gerektiğini düşünenlerdir. Diğerk kutup ise mevcut yapıdaki bu bozuklukların nedeni olarak İslam'ın görülemeyeceğı, dolayısıyla suçun İslam'da değil Müslümanlarda olduğunu düşünen ve kurtuluşu, İslam'ın özüne, asli hâline dönmekte arayanlardır.⁴ Genel itibarıyla modernleşme sürecindeki İslam, bu mezkûr anlayış çerçevesinde tartışılmış ve günümüze kadar bu tartışmanın tarafları ve bu tarafların düşünceleri çeşitli evrelerden geçerek ulaşmıştır.

Tarihi sürece kısaca bakıldığında iki taraf arasındaki bu ayrışmanın giderek sekülerleşme lehine seyir izlediğı söylenebilir. Bu anlamda Tanzimat ile başlayan süreçte, daha sonra Cumhuriyet idaresinin seküler eğilimlerinin alt yapısını oluşturan emarelerden bahsederek bu tartışmanın izlerini takip edebiliriz. Tanzimat reformları ile beraber idari manada yapılan merkezileşmeyi sağlayıcı birçok değişiklik, Şerif Mardin'in ifadesi ile aynı zamanda Osmanlı toplumunda dengeyi sağlayan bir unsur olarak yargı sisteminin de kendi içinde bir sekülerleşme sürecine işaret etmekteydi.⁵

Bu sekülerleşme, aynı zamanda Osmanlı ulemasının da değişen şartlar içerisinde bir saygınlık kaybına neden olacaktır. Bu saygınlık kaybının nedeni ise ulemanın yetiştiğı kurumların yozlaşmış olmasının dillendirilmesidir. Hukuki ve idari alanda yapılan çeşitli değişikliklerle ulemanın, oluşmaya başlayan bu yeni düzen içerisindeki yerinin kısıtlılığı için, Osmanlı idari düzeni içerisinde oldukça önemli bir konumda bulunan kadının yetki alanlarının giderek sınırlandırılması simgesel bir anlam taşır. Bunun yanında şeri mahkemelerin gördüğü davaların giderek daha

⁴ Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslâm*, s. 116.

⁵ Mardin, *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm*, s. 46.

sınırlı hale gelmesi sekülerleşme adına bir ilerleme olarak görülmektedir.⁶ Bu anlamda merkezîleşmenin sekülerleşme ile bir ölçüde beraber ilerlemesinin diğer bir göstergesi olarak daha çok din görevlilerinin taşradaki nüfuz alanlarını kısıtlayan muhtarlık örgütünün yine bu dönemde kurulmuş olması gibi diğer örnekler de verilebilir. Yine de Tanzimat'tan itibaren idari ve hukuki alanda yapılan değişikliklerle din görevlilerinin yetkilerinin ve nüfuz alanlarının kısıtlanma durumu Cumhuriyet dönemiyle kıyaslanmayacak kadar sınırlıdır.

Cumhuriyet öncesi dönem için ifade edilebilir ki hem onları yetiştiren medrese kurumu varlığını devam ettirmektedir, hem de üçüncü bölümde izah edeceğimiz gibi belirli ölçüde hukuki, idari ve sosyal yetkileri henüz ortadan kalkmamıştır. Bu anlamda müftülerin bu süreç içerisinde büyük oranda Cumhuriyet döneminde ortadan kalkan, kadı naibliği, müderrislik, meclis müftülüğü ve azalığı, mahkeme azalığı, toplumsal düzenin sağlanması, miras problemlerinin çözümü, alacak-verecek problemlerinin çözümü, vergi tahsili gibi görevlerini büyük oranda sürdürdükleri anlaşılmaktadır.⁷

Bunun yanında özellikle Osmanlı klasik döneminden Tanzimat'a kadarki zaman dilimi içerisinde sadece dinî işlerle görevli olmadığı anlaşılan imamlar için de benzer durum geçerlidir. Bu anlamda imamlar, kendi mahallerinde düzenin ve güvenliğin sağlanması, olağanüstü durum ve zamanlarda halka öncülük etmek, nikâh akdini gerçekleştirmek gibi çeşitli idari ve sosyal fonksiyonlara sahiptir.⁸ Fakat imamlar, Tanzimat Dönemi'nde bu fonksiyonlardan bir kısmını muhtarlık örgütünün kurulmasıyla yitireceklerdir. Osmanlı mahalle ve taşra sisteminin merkezinde bulunmalarının alametlerinden olan, bugün muhtarların yaptığı, mahallede ve köylerde kimlerin oturduğunun saptanması, bu kişilerin kimlikleri ile alakalı

⁶ 1858'de şeriat mahkemelerinin cezai davalara bakma yetkisinin ortadan kaldırılması ve yine aynı yıl devlet arazileri ile ilgili davalara artık şer'i mahkemelerin bakmamasına karar verilmiş olması, bu sürecin somut örneklerindendir. Bkz. Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, s. 48.

⁷ Ahmet Sinan Kara, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumu", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2011, s. 146-176.

⁸ Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Mahalle İmamları", *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 2009, s. 17. Ayrıca bkz. Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.

işlemler, mahallelere yeni taşınanların tespit ve kayıt edilmesi gibi görevleri imamlar yürütmekteydi.⁹

Muhtarlık örgütünün kurulmasıyla beraber imamların bu konudaki görevleri muhtarlar tarafından yapılmaya başlanacaktır.¹⁰ Fakat imamların muhtarlarla beraber bazı görevleri de deruhte etmeye devam ettikleri de söylenebilir. Kemal Beydilli'nin ifadesine göre, imamların muhtarlarla beraber fırınlarda ekmeklerin kontrolü, toplumun haklarını koruma adına çeşitli hilelerin önüne geçmek ile iane ve kurban derilerinin toplanması gibi çeşitli görevlerde birbirlerine yardımcı olmuşlardır.¹¹ Neticede söylenebilir ki, muhtarlık örgütünün kurulması sonucunda olduğu gibi Osmanlı mahalle ve taşra sistemindeki imamların nüfuz alanının daralması, din görevlileri aleyhine işleyen bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin son asrındaki bu değişikliklerin Cumhuriyet dönemine yansması ise tezimizin ilgili bölümlerinde görüleceği üzere din görevlilerinin sadece dini vecibeleri yerine getiren, oldukça sınırlı fonksiyonlara sahip bir hale bürünmeleri şeklinde olacaktır. Bu anlamda din görevlilerinin yaşadığı bu değişim dönüşüm sürecini daha anlaşılır kılmak ve zamansal bir çerçeve çizmek adına, konumuz için bir dönemlendirme yaparak izahatımıza devam edebiliriz.

Cumhuriyet dönemi din devlet ilişkileri araştırmacılar tarafından nerdeyse benzer bir şekilde zamansal bir dönemlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu dönemlendirmenin ilk dönemi 1919-1924 yılları arasını kapsayan; dinî kurumlar, din eğitimi, dini ifade biçimleri, din adamlarının fonksiyonları vb. açılardan Osmanlı modernleşmesinin bir devamı olarak görüleceği gibi, bazı açılardan ise ondan daha dini bir görünüm taşımaktadır.¹² İkinci dönem ise 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin ilgası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ve Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması ile başlayıp 1950'ye kadar devam eden devrimler sürecidir.¹³

⁹ Beydilli, "Osmanlı Döneminde Mahalle İmamları", s. 18.

¹⁰ İsmail Arslan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği", *U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 13, Yıl: 8, Bursa, 2007, s. 239.

¹¹ Beydilli, "Mahalle İmamları", s. 18.

¹² İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 23.

¹³ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 32.

Bu süreç yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız Osmanlı'dan Cumhuriyet'e, dinin modernleşme süreci içerisinde devletin elini yavaşlattığı düşüncesinin hiç olmadığı kadar açık bir şekilde ifade bulunduğunu gösteren bir süreç olarak görülür.¹⁴ 1950-1960 arası ise üçüncü dönem, 1960'tan günümüze kadar gelen süreç de dördüncü dönem olarak araştırmacıların çeşitli çıkarımlarıyla ortaya konulmuş zamansal dönemlendirmelerdir.¹⁵ Bu dönemler içerisinde bizim odaklanacağımız zaman dilimi: Millî Mücadele'nin başlangıcı olarak belirlenen ve bizim araştırmamızın ilk iki bölümünde din görevlileri özelinde incelediğimiz 1918 yılından, Anayasa'dan devletin dini, dini İslam'dır ibaresinin kaldırıldığı 1928 yılına kadarki zaman dilimidir.

Böyle bir döneme odaklanmamızın başlıca nedeni Cumhuriyet Türkiye'si'nde 1924 yılının din-devlet ilişkilerinde din aleyhinde, sekülerleşme lehinde bir kırılma olduğu ön kabulü ile hareket etmemizdir. Amacımız gerçekleşen bu kırılmanın Millî Mücadele içerisindeki yoğun dini atmosferin temsilcileri olan din görevlileri tarafından Cumhuriyet'in ilk yıllarında nasıl değerlendirildiği ve devletin bu süreçte din görevlilerini nasıl gördüğünü ortaya koymaktır. Millî Mücadele'ye iştirak etmiş din görevlilerinin böyle bir mücadele sonrasında, sekülerleşmeye doğru evrilen gelişmeler konusunda bir hayal kırıklığına mı uğradıklarını yoksa bu sürecin gönüllü birer katılımcıları mı oldukları, cevabını aradığımız sorulardır.

A. Literatür Değerlendirmesi

Bu başlığın oluşturulma amacı ilk olarak tez konusu ile ilgili mevcut literatürün ne gibi yoksunlukları ve eksiklikleri olduğunu izah etmek ve Millî Mücadele'de din görevlilerine yönelik literatürü tartışmalarıyla beraber

¹⁴ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 27.

¹⁵ Din-devlet ilişkilerinin zamansal bir dönemlendirmeye tabi tutulması hususunda İsmail Kara 1960'tan günümüze kadar geçen süreyi bir dönem olarak belirtirken, İftar Gözaydın bu sürece 1960-1970 arasını dördüncü bir dönem ve 1980'den günümüze kadar olan zamanı da beşinci bir dönem olarak belirtir. Bkz. İftar Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim yayınları, 2016, s. 16. Bu dönemlendirmenin dışında araştırmacılar tarafından tarihsel süreç olarak daha geniş bir dönemlendirme de yapılmıştır. Bu dönemlendirmeye göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar geçen dönem için ilk devir olarak "Dine Bağlı Devlet" tanımlaması yapılmıştır. İkinci devir ise "Yarı Dini Devlet" olarak tanımlanan 19. yüzyılın ilk yarısından, yani Tanzimat Fermanı'ndan 3 Mart 1924 hilafetin ilgası, Şer'îye ve Evkaf Vekâletlerinin ilgası ve Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulüne kadar geçen süreyi kapsar. Üçüncü ve son devir ise 3 Mart 1924 tarihinden günümüze kadarki tarihsel süreci kapsar ve "Devlete Bağlı Din" olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, C. 1, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1991, s. 15.

değerlendirmektir. İkinci olarak da yok denebilecek kadar az olan, Millî Mücadele sonrası, Cumhuriyet Türkiye'sinde din görevlilerinin durumunu izah eden çalışmalardan bahsetmektir.

1. Tarih Yazımında Millî Mücadele'de Din Görevlileri

Millî Mücadele, Türk tarihi içerisinde her dönem hakkında onlarca araştırma yapıp, üzerine tartışılmaya devam edilen, dikkat uyandırıcı konular arasındadır. 1918-1922 yılları arasındaki bu kısa zaman dilimi üzerine günümüze kadar farklı zamanlarda yapılan çalışmalar bu tarihi dönemin tarihçiler ve araştırmacılar için hâlâ cazibesini yitirmemiş olduğunu ispatlar niteliktedir.

Tarih, geçmişin bütün dönemleri için bugünün problemleri ile de bağlantılı olarak yeniden yorumlanıp, yeniden inşa edilebildiği sürece geçmişe dair herhangi bir konunun tekrardan ele alınıp, farklı açılardan incelenme durumu varlığını muhafaza edecektir. Bu anlamda Millî Mücadele'den günümüze kadar geçen zaman dilimi içerisinde, dönem dönem yapılan çalışmaların belirli bir bakış açısının ürünü olması veya bu mevcut bakış açısından sıyrılarak farklı bir yöne doğru evrilmiş olması, tarihin güncel siyasi atmosfer ve birçok diğer etken sonucunda yeniden yorumlandığını ortaya koymaktadır.

Geçmişte yaşanmış herhangi bir olay öylece sabit bir şekilde geçmiş zaman içerisinde bulunmasına rağmen o olaya bakan araştırmacının benimsediği değerler, duyarlılıklar, tercihler ve diğer etmenler farklı tarih yazımlarına yol açmaya devam edecektir.¹⁶ Hâliyle farklı tarih yazımlarının oluşmasında mevcut siyasi iktidarın bizzat kendisinin tarihi bir fayda sağlama aracı olarak görmesi veya bu duruma itiraz eden kesimlerin kendi tarih anlayışını ortaya koymaya çalışması, tarih çalışmalarını reaksiyonel bir hava katacaktır.

Bu bağlamda tarih, büyük ölçüde siyasal bir savaş alanı olarak görülmüş¹⁷, tarihî hadiseler ise bugünün siyasi atmosferine dâhil olanlar veya muhalif olanlar tarafından kendi siyasi çizgisine meşruiyet kaynağı sağlama adına ele alınmıştır. Bunun yanında geçmişteki bir olayın tarih olabilmesi için tarihçi tarafından seçilip

¹⁶ Mete Tunçay, *Eleştirel Tarih Yazıları*, Ankara: Liberte Yayınları, 2012, s. 271.

¹⁷ John Tosh, *Tarihin Peşinde*, Özden Arıkan (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 11.

işlenmesi gerektiği¹⁸ ve bu tarihçinin de yaşadığı dönemdeki toplumunun özelliklerini taşıyor da olması konuyu ele alışımda elbette etkili olacaktır. Fakat tarihçinin mümkün mertebe, yaşadığı dönemden sıyrılarak incelemeye talip olduğu dönemin koşullarının içine girmesi gerekmektedir.¹⁹

Bu anlamda tarihî hadiseler konusunda hakikatin varlığı hep aynı kalsa da tarihçinin yaşadığı dönem içinde değişen koşullar neticesinde Millî Mücadele konusu gibi, spesifik konuların yeniden ele alınıyor ve tartışılıyor olması da mevcut tarihî hadiseden başka bir konunun da üzerinde düşünülmesini gerekli kılmıştır. Üzerinde düşünülmesi gereken konu tarihi hadiseleri inceleyen tarihçi ve araştırmacıların oluşturdukları metinlerdir. Tarihçiler tarafından tarih yazımı olarak ifade edilen bu alanın Millî Mücadele gibi herhangi bir konu üzerindeki yaklaşımlarını incelemek, üzerinde farklı bakış açılarıyla tartışılmaya devam edilen mezkûr konunun daha anlaşılır bir hale gelmesini olanaklı kılacaktır. Bu anlamda özellikle değişen siyasi-sosyal şartlar neticesinde Türk tarih yazımında ele alınan konuların farklılık gösterdiği veya daha evvelden üzerinde araştırma yapılan konulara farklı açılarla tekrar incelendiğini söyleyebiliriz.

Genel olarak yakın dönem Türk tarih yazımında bu farklı yaklaşımların beslendiği iki durumdan söz edilebilir. Bunlar kabataslak olarak resmi tarih diyebileceğimiz, mevcut siyasi çizgiyi destekler boyuttaki metinler ile bu metinlere karşı olarak ortaya çıkmış reaksiyonel metinlerdir. Bu birbirine büyük oranda zıt iki tarih izahı yakın dönem tarih yazımı içerisinde düşünüldüğünde tarihi yaşayanların aynı zamanda tarih yazma durumlarından başlayarak günümüze kadar gelmiştir.

Bu anlamda 1927 yılında Mustafa Kemal [Atatürk] tarafından oluşturulan ve daha sonraki süreç içerisinde tarih yazımını büyük oranda etkilemiş olan *Nutuk*²⁰ ve ona Kâzım Karabekir Paşa'nın reaksiyonel bir tavırla 1933 yılında yazdığı *İstiklal Harbimizin Esasları*²¹ adlı eserleri, izah etmeye çalıştığımız iki farklı tarih inşasının

¹⁸ Tarih ve tarihçi ilişkisi için bkz. Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir*, Misket Gizem Gürtürk (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

¹⁹ Tosh, *Tarihin Peşinde*, s. 14.

²⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk-Söylev 1919-1922*, C. 1-3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.

²¹ *İstiklal Harbimizin Esasları* ilk etapta 1933 yılında Milliyet gazetesine Kâzım Karabekir tarafında gönderilen yazı ve belgelerin yayınlanmasının durdurulmasının ardından aynı yıl içerisinde kitaplaştırılan bir eserdir. Cemil Koçak'ın ifadesi ile bu kitap ilk defa resmi Millî Mücadele

en bariz örneklerindendir. Bu bağlamda daha yaşayanlarının yazma hâlinde olduğu bir seviyede iken tartışmalı ve reaksiyonel olarak gelişen Millî Mücadele tarihi yazımı, ileriki yıllarda çeşitli reaksiyonlar ve farklı yorumlamalarla beraber bu tartışmalı pozisyonunu muhafaza edecektir.

Millî Mücadele tarih yazımının reaksiyonel bir şekilde vücut bulup, ilerlemesinin birkaç nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki Millî Mücadele'ye yönelik tek partili yıllar boyunca oluşturulmaya çalışılan resmi tarih anlayışının yarattığı siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bir tarihçinin yaşadığı dönemden sıyrılmasının oldukça güç bir durum olduğu göz önüne alındığında, bu dönem içerisinde yapılan çalışmalar, yazılan hatıralar ve tarih ders kitaplarının ekseriyeti tek parti iktidarının yaratmış olduğu ortamın birer ürünü olduklarını söyleyebiliriz. Bu siyasi ortamın genelde Cumhuriyet tarihi tarih yazımına, özelde ise Millî Mücadele tarihinin yazımına somut yansımaları ise *Nutuk* çizgisinde, Atatürk merkezli bir tarih yazımı olduğu söylenebilir.²² Bu anlamda mezkûr tarih anlayışı çizgisi dışına çıkan tarih metinlerinin olmaması, olanların da bir şekilde ortadan kaldırılmaya çalışılması Millî Mücadele tarih yazımının reaksiyonel oluşu noktasında ikinci bir durumu, yani bu tarih yazımında yer alamayan unsurların kendisini ifade etmesini, hatta Kâzım Karabekir örneğinde olduğu gibi kendisini savunmasını gerekli kılmıştır.

Resmî tarihe karşı bu tavır özellikle 1950'lerden itibaren yavaş yavaş oluşmaya başlayacak ve yakın dönem tarih yazımında Atatürk merkezli yazımın dışında farklı ve diğer unsurların varlığını ortaya koyan metinler yazılacaktır.

İkinci neden ise Türkiye'de genel olarak tarihin ve özelde Cumhuriyet ve Millî Mücadele tarihinin farklı siyasi görüşlerin ifadesini olanaklı kılmak için bir dayanak noktası olarak görülmesidir. Bu anlamda belirli bir ideolojiye mensup tarafların kendi mevcut siyasi varlığının meşruiyetini sağlama aracı olarak tarihi

anlatısına bir itiraz anlamına gelmektedir. Bkz. Cemil Kocak, "İnkılâp Tarihçilerinin Kutsal Metni: Nutuk", *Cumhuriyet Tarihinin Tartışmalı Konuları*, Bülent Bilmez (Hızl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 42. Daha basılma aşamasında iken toplatılan bu eser ancak 1951 yılında yeniden yayımlanabilmiştir. Bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, Sinan Matbaası 1951.

²² Bkz. Türk Tarih Tetkik Cemiyeti (Hızl.), *Tarih IV.*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.

görmüş²³ olmaları Millî Mücadele'ye yönelik metinlere de sirayet etmiştir diyebiliriz. Günün koşullarının etkisiyle oluşturulmuş metinler konu Millî Mücadele olunca sayıca oldukça çok olduklarını da söyleyebiliriz.

Bu çalışmalara bakıldığında ise yapılan çalışmaların, Millî Mücadele'nin kim tarafından başlatıldığı, nasıl bir hareket olduğu, kimlerin bu mücadelede olduğu veya olmadığı gibi sorular etrafında şekillendiğini ve belirli bir görüşün ürünü olduklarını söylememiz mümkündür. Sorulan bu soruların ise her birinin belirli bir amaç taşıması sonucunda tarihin güncel siyasi ve sosyal koşulların etkisi altında inşa edildiğini göstermektedir. Yukarıda zikrettiğimiz sorular üzerinde yapılan tartışmalardan hareket ederek ifade etmek istediğimiz durumun daha açık bir hale gelmesini sağlayabiliriz. Bu manada Millî Mücadele'yi kimin başlattığı tartışması oldukça anlamlıdır. Zira bu soru altında yapılan tartışmaların her biri ayrı bir tarihsel meşruiyet kaynağı olarak düşünülmüştür.

Millî Mücadele'yi kimin başlattığına dair soru tek partili yıllarda, büyük oranda *Nutuk* ve onun etkisi altında kalan metinler tarafından, bu hareketi Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığına yönelik olarak cevaplanmıştır. Özellikle 1930'lu yıllardan 1940'lı yıllara kadar liselerde ders kitabı olarak okutulan metinlerde Mustafa Kemal Paşa dışında herkesin mücadele için umutsuz olduğunun vurgulanması *Nutuk*'ta şekil bulan tarih anlayışının tarih ders kitaplarına bir yansımaları olarak düşünülebilir.²⁴ Resmî tarihin dışında araştırmacılar tarafından oluşturulan metinlerde de bu eksende ifadeler olsa da Millî Mücadele'yi ilk olarak kimin düşündüğü noktasında farklı görüşler ortaya atılmıştır.

1963 yılında yazılan ve günümüze kadar, Millî Mücadele araştırmalarında bir başvuru kaynağı olarak görülen Sabahattin Selek'in *Anadolu İhtilali*²⁵ adlı çalışmasında Millî Mücadele'yi ilk olarak Kâzım Karabekir Paşa'nın düşündüğüne

²³ Oktay Gökdemir, "Küreselleşme Bağlamında Türkiye'de Cumhuriyet Tarihi Yazıcılığının Sorunları", *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*, İstanbul: Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2000, s. 206.

²⁴ *Tarih IV*, s. 26.; Zeki Çevik, "Millî Mücadele'nin Resmi Ders Kitaplarında Anlatımına Eleştirel Yaklaşımlar", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, Mehmet Öz (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 755.

²⁵ Sabahattin Selek, Kâzım Karabekir Paşa'nın kendisini 15. Kolordu Komutanlığına tayin ettirdiği ve İstanbul'dan Erzurum'a gittiği vakitlerde Mustafa Kemal Paşa'nın henüz işe nereden başlayacağına karar vermediğini belirtmektedir. Bkz. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul: Sıralar Matbaası, 1963, s. 156.

dikkat çekilmiştir. Enver Behnan Şapolyo ise Millî Mücadele'yi ilk olarak Fevzi Çakmak Paşa'nın düşündüğünü ifade etmektedir.²⁶ Bu farklı isimler dışında Millî Mücadele'yi bir Osmanlı hareketi olarak kurgulayan ve padişah Vahdettin'in Mustafa Kemal Paşa'yı Millî Mücadele'yi başlatmak için Anadolu'ya gönderdiğini ve dolayısıyla bu hareketin tasarlayıcısı olarak Sultan Vahdettin'i merkeze alan metinler de bulunmaktadır.²⁷ Tek bir isim vermeksizin Millî Mücadele'nin tasarlayıcısı olarak birçok ismin bu mücadeleyi başlatma adına fikirlere sahip olduğunu ifade eden metinler de bulunmaktadır. Bu konuda Bilal Nuri Şimşir, Millî Mücadele'yi ilk düşünenler olarak Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay'ın isimlerini vermektedir.²⁸ Sina Akşin ise Millî Mücadele'nin Mustafa Kemal Paşa daha Samsun'a çıkmadan önce başladığını fakat bu hareketi iktidara yönelik ülke çapında meşruiyetçi bir akım haline getirenin Mustafa Kemal ve arkadaşları olduğunu ifade etmektedir.²⁹

Millî Mücadele için bu hareketi kimin düşünüp başlattığı sorusu dışında araştırmacılar tarafından önemsenen diğer bir soru ise bu mücadelenin nasıl bir hareket olduğudur. Zira bu mücadeleye farklı ideolojilerin etkisiyle farklı anlamlar yüklenmiştir. Sebahattin Selek'in kitabının isminin *Anadolu İhtilali* olması, Doğan Avcıoğlu'nun *Millî Kurtuluş Tarihi*³⁰ adıyla yayımladığı kitabını Millî Mücadele'yi emperyalizme karşı verilmiş bir mücadele olarak kurgulaması ve Kadir Mısıroğlu'nun *Millî Mücadele'de Sarıklı Mücahitler* adlı kitabında olduğu gibi Millî Mücadele'nin çok yoğun bir şekilde İslami alt yapıyla başarıya ulaşmış bir mücadele olarak ifade edilmesi, aradığımız cevabın tarih yazımındaki yansımalarıdır.

Bu açıklamalarla beraber bizim ifade etmeye çalıştığımız mesele itibarıyla araştırmamızın bu bölümünün asıl önemli sorusu Millî Mücadele'yi veren kitlenin içerisinde kimlerin olduğu sorusudur. Zira bu mesele de mücadeleyi kimin düşünüp,

²⁶ Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele'nin İç Âlemi*, İstanbul: Hamle Matbaası, 1967, s. 107.

²⁷ Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaş'ında Sarıklı Mücahitler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1967.; Bayram Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

²⁸ Bilal Nuri Şimşir, *Ankara Ankara Bir Başkent'in Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, s. 107.

²⁹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, C. 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1998, s. 601.; Çevik, "Millî Mücadele'nin Resmi Ders Kitaplarında Anlatımına Eleştirel Yaklaşımlar", s. 757.

³⁰ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e*, C. 1-4, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978.

başlattığı veya nasıl bir hareket olduğu konularında olduğu gibi farklı ideolojik referanslar dikkate alınarak ifade edildiğinden dolayı diğer meseleler gibi tartışmalıdır. Bu meseleyi Millî Mücadele’de din görevlilerini merkeze almak kaydıyla dikkate değer çalışmaları yayımlandığı tarihleri referans alarak kronolojik sıra ile ifade etmeye çalışacağız.

1960 askeri darbesi sonrasında var olan demokratik atmosfer Türk siyasi yaşamının iki ana damarını temsil eden sağ ve sol fikirlerin rahatça tartışılacağı bir ortamı ortaya çıkardığı söylenebilir.³¹ Bu bağlamda, bu atmosferin tarih yazımına da yansması kuşkusuz kaçınılmaz olmuştur. Öyle ki Sebahattin Selek, Doğan Avcıoğlu gibi isimler Millî Mücadele’ye yönelik metinlerini yine bu dönemin atmosferinin etkisiyle yazmış oldukları gibi, Kadir Mısıroğlu ve Cevat Rifat Atilhan da Millî Mücadele’ye yönelik metinlerini yine bu dönemde yazmışlardır.

1963 yılında yayımlanan Sabahattin Selek’in *Anadolu İhtilali* adlı araştırması Millî Mücadele tarihi için oldukça önemsenen kitaplar arasındadır. Mezkûr araştırmanın Millî Mücadele’de toplumun durumu ile alakalı kısmı tezimiz için oldukça önemlidir ve sonraki yıllarda yazılan metinleri de etkileyecektir.

Selek, Millî Mücadele toplumunu, ağalar ve eşraf, şeyhler ve din adamları, aydınlar ve son olarak da büyük çoğunluğu köylü olan halk olarak betimlemektedir.³² Selek’e göre bu toplumsal grupların hemen hepsinde Millî Mücadele konusunda bir kuşku ve tereddüt bulunmaktadır. Bunun yanında bahsedilen grupların içerisindeki herhangi bir grubun aynı şekilde hareket ettiği de söylenemez. Her grupta mücadeleye katılanlar, karşı duranlar ve çekimser kalanlar bulunmaktadır.³³ Misal olarak aydınlar, İttihatçı ve İtilafçı olarak siyasi bir fikir ayrılığındadırlar. Eşraf ise savaşların getirmiş olduğu olumsuz maddi ve manevi etkilerden dolayı oldukça ümitsiz ve mütereddittir.³⁴

Bu mücadele içerisindeki din ve din görevlilerinin konumu ise aşağı yukarı diğer toplumsal gruplardaki tereddütleri ve çatışmayı içinde barındıran bir

³¹ Sabit Duman, “1960-1971 Döneminde Sol Hareketlerin Türk Devrimine Bakışı ve Tarihçiliğimiz”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, Mehmet Öz (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 865.

³² Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 53.

³³ Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 53.

³⁴ Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 58.

vaziyettir. Bununla beraber Selek'e göre Millî Mücadele'de çok etkili bir güç olduğu düşünülen dini ve din görevlilerini, taraflar işgal kuvvetlerine karşı değil de daha çok birbirlerine karşı kullanmışlardır.³⁵

Doğan Avcıoğlu ise Millî Mücadele'deki toplumsal sınıfları ifade ederken bir eşraf tanımlaması yaparak bu tanımın içerisine din adamlarını, toprak ağalarını, derebeylerini, aşiret reislerini ve tüccarları dâhil eder. Bu tanımlamadan hareketle Millî Mücadele'yi Anadolu eşrafı ve milliyetçi subayların işbirliğine dayanan bir temele oturtur. Avcıoğlu'na göre bu eşraf zümresi zoraki olarak Millî Mücadele'ye dâhil olmuştur ve kendi çıkarlarının tehlikede olduğunu anlayana kadar mütereddittir. Bunun yanında eşraf büyük devletlerin himayesi altına girmeye de razıdır.³⁶ Eşrafı harekete geçiren ise güneyde Ermenilerin faaliyetleri, batıda ise Rum işgali olmuştur.³⁷ Rum ve Ermenilerin bu faaliyetleri eşrafı harekete geçirmiş olsa da Avcıoğlu, Selek'le aynı görüşü paylaşır ve eşrafın kendi aralarında bir birliğe sahip olmadıklarını ifade eder.³⁸ Neticede Millî Mücadele, Ermeni ve Rum tehdidine karşı içerisinde din görevlilerinin de bulunduğu bu eşraf ile milliyetçi subaylar tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁹

Avcıoğlu ile neredeyse aynı fikirde olan Doğu Ergil de Millî Mücadele'nin, kendi çıkarlarını göz önüne alarak harekete geçen eşraf ile milliyetçi subayların ve aydınların bir iş birliği neticesinde başarıya ulaştığını düşünmektedir.⁴⁰ Ergil'e göre Millî Mücadele'de direniş örgütlerini kuran kadrolar, Osmanlı reform hareketlerinin bir ürünü olan modern okullardan mezun yeni orta sınıf ve ülkenin işgali ve parçalanmasının kendileri için hiçbir yaşam olanağı bırakmayacağını anlayan yerel eşraftır.⁴¹

Ergil, bu mücadelede din görevlilerini, isyanların çıkışında ve Millî Mücadele'yi akamete uğraticı faaliyetler içerisinde olmaları dışında⁴² hiç zikretmez. Ergil'in bu tavrı Avcıoğlu'nun yaptığı eşraf tanımlaması ile muhtemelen paralellik

³⁵ Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 62.

³⁶ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 139.

³⁷ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, s. 143.

³⁸ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, s. 144.

³⁹ Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, s. 144.

⁴⁰ Doğu Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1981, s. 70.

⁴¹ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 47.

⁴² Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 258-274.

arz etmektedir. Onun İkinci Balıkesir Kongresi için yaptığı değerlendirmelerde, kongre kararlarına imza atan kişilerin tamamının (Kuva-yi Milliye Kumandanları Hamdi ve Hüsnü Beyler hariç) *eşraftan deyimini* kullandıklarını belirtmesi, din görevlilerini eşrafın içinde değerlendirdiği izlenimi vermektedir.⁴³ Hâlbuki kongre kararlarına sadece eşraf nitelemesiyle imza atılmamıştır. Eşraf nitelemesi ağırlıklı olmakla beraber kongre kararlarına beş kişi; müftü, müftü-yi sabık ve müderris gibi din görevlisi olduklarını belirten nitelemelerle de imza atmışlardır.⁴⁴

Buradan hareketle Avcıoğlu'nun ve daha silik bir şekilde Ergil'in din görevlilerini eşraf içerisinde ifade etmesi, onların mezkûr eserlerde geçtiği haliyle Millî Mücadele'deki konumlarını esaslı bir şekilde anlamamızı olanaksız kılmaktadır. Din görevlilerinin Millî Mücadele'deki konumlarını esaslı bir şekilde anlayamamanın yanında bu eserlerde din görevlilerinin müspet faaliyetlerinin de perdelendiğini ve önemsizleştirildiğini ifade edebiliriz. Bu duruma ilaveten Doğu Ergil örneğinde olduğu gibi, Millî Mücadele'ye karşı girişilen isyanların anlatıldığı kısımlarda din görevlilerinin Millî Mücadele'deki olumlu katkıları vurgulanmaksızın, onların bir bölümünün *olanca güçleriyle*⁴⁵ bu isyanlara iştirak ettiklerinin ifade edilmesi, din görevlilerinin Millî Mücadele'deki rollerini tanımlamada bir eksikliği ortaya koymaktadır.

a) Popüler Tarih Metinlerinde Millî Mücadele'de Din Görevlileri

Millî Mücadele'de din görevlilerinin durumunu yok sayan, eksik ve varlığından daha önemsiz bir vaziyette ifade eden bu metinlerden sonra, Millî Mücadele'de din görevlilerini doğrudan konu olarak seçen yazarların araştırmalarını inceleneyecektir.

Bu anlamda zikredilmesi gereken ilk eserler, 1967 yılında yayımlanan Cevat Rıfat Atilhan'ın *İstiklal Harbinde Sarıklı Kahramanlar*⁴⁶, aynı yıl yayımlanan Kadir Mısıroğlu'nun *Millî Mücadele'de Sarıklı Mücahitler* ve 1973 yılında yayımlanan

⁴³ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 79.

⁴⁴ Müçteba İlgürer, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 108-109.

⁴⁵ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 263.

⁴⁶ Cevat Rıfat Atilhan, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Kahramanlar*, İstanbul: Uğur Yayıncılık, 1967.

Cemal Kutay'ın *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*⁴⁷ adlı eserlerdir. Bu eserlerin tamamı Millî Mücadele'de din görevlilerinin önemini ortaya koymaları ve tarih yazımına, mevcut resmi ve ideolojik betimlemenin dışında –her ne kadar bu eserler de belirli bir ideolojiye temel oluşturacak şekilde din görevlilerini ele almışlarsa da- farklı bir yaklaşım getirdikleri için önemlidirler.

Millî Mücadele'de din görevlilerini doğrudan bir konu olarak ele alan ilk metinlerden biri Batı Karadeniz Bölgesi'nde Millî Mücadele'de önemli görevler deruhte olan etmiş Cevat Rifat Atilhan'ın⁴⁸ o yıllara yönelik hatıra mahiyetindeki *İstiklal Harbinde Sarıklı Kahramanlar* adlı eseridir. Atilhan, bu eserinde özellikle Bartın ve Kastamonu şehirlerindeki Kuva-yi Milliye teşkilatını oluşturma çalışmaları sırasında ona yardımcı olan din görevlilerine değinmiştir. Atilhan bu çalışmasında, Millî Mücadele içerisinde zafer için çabalayan din görevlilerinin, mücadele sonrasında haksızlığa uğradığını düşündüğünden dolayı, Millî Mücadele'deki aktif rollerini ifade etmek istemiştir. Her ne kadar zafer sonrasındaki bu dışlamaya yönelik göndermeler yapmışsa da çalışmasının bu söylemlerin altını dolduracak mahiyette olduğu söylenemez. Bununla beraber Millî Mücadele'nin tarih yazımında o güne kadar gün yüzüne çıkmamış olan bu mücadelede din görevlilerinin varlığı konusunu gündeme getiren ilk eserlerden biri olması hasebiyle dikkat çekici bir eser olduğu söylenebilir.

Üzerinde durulması gereken ikinci eser ise Kadir Mısıroğlu'nun *Millî Mücadele'de Sarıklı Mücahitler* adlı çalışmasıdır. Kadir Mısıroğlu, yazdığı eserin amacını Kurtuluş Savaşı'nın, din adamlarının gayreti ve himmeti sayesinde başarılabildiğini ispat olarak belirlemiştir. Bunun yanında, Millî Mücadele'de ve Cumhuriyet tarihinde haksızlığa uğrayan din görevlilerine, böyle bir eser hazırlayarak iade-i itibar etmeği amaçlamıştır.⁴⁹ Bu haliyle akademik üsluptan uzak bir şekilde hazırladığı çalışmasında Millî Mücadele'de din görevlilerinin konumunu abartılı bir şekilde izah ettiği söylenebilir.

⁴⁷ Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.

⁴⁸ Mustafa Murat Çay, "Millî Mücadele'de Cevat Rifat Atilhan", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, 2013, s. 255-288.

⁴⁹ Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler*, s. 12.

Mısıroğlu'nun çalışmasını bu şekilde inşa etmesinin en önemli nedenlerin biri, eseri oluştururken kullandığı usulle alakalıdır. Mısıroğlu eserini oluştururken kendi yerel bölgelerinde Millî Mücadele'de sivrilen din görevlileri üzerinden ilerlemiştir. Din görevlilerini Millî Mücadele'nin içerisinde bulunan diğer bileşenlerle irtibatlı bir şekilde bir temele oturtamamış ve onları varlığından daha etkin bir şekilde göstermiştir. Bunun sebebi, kişiler üzerinden ilerleyerek bir metin inşa etmiş olmasıdır. Bu duruma örnek oluşturacak ifadelerinden biri, İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi'yi İzmir bölgesinde Yunan işgaline karşı ilk isyan bayrağını çeken kişi olarak göstermesidir.⁵⁰ Hâlbuki, İzmir'deki kurtuluş hareketi daha Kasım 1918'den itibaren, içerisinde bölgenin belediye reisleri, eşrafı ve din görevlilerinin de bulunduğu bir birliktelikle oluşturulan İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti etrafında şekillenmiştir.⁵¹

Bunun yanında 17-19 Mart 1919 tarihinde İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti tarafından düzenlenen kongreyi “*din adamları kongresi sayılabilecek bir mahiyette*”⁵² olarak tanımlaması da Mısıroğlu'nun abartılı olduğunu ifade edebileceğimiz yorumlarına diğer bir örnektir. Zira mezkûr kongreye İzmir ve yakın illernden din görevlileri yoğun bir şekilde katılmış olsa da kongrenin din adamları kongresi olarak isimlendirilmesi kanaatimizce yanlıştır. Mısıroğlu bu tanımlamayı olanaklı kılma noktasında kongreye din adamlarının katıldığını ifade eder, fakat diğer katılımcıları zikretmez. Hâlbuki kongreye kaynakların belirttiğine göre, İzmir ve civar şehirlerden 37 müftü, 37 belediye reisi ve çok sayıda eşraf ve halk katılım göstermiştir.⁵³

Öte yandan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Erzurum şubesinin kuruluşu için oldukça önemli bir sima olan Cevat Dursunoğlu'nun *Erzurum'da Millî Mücadele* adlı eserinden alıntı yaptığı halde ondan ve cemiyetin

⁵⁰ Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler*, s. 124.

⁵¹ Bkz. İzzet Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

⁵² Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler*, s. 134.

⁵³ Nail Morali, *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s. 11.; Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, s. 38.

kuruluşu için çaba harcayan diğer unsurlardan hiç bahsetmez. Necati Bey'i ve Alay Müftüsü Hoca Nusret Efendi'yi ön plana çıkartır.⁵⁴

Kadir Mısıroğlu'nun çalışmasını hatalı kılan sadece din görevlilerinin Millî Mücadele'deki konumlarını yeterli derecede kaynağa dayanmaksızın abartılı olarak ifade etmesi değildir. Mısıroğlu'nun diğer bir hatası ise Millî Mücadele'de din görevlilerinin tamamının Millî Mücadele'ye destek verdiğini ifade etmeye çalışmasıdır. Her ne kadar sayıları çok az da olsa Millî Mücadele'ye muhalif din görevlileri de bulunmaktadır. Bu muhalif din görevlilerinin birçoğu siyasi bir tercih neticesinde Millî Mücadele'yi bir ittihatçı ayaklanma olarak görmektedirler. Bu sebeple Millî Mücadele'ye karşı olumsuz bir tavırları bulunmaktadır. Mısıroğlu bu muhalif din görevlilerinden hiç bahsetmez.

İstanbul ve Ankara arasında karşılıklı fetvaların ilanıyla daha bir belirgin hale gelen bu zıt durumu derinlemesine ifade etmek yerine, fetvanın İngilizlerin tazyikiyle ilan edildiği tezini savunarak, ş eyhülislamın fetvayı imzalamak zorunda kaldığını ifade etmekle yetinir. Fetvanın İngilizlerin tazyiki ile ilan edildiği büyük oranda doğru olsa da onun Millî Mücadele içerisindeki yıkıcı etkisine hiç değ inmeden, Ankara'nın karşı fetvası ve o fetvaya imza atan din görevlileriyle ilgilenerek bu süreci geçirir.⁵⁵ Her ne kadar İngilizlerin, dinin Türk toplumu üzerindeki etkisini bilerek bir fetva ilanını düşünmüş oldukları kabul edilse de, halifenin şeyhülislam aracılığı ile Millî Hareket mensuplarını asi ilan etmesi anlamına gelen bu fetvanın din görevlileri üzerindeki etkisinin irdelenmesi gerekmektedir.

Mısıroğlu bu irdelemeyi yapmamasının yanında, din görevlilerinin toplumun diğer kesimlerinde de olduğu gibi Millî Mücadele'ye yönelik tereddütlerine de hiç değ inmemektedir. Hâlbuki din görevlilerinin Millî Mücadele'deki muhalif durumlarının esaslı bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Mısıroğlu'nun mezkûr çalışmasında ve günümüze kadar Millî Mücadele'de din görevlileri üzerine yapılmış çalışmalarda onların bu cephesi ifade edilememiştir. Bu durumun aksi olarak farklı bakış açılarıyla oluşturulmuş metinlerde de onların büyük çoğunluğunun Millî Mücadele'ye muhalif olduğu vurgulanmıştır. Mısıroğlu da onlarla aynı yanlışa

⁵⁴ Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler*, s. 148.

⁵⁵ Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda Sarıklı Mücahitler*, s. 323-312.

düşerek din görevlilerinin tamamının Millî Mücadele destek verdiğini ortaya koyup, muhalif ve tereddüt içerisinde olanları dikkate almamıştır.

Tüm bunlarla beraber Kadir Mısıroğlu'nun, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi objektif bir şekilde konuyu ele alamadığını ve yer yer abartılara kaçarak tarihi gerçeklikten uzaklaştığını ifade edebiliriz. Fakat ifade edilmelidir ki bu eser, ilk defa din görevlilerini geniş bir şekilde ele alması bakımından tarih yazımında bir ilki temsil etmektedir. Neticede yer yer Millî Mücadele'deki diğer mücadeleye iştirak edenlere değinmiş olsa da din görevlilerini, toplumun her kesiminden temsilcilerin bulunduğu bu hareket içerisinde, sağlam bir temele oturtamamıştır.

İncelenen diğer bir eser 1973 yılında Cemal Kutay tarafından hazırlanan *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları* adlı çalışmadır. Cemal Kutay'ın hazırlamış olduğu bu çalışma, 1972 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Millî Mücadele'ye hizmet eden din uleması ve din görevlerinin tanıtılmasına yönelik bir araştırma yapmaya karar verilmiş olmasının bir ürünüdür.

Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan, kitabın önsözünde, *“Din görevlilerinin Millî Mücadele içerisindeki gösterdikleri çabadan dolayı, onları Türk milli vicdanında hak ettikleri tahta saygı ile yerleştirmenin ödenmesi zaruri bir borç”*⁵⁶ olduğunu ifade ederek kitabın hangi gerekçe ile oluşturulduğunu belirtmektedir. En baştan söylenmelidir ki böyle bir araştırmanın bir devlet kurumu tarafından tarihçiye yapılması için havale edilmesi, çalışmayı yürütecek olan tarihçiyi büyük oranda etkileyecektir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanının önsözde *“hükmü kalmamış sultanın, hükümsüz fetvasını, hükümsüz sayıp, kafa tutan; gerçeği bütün dünyaya haykıran belgeye (Anadolu ulemalarınca hazırlanan fetva kastediliyor) şerefle imza koyan bütün Anadolu uleması”* olarak din adamlarını tanımlaması bu etkinin olabileceğinin tezahürlerindendir.

Bu tanımlamanın metin içerisindeki yansımaları ise kitap isminin seçiminden itibaren kendisini göstermektedir. Cemal Kutay, çalışmasının içerisinde kitaba ad

⁵⁶ Bkz. Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, Kitabın önsözünden.

verirken birçok isim⁵⁷ üzerinde düşündüğünü ve nihayetinde *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları* isminde karar kıldığını ifade etmektedir.

Cemal Kutay'ın böyle bir isim seçmiş olması, doğrudan onları Cumhuriyet'in mimarları olarak görmesine, dolaylı yoldan ise onların da tek partili yıllarda yapılan devrimler sürecinin gönüllü birer katılımcıları olduklarına dair bir gönderme olarak düşünülebilir. Zira Kutay'ın din görevlisi tanımında bu düşüncenin tezahürleri bulunmaktadır. Kutay, Millî Mücadele içerisindeki din görevlilerini, Türk milliyetçisi, Türk hürriyetçisi ve Türk medeniyetçisi olarak tanımlamaktadır.⁵⁸ Cemal Kutay, araştırmasına böyle bir başlık seçerek Cumhuriyet devrimlerine karşı oldukları düşünülen din adamlarının medeniyetçi, hürriyetçi ve milliyetçi olduklarını vurgulayarak, onları da yapılan inkılâplarla başlayan çağdaşlaşma sürecine dâhil etmeyi amaçladığı söylenebilir.

Bu durumla bağlantılı olarak Cemal Kutay'ın mezkûr kitabının yayım hikâyesi de oldukça dikkat çekicidir. İlk olarak 1973 yılında Diyanet İşleri Başkanlığının ricası üzerine *Kurtuluş ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları* adı ile yayımlanan kitap, yıllar içerisinde içeriğinde çok cılız eklemeler yapılması ve bölüm başlık isimlerinin değiştirilmesi suretiyle, ama mutlaka kitabın ismi değiştirilerek tekrar yayımlanmıştır. 1977 yılında yapılan yeni baskısında kitabın isminden din görevlilerinin Cumhuriyet'in de mimarı oldukları kısmı çıkartılarak, *Kurtuluşun Maneviyat Ordusu* adıyla tekrar yayımlanmıştır.⁵⁹ Daha sonra 1998 yılında dönemin siyasi atmosferine uygun bir şekilde, kitabın ismi yine değiştirilerek *Kurtuluşun Kuvvacı Din Adamları*⁶⁰ adıyla tekrar yayımlanmıştır. Kitabın isminde yapılan bu değişiklik, ilk yayımlandığı ismiyle anlatılmak istenen fikirden, yani din görevlilerinin de Cumhuriyet'in çağdaşlaşma sürecinin mimarları olduğu fikrinden vazgeçildiğini göstermektedir. Bununla beraber Kurtuluş Savaşı'ndaki din görevlilerini “kuvvacı” olarak nitelemesi de akıllara bir de kuvvacı olmayan din

⁵⁷ Cemal Kutay, Millî Mücadele'de Tanrının Erleri, Kurtuluşun Manevi Mimarları, Cumhuriyet'e Yol Açanlar, Karanlıkta İlk Işıklar, İstiklal Harbinde Manevi Erler ve Büyük Gerçek gibi isimler üzerinde durduğunu fakat en nihayetinde Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları isminde karar kıldığını belirtmektedir. Bkz. Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, s. 15, 16.

⁵⁸ Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, s. 388.

⁵⁹ Cemal Kutay, *İstiklal Savaşı'nın Maneviyat Ordusu*, İstanbul: Posta Kutusu Yayınları, 1977.

⁶⁰ Cemal Kutay, *Kurtuluşun Kuvvacı Din Adamları*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.

görevlilerinin varlığına gönderme yapıldığını getirmektedir. Esasında Kutay, kitabın bu baskısı için yazdığı önsözde, Millî Mücadele'deki karşılıklı fetvaların ilan edildiği süreci daha belirgin bir şekilde vurgulayarak, cephelerdeki savaştan önce fetva kavgasının yapıldığını, bu kavganın tarafları arasındaki kutuplaşmanın 1998 Türkiye'si'nde hâlâ gündemde olduğunu belirtmektedir.⁶¹

Kutay'ın Millî Mücadele'deki din görevlileri arasındaki bu ayrımı daha evvel neşrettiği baskılardaki isimlerde yapmadığı göz önüne alınırsa, Millî Mücadele'deki din görevlilerinin kuvvacı ve kuvvacı olmayanlarına yönelik bakış açısının, 1998 Türkiye'si'ndeki siyasi atmosfer neticesinde belirginleştiğini ifade edebiliriz.

Bu ayrımın çalışma içerisindeki durumuna göz atıldığında ise Kutay, Doğan Avcıoğlu, Doğu Ergil ve bir ölçüde de Sabahattin Selek'in tarih yazımı çizgisinin dışında olarak Millî Mücadele'de din görevlilerinin oldukça aktif olduklarını ifade eder. Fakat bununla beraber, kuvvacı olmayan din görevlilerini ifade ettiği bölümlerin ilmi manada desteklenmiş ve tam olarak ortaya konulmuş bir vaziyette ele alındığı söylenemez.

Bu bağlamda Kutay, Millî Mücadele'ye destek vermeyen din görevlilerini hakiki manada din görevlisi olmadıklarını ifade etmektedir.⁶² Bununla beraber Millî Mücadele içerisinde hakiki olan ulemanın karşısında olan din adamlarının da bulunduğu dikkat çeker, fakat bunların kimler olduklarını, nasıl bir faaliyet içerisinde bulunduklarına dair tafsilatlı bir değerlendirme yapmaz. Sadece Ali Fuat [Cebesoy] Paşa'nın Millî Mücadele hatıralarında geçen Mustafa Sabri Efendi ve Zeynelabidin Efendi'nin Bursa'da Kuva-yi Milliye'ye karşı olarak kurdukları bir teşkilattan bahsettiği kısmı aktarmakla yetinir.⁶³ Dolayısıyla Millî Mücadele'nin karşısında da din adamları bulunmaktadır ifadesinin altı Kutay tarafından doldurulamamıştır denebilir. Bunun yanında Millî Mücadele içerisindeki din görevlilerinin faaliyetleri noktasında da eserinin birçok yerinde abartılar bulunmaktadır.

Kadir Mısıroğlu'nun çalışmasını ele alırken ifade edilen abartılı anlatımların neredeyse tamamı Kutay'ın çalışması için de geçerlidir. Müdafaa-i Hukuk

⁶¹ Kutay, *Kurtuluşun Kuvvacı Din Adamları*, s. 9.

⁶² Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, s. 164.

⁶³ Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, s. 181.

Cemiyetleri'ndeki din görevlilerini anlatırken, diğer üyeleri saymadan, bu cemiyetlerin başında ve içinde sadece din görevlilerinin bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁴

Bunun yanında, din görevlilerinin yoğun olarak yer aldığı ve başında Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin bulunduğu, Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ilk Heyet-i Milliye ve ilk fiili savunma teşkilatı olduğunu belirtmektedir. Bununla bağlantılı olarak Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin içerisinde din görevlileri oldukça fazla olduğundan bu cemiyet üzerinden diğer cemiyetlerdeki din görevlisi dağılımını da açıklamaya çalışmaktadır.⁶⁵ Hâlbuki ne Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Millî Mücadele'de ilk kurulan cemiyettir ne de onun içerisinde barındırdığı din adamları diğer bölgelerde kurulan cemiyetlerin bir yansıtıcısı olma durumdadır.

Neticede hem Kadir Mısıroğlu'nun hem de Cemal Kutay'ın eserleri Millî Mücadele'de din görevlilerinin varlığını ifade ilk çalışmalardandır. Fakat konuyu ele alma usulleri ve eksikler nedeniyle, bilimsel üsluptan uzak ve yetersiz çalışmalardır. Bu çalışmaların eksiklikler ve abartılar barındırıyor olmaları, onların yayımlandığı dönem itibarıyla kaynaklara erişim noktasında sıkıntı yaşadıklarını düşündürmektedir. Fakat her iki çalışmanın yakın döneme kadar yapılmış baskılarında bir ekleme ve düzeltme de yapılmamıştır.

b) Akademik Çalışmalarda Millî Mücadele'de Din Görevlileri

Son olarak din görevlilerinin Millî Mücadele'deki rolleri ile alakalı yapılmış bilimsel araştırmalara değinilecektir. 1995 yılında Ali Sarıkoyuncu'nun *Millî Mücadelede Din Adamları*⁶⁶ adıyla yayımladığı iki ciltlik eseri (ikinci cildin yayım yılı 1997'dir.) ve Recep Çelik'in 1998 senesinde doktora çalışması olarak hazırlayıp 1999 yılında kitaplaştırmış olduğu *Millî Mücadele'de Din Adamları*⁶⁷ adlı eserleri oldukça önemli eserlerdir. Bunların yanında 2017 yılının ilk aylarında yayımlanan

⁶⁴ Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, s. 117.

⁶⁵ Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, s. 58-59.

⁶⁶ Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.; Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 2, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.

⁶⁷ Recep Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1-2, İstanbul: Emre Yayınları, 1999.

Recep Çelik'in *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*⁶⁸ adlı çalışması bu alanda yapılmış en son çalışma olması hasebiyle zikre değerlidir. Her üç eserde de hem bilimsel kaygılar ön planda tutulmuş, hem de Millî Mücadele'ye destek veren din görevlilerinin mücadelede oynadığı rol ayrıntılı bir şekilde ortaya koyulmuştur. Bu bakımdan oldukça ehemmiyetli çalışmalar oldukları söylenebilir. Bu çalışmalar, kullanılan kaynaklar açısından da oldukça başarılı çalışmalardır.

Ali Sarıkoyuncu'nun ilk çalışması, Millî Mücadele'de oldukça aktif olan dört din görevlisinin (Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat [Börekçi] Efendi, Amasya Müftüleri Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kamil Efendiler) üzerine kurgulanmıştır. Sarıkoyuncu, onların biyografilerini aktarmakla beraber, bu dört din görevlisinin Millî Mücadele'de oynadıkları rollerine dikkat çekmek suretiyle bir metin inşa etmiştir. Çalışmasının ikinci cildinde ise İstanbul'da hazırlanan ve milli hareket içerisinde bulunanların asi olduklarını ilan eden fetvaya karşı Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat [Börekçi] başkanlığında kaleme alınan fetvaya imza atan din görevlilerinin biyografilerini aktarmaktadır.

Recep Çelik'in, iki cilt olarak yayımladığı eseri ise bu alanda yapılmış en kapsamlı çalışma olduğu söylenebilir. Çelik, Anadolu coğrafyasındaki neredeyse her bölgeyi kazalarına kadar ifade edip, bu yörelerde Millî Mücadele'ye destek veren din görevlilerini zikretmiştir. Recep Çelik'in *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları* adlı son çalışması ise mücadeleye destek veren din görevlilerinin, bu mücadele esnasındaki rollerini daha sistematik ve tertipli bir şekilde ortaya koymaktadır.

Her üç eserin de bilimsel bir üslupla ele alınmış olmaları hasebiyle Millî Mücadele'deki din görevlilerinin olumlu katkılarını izaha muktedir çalışmalar oldukları söylenebilir. Fakat her üç çalışma da merkeze din görevlilerini aldıklarından dolayı onları Millî Mücadele içerisindeki diğer asker, memur, aydın, eşraf ve halk gibi iştirakçilerle bağlantılı hale getirme noktasında eksiklikler barındırmaktadır.

Bunun yanında daha evvelki çalışmalarda da ifade edilmemiş olan din görevlilerinin Millî Mücadele'ye karşı olan tereddütleri ve muhalifliği bu eserlerde

⁶⁸ Recep Çelik, *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.

de dile getirilmeyen konular arasındadır. Ali Sarıkoyuncu, 2013 yılında yayımladığı *Atatürk Din ve Din Adamları*⁶⁹ adlı kitabında Millî Mücadele'ye muhalif din görevlilerinin bulunduğunu ifade etse de bu kişiler hakkında tafsilatlı bilgi vermemektedir.

Genel olarak Millî Mücadele'ye katkı sağlayan din görevlilerinin bütününe ele alma gayretinde olan bu çalışmaların yanında daha yerel anlamda ve bireysel olarak din görevlilerinin faaliyetlerini ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. 1987 yılında Hasan Güzel tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanan *Konya'da Millî Mücadeleyi Destekleyen Din Adamları*⁷⁰, bu çalışmalara örnek olarak verilebilir. Ayrıca Millî Mücadele'yi destekleyen bir din görevlisini müstakil olarak konu eden bir çalışma olarak 1992 yılında Denizli'de yapılan sempozyum bildirilerinin derlemesinden oluşan *Millî Mücadele'de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi*⁷¹ adlı çalışma zikredilmeye değerdir. Bu çalışmaların dışında Millî Mücadele dönemine yönelik olarak şehir odaklı *Millî Mücadele'de Erzurum*⁷², *Millî Mücadelede Trabzon*⁷³ ve *Millî Mücadele'de Trakya*⁷⁴ gibi çalışmalarda da din görevlilerinin mücadele içerisindeki faaliyetlerine ışık tutan bilgilere erişmek mümkündür.

Tüm bu çalışmalarla beraber Millî Mücadele hareketinin içerisinde kimlerin bulunduğu sorusuna, bu mücadelede din görevlilerinin de bulunduğu cevabını veren metinlerin hangi bakış açılarıyla meseleyi ele aldıklarını, katkılarını, eksiklerini ve bir ölçüde de bu soruya nasıl cevap verilmesi gerektiği ifade edilmeye çalışılmıştır.

Neticede Millî Mücadele'ye yönelik bu çalışmaların güncel politik atmosferden oldukça fazla etkilendiğini söyleyebiliriz. Bu konuda oluşturulan ilk eserlerin, mevcut tarih yazımı dışına çıkarak Millî Mücadele'nin farklı bir unsurunu gündeme getirme noktasında, önemli olduklarını ifade edebilirsek de bu çalışmalar

⁶⁹ Bkz. Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve Din Adamları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

⁷⁰ Hasan Güzel, "Konya'da Millî Mücadele'yi Destekleyen Din Adamları", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1987.

⁷¹ *Millî Mücadele'de Denizli ve Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu Bildiriler*, Denizli: Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.

⁷² Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum 1918-1923*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.

⁷³ Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

⁷⁴ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1955.

kendi içerisinde çeşitli sorunlar barındırmaktadır. Yetersiz kaynak kullanımından, bilimsel üsluptan uzak metin inşasına ve meseleleri izah etmekte abartı veya eksikliklere kadar farklılık gösteren bu sorunların en önemlisi, bu metinlerin meseleye politik bir şekilde yaklaşmış olmalarıdır.

Akademik bir üslupta, kuşatıcı kaynaklara dayanarak hazırlanan çalışmaların da sayıları az olduğu düşünülse de, Millî Mücadele'ye muhalif olan din görevlilerinin varlığını görmezden gelen metinler oldukları söylenebilir. Bu durum hem akademik çalışmalar hem de popüler bir üslupta yapılmış çalışmalar için geçerli bir durumdur. Tüm çalışmalarda olan ortak diğer bir eksiklik ise mücadele içerisindeki din görevlilerinin, tam olarak Millî Mücadele'ye iştirak etmiş olan toplumun diğer kesimleriyle beraber bir temele oturtulamamasıdır.

En nihayetinde ifade etmeliyiz ki, Millî Mücadele'de din görevlilerini siyasal bir meşruiyet kaynağı olarak görmeden, mücadeleye iştirak edenlerle karşı duranları birlikte ele alabilecek ve onları Millî Mücadele'deki asker, aydın, eşraf ve halk gibi diğer katılımcılarla beraber bir temele oturtabilecek bir çalışmaya bu alanın hâlâ ihtiyacı bulunmaktadır.

2. Tarih Yazımında Millî Mücadele Sonrası Din Görevlileri

Cumhuriyet Türkiye'sinde din görevlilerinin durumu ile alakalı olarak literatürde ilk olarak zikredilmesi gereken Amit Bein'in 2013 yılında Türkçeye çevrilen *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*⁷⁵ adlı çalışmasıdır. Bein, bu çalışmasında büyük oranda şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'de simgeleştirdiği son dönem Osmanlı ulemasının, İslam'ın siyasette ve devlet yönetiminde daha aktif olarak bulunması çabasından yola çıkarak, bu isteklerin Cumhuriyet Türkiye'sinde de bir kısım ulema tarafından kabul gördüğünden bahseder. Bu anlamda Cumhuriyet idaresinin seküler inkılâplarına da değinen Bein, Ahmet Hamdi Akseki, Şerafettin Yaltkaya ve Elmalılı Hamdi Yazır gibi isimlerden hareket ederek, ulemanın sergilediği reaksiyonları belirtir.

Bein'in çalışmasının bu anlamda oldukça ufuk açıcı olduğu söylenebilir. Ancak din görevlilerinin siyasi, sosyal ve kültürel hayattaki konumlarının

⁷⁵ Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, Bülent Üçpınar (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.

derinlemesine izah edilmesi noktasında Bein'in çalışması yetersizdir. Bu bağlamda Bein'in yaptığı gibi dönem içerisinde Diyanet İşleri Reisliği yapmış isimlerin yanında daha alt kademedede bulunan imam, vaiz ve müftü gibi din görevlilerinin de bu süreçteki yerlerinin de belirlenmesi gerekmektedir.

Bu doğrultuda 2014 yılında yayımlanan Ömer Karakaş'ın "*Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlilerinin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu*"⁷⁶ adlı makalesi zikre değerdir. Karakaş bu kısa çalışmasında büyük oranda Başbakanlık Cumhuriyet Arşivindeki belgelerden hareketle siyasi otorite ile din görevlileri arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmaktadır. Karakaş, çalışmasında meseleyi siyasi otoritenin din görevlilerini baskı altında tutma ve kontrol etme eğilimleri üzerine oturtur ve din görevlilerinin Osmanlı geçmişine kısaca değinerek aradaki değişimi vurgular. Karakaş'ın bu çalışması akademik üslup, kaynakların kullanımı ve bu süreçteki din görevlilerinin tarih yazımında gündeme gelmesi açısından oldukça ufuk açıcı bir çalışma olmasının yanında, bazı eksiklikler barındırmaktadır. Bu doğrultuda makalenin, din görevlilerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki siyasi otoriteye karşı tutumlarının ifade edilmesinde yazarın birkaç örnekle meseleyi açıklamaya çalışması ve yazının bir makale boyutunda olmasından ileri gelen eksiklikleri olduğu söylenebilir.

Bu makale dışında doğrudan din görevlilerinin konu edilmediği, fakat dönemi din-devlet ilişkileri bağlamında ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu konuda en çok zikredilmesi gereken çalışmalar İsmail Kara'nın çalışmalarıdır. Bunlar, İsmail Kara'nın ilk cildi 2008 yılında yayımlanan *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1*⁷⁷ ve ikinci cildi, 2016 yılının son aylarında yayımlanan *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 2*⁷⁸ adlı eserleridir.

Bunların dışında Cumhuriyet'in ilk yıllarında ulemanın hilafete yönelik yaklaşımlarını takip edebildiğimiz, ulemaca yayımlanmış risaleleri değerlendirdiği 6

⁷⁶ Ömer Karakaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlilerinin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu" *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı: 3, Eylül 2014, s. 140-166.

⁷⁷ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1.

⁷⁸ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

ciltlik *Hilafet Risaleleri*⁷⁹ adlı eserin konumuzla bağlantılı 5. ve 6. ciltleri oldukça zikre değer çalışmalardır.

Diyanet İşleri Başkanlığını merkeze alarak incelemiş olan İştâar Gözaydın'ın *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*⁸⁰ adlı eser de zikre değer çalışmalar arasındadır. Fakat bu çalışmalar da din görevlileri özelinde çalışmalar olmayıp, genel olarak din-devlet ilişkilerini yapılan inkılâp ve yenilikler bağlamında izah etme gayreti içindeki çalışmalardır. Misal olarak bu çalışmalar, medreselerin kapatılmasını dönemin laik atılımları olarak değerlendirirken, medreselerin kapatılması sonrasında burada görevli olan müderrislerin, bu değişikliklerden nasıl etkilendiklerini, bu kişilerin nerelerde istihdam edildiklerini, medreselerin kapatılmasına nasıl tepki gösterdiklerinden neredeyse ya hiç bahsetmezler veyahut çok kısa bilgiler aktarmakla yetinirler.

Ayrıca Cumhuriyet idaresince gerçekleştirilen geleneksel düzenden sıyrılmayı ve giderek laikleşmeyi ön gören bu süreç içerisinde, sürecin doğrudan etki alanında bulunan din görevlilerinin meseleye yaklaşımları, siyasi otorite tarafından nasıl görüldükleri, mesleki anlamda bir önceki dönemle karşılaştırıldığında nasıl bir değişiklik yaşadıkları ve gerçekleşen bu gelişmeler sonrasında nasıl bir imaja sahip oldukları gibi durumlar, bu çalışmaların doğrudan konusunu oluşturmadıklarından dolayı ihmal edilen konular arasındadır.

Bunların dışında ifade edilmelidir ki Cumhuriyet dönemi din görevlilerinin durumu ile alakalı olarak doğrudan kuşatıcı bir çalışma olmasa da, onların Osmanlı geçmişine yönelik ve bize aradaki değişimi ifade edebilmek için imkân sağlayan birçok çalışma mevcuttur. Bunlar arasında Nesimi Yazıcı'nın "*Osmanlı Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler*"⁸¹ adlı makalesi, Kemal Beydilli'nin "*Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*"⁸² adlı çalışması ve Ahmet Sinan Kara'nın Yüksek Lisans Tezi olarak 2011

⁷⁹ İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 5, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.; İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

⁸⁰ Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*.

⁸¹ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, C. 17, Sayı: 4, Sayı: Ekim Kasım Aralık, Ankara 1991, s. 55-123.

⁸² Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*.

yılında hazırladığı *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları*⁸³ adlı çalışması zikredilebilir.

Yukarıda zikredilen çalışmalarla beraber, Millî Mücadele sonrası din görevlilerinin döneme yönelik reaksiyonlarının, siyasi otoritenin onları nasıl bir konuma yerleştirdiğinin ve onların nasıl bir konumda bulunduklarının, sürece uyum sağlama durumlarının, toplumsal ve kültürel konumlarının derinlemesine incelenmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk yıllarında din görevlilerinin nasıl bir imaja sahip olduğunu ortaya koyan, bir çalışma da mevcut değildir. Tüm bu durumlar din görevlilerini merkeze alarak Millî Mücadele ile bağlantılı, bir çalışma yapmamızı gerekli hale getirmiştir.

B. Kaynaklar

1. Arşivler

Araştırmamız boyunca üç farklı arşivden yararlanılmıştır. Bu arşivlerden yakın dönem din görevlileri ile alakalı çok değerli bilgileri bulabildiğimiz İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, araştırmamız için bir hayli öneme haiz arşivler arasındadır. Bu arşiv çatısı altında bulunan ulema sicil (sicil-i ahval) dosyaları, şeyhülislam, kazasker, müftü, müderris, kadı, naib, dersiam ve mahkeme kâtipleri gibi ilmiye sınıfına mensup kişilerin personel bilgilerini içermektedir.⁸⁴ Bu arşivdeki dosyalardan özellikle Millî Mücadele'de din görevlilerinin durumunu incelerken faydalandık. Din görevlilerinin personel kayıtları olarak ifade edilen bu belgelerden çok ufuk açıcı bilgiler elde ettik. Millî Mücadele dönemindeki din görevlilerinin arasındaki ayrımın saptanması bu arşivin varlığı sayesinde gerçekleşmiştir.

Araştırmamızı oluştururken kullandığımız diğer bir arşiv ise Başbakanlık Osmanlı Arşividir (BOA). Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Dâhiliye Nezareti bünyesindeki, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti belgeleri (DH.KMS), İ dare-i Umumiye Belgeleri (DH.İUM), Emniyet-i Umumiye Belgeleri (DH.EUM) ve Şifre Kalemi Belgeleri (DH.ŞFR) gibi farklı fonlardaki belgelerden yararlanılmıştır.

⁸³ Kara, "Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumu".

⁸⁴ Hümeýra Zerdecî, *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, s. 19.

Son olarak ifade etmemiz gereken arşiv, Başbakanlık Cumhuriyet Arşividir (BCA). Bu arşiv içerisinde bulunan Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı Kataloğu (030.10) ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kataloğu (51.0.0.0) araştırmamızın temelini oluşturmuştur. Özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı kataloğu, konumuzla ilgili oldukça önemli belgeleri içermektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, kurulduğu 1924 yılından itibaren müftülöklere gönderdiği belgeler veya tam tersi olarak müftülöklere yahut din görevlilerinden şahsi olarak başkanlığa gönderilen belgeler, araştırmamız için birincil öneme sahip kaynaklardır.

2. TBMM Meclis Zabıtları

Araştırmamız için Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtlarından ve meclisin yaptığı kanun ve aldığı kararlardan faydalanılmıştır. 1918-1928 yılları arası meclis zabıtlarında (1920'den itibaren) din görevlileri ile alakalı taramalar yapılmak suretiyle hem Millî Mücadele dönemi hem de Millî Mücadele sonrası için bilgiler edinilmiştir.

3. Süreli Yayınlar

Süreli yayınlar, araştırmamız için oldukça önemli kaynaklar arasındadır. Bu bağlamda araştırmamızın tarihsel dönem aralığı olan 1918-1928 yılları arasındaki gazete ve dergiler taranarak edinilen bilgiler kullanılmıştır. Millî Mücadele dönemi için Alemdar, İrade-i Milliye ve Hâkimiyet-i Milliye; Millî Mücadele sonrası dönem için, Yenigün, Cumhuriyet, Tanin, Vakit ve Akşam gibi gazeteler ve Sebillürreşad mecmuasından faydalanılmıştır.

4. Hatırat Literatürü

Tez hazırlanırken ihtiyatlı yaklaşmak suretiyle, dönemin şahitleri tarafından yazılmış hatıralardan, özellikle Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy Paşalar ve diğer Millî Mücadele kahramanlarının hatıralarından yararlanılmıştır.

I. MİLLÎ MÜCADELEYE MUHALİF DİN GÖREVLİLERİ

Bu bölümde Millî Mücadele’ye muhalif din görevlilerini incelenecektir. Millî Mücadele’ye destek veren din görevlileri ile karşılaştırıldığında sayıca oldukça az olduğunu ifade edebileceğimiz din görevlilerinin bu muhalefetinin nedenlerini ve sonuçlarını izah etmek araştırmamızın ifade etmeye çalıştığı bütünlük açısından oldukça önemlidir.

Bu önemin nedeni ise Millî Mücadele sonrasında kurulan yeni Türk Devleti’nin, bu süreç içerisindeki din görevlilerinin tutumlarını unutmamış olması ve din görevlilerinin yeni düzendeki yerlerini tesis etme anlamında, Millî Mücadele’yi referans olarak belirlemiş olmasıdır. Bu sebeple din görevlilerinin Millî Mücadele’ye karşı muhalifliği ortaya konulmadan hem mücadele yıllarındaki din görevlilerini hem de Cumhuriyet yönetiminin dine ve din görevlilerine bakışını izah etmek mümkün değildir. Onların bu süreç içerisindeki tutumları gelecekteki imajlarını önemli ölçüde etkileyecektir.

Hemen belirtmemiz gerekir ki, bu süreç içerisindeki verilen kararları etkileyen birçok etken vardır. Devlet otoritesinin olmaması ve Anadolu’daki kargaşa durumu verilen tepkilerde ve tepkisizlik durumunda veya tepki vermede gecikme noktalarında oldukça etkilidir. Bu üç durum toplumun her ferdi için geçerli olsa da toplum nazarında yönlendirici konumunda bulunan din görevlileri için daha kritik bir vaziyet arz ettiği açıktır.

Din görevlileri için, bir tarafta İslam halifesi, padişahın ve meşru hükümetin beyanname ve bildirimlerinin ileri sürdüğü “mücadele etmeyin, asayişin temini sağlayın” fikirleri, diğer tarafta çok açık bir şekilde işgallere karşı mukavemeti savunan Mustafa Kemal Paşa’nın temsil ettiği Millî Mücadele hareketinin fikirleri arasında, bir kafa karışıklığı ve tepkisizlik durumu bulunmaktadır. Bu durum

işgallerin ilk başladığı an için geçerlidir. Daha sonraki süreçte işgaller yaygınlaşınca tabiri caiz ise safların belirlendiği anlaşılmaktadır. Fakat yine de bir taraf seçmek oldukça zordur. Çünkü bir tarafta ulusun kurtuluşu adına çalışan bir Anadolu hareketi diğer tarafta asırlardır böyle durumlarda halkın ilk başvurduğu halife ve İstanbul'un zihinlerdeki güçlü otoritesi vardır. Bu sebeple bir din görevlisi için halifesinin saflarında değil, onun şeyhülislamı aracılığı ile isyankâr ilan ettiği mücadele taraftarlarının tarafını seçmek oldukça zor olmalıdır. Bu nedenle ilk anlardaki tepkisizlik ve kafa karışıklığı süreci oldukça doğal bir reaksiyondur. Daha sonraki süreç içerisinde ise her iki tarafın propaganda faaliyetleri ile birbirlerini bertaraf etmeye çalıştığı görülmektedir.

Bu süreç içerisinde ise saflar bellidir. Safların belli olmasında ise Millî Mücadele hareketinin İstanbul tarafından iyi anlaşılamadığını söylemek mümkündür. Neticede İstanbul'un, Anadolu hareketini; memleketi daha önce Cihan Harbi'ne sokarak bir uçuruma sürükleyen İttihatçıların yeni bir girişimi olarak görmesi, daha çok Hürriyet ve İtilafçı din görevlileri olduğunu anladığımız bazı din görevlilerinin, Millî Mücadele karşısında olmasına sebebiyet vermiştir. Bu bölümde bu süreçleri ayrıntısıyla incelemeye çalışacağız. Bunun için Millî Mücadele'nin başlangıcı ve İstanbul hükûmetinin faaliyetlerinden başlayarak, Millî Mücadele'ye muhalif din görevlilerinin tavırlarının nedenleri ve sonuçlarını, tespit edebildiğimiz din görevlileri üzerinden ifade etmeye çalışacağız.

A- Millî Mücadele Başlarken

14. yüzyılın başlarında kurulan ve üç kıtada egemenlik sahası bulan Osmanlı Devleti 16. yüzyılda altın çağını yaşamış ve bu yüzyıldan sonra bir çözülme dönemine girmiş, nihayetinde 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin birçok anlamda tabiri caiz ise en uzun yüzyılı olmuştur. Bu yüzyıl içerisinde devletin çöküşünü engellemek adına birçok adım atılmış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin yıkılması engellenememiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise askeri anlamda Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşları (1912-1913) ve nihayetinde I. Dünya Savaşı (1914-1918), Osmanlı Devleti'nin son dönemlerini yaşadığını gösteren savaşlar olmuştur. I. Dünya Savaşında ise müttefikleri, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan ile beraber mağlup sayılan Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri'yle, çok ağır maddeleri içinde barındıran

Mondros Mütarekesi'ni 30 Ekim 1918'de imzalamak zorunda kalmıştır. Her hâli ile Osmanlı Devleti'ni yok olmaya doğru sürüklenme çabasında olan bu antlaşmanın özellikle 7. ve 24. maddeleri, Osmanlı ülkesinin kısıklıvrak bir hâlde işgal kuvvetlerinin elinde olduğunun göstergesidir. Antlaşmadan sonra ise çok geçmeyecek, işgaller de başlayacaktır. Kasım ayından itibaren Anadolu'nun çeşitli yerleri işgal edilecektir. Musul 3 Kasım 1918'de İngiltere tarafından, 4 Kasım'da Doğu Trakya Fransa tarafından işgal altına alınacaktır.⁸⁵ İstanbul'da ise 13 Kasım'da müttefik işgali başlamıştır.⁸⁶

Bu işgaller neticesinde Millî Mücadele fikri de yavaş yavaş oluşmaya başlayacaktır. Fakat devam eden işgaller ve özellikle de 15 Mayıs 1919 Yunan Ordularının İzmir'i işgali, daha önce gerçekleşen işgallerden çok daha büyük bir tesir gösterecek ve sonu başarı ile neticelenecek olan mücadele dolu yıllar başlayacaktır. Mütareke⁸⁷ dönemi olarak da adlandırılan bu dönem içerisinde Osmanlı Devleti padişahı ve hükûmetlerinin hareket etme tarzını incelememiz gerekecektir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin tutumu Millî Mücadele sürecini doğrudan etkileyecektir. İfade etmeye çalışacağımız bu etki, işgallerin başlamasından itibaren Anadolu'da bir yankı bulacaktır. İşgal edilen topraklardaki insanlar ilk etapta devletin merkezi, İstanbul'a ve halifeye başvuru yapacak ve kurtuluşu burada arayacaktır. Fakat daha sonraki dönemlerde Anadolu ve İstanbul'un bir şekilde ayrı düştüğü görülecektir.

Bu süre içerisinde ise Osmanlı Devleti'nin, varlığı araştırmacılar tarafından tartışılır durumdadır. Zira bu dönem her alanda bir iktidar boşluğu olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti gibi bir devletin, coğrafi bakımdan ülkenin neresinde, ne kadar etkin olduğunu saptayabilmek de oldukça zordur.⁸⁸ Hâliyle bu dönem ilk anda bir iktidar boşluğu, en sonunda Anadolu lehine neticelenmiş bir iktidar mücadelesini içinde barındıran, incelenmeye değer karmaşık bir olaylar

⁸⁵ Semih Yalçın, "Millî Mücadele Dönemi", 90. Yılında Millî Mücadele, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011, s. 12.

⁸⁶ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 11.; Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014, s. 8.

⁸⁷ 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden, içerisinde Millî Mücadele'nin silahlı mücadelesinin tüm safhalarının barındıran ve 1-2 Kasım 1922 Osmanlı saltanatının kaldırılmasına kadar geçen süre. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, "Mütareke Dönemimin Özellikleri", *İ.Ü Siyasal Bilimler Fakültesinin Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan 2'den Ayrı Basım*, İstanbul 1982, s. 383-412.

⁸⁸ Tunaya, "Mütareke Dönemimin Özellikleri", s. 387.

silsilesini ifade eder. Genel anlamda mütareke dönemi boyunca kurulmuş tüm Osmanlı hükûmetlerinin işgal kuvvetleriyle işbirliği içinde hareket ettiği, bazı dönemlerde tarih yazımında yer bulmuş olsa da, Millî Mücadele’de İstanbul’a ve Osmanlı hükûmetlerinin tümüne işgal kuvvetleriyle işbirliği rolü biçmek oldukça zordur.⁸⁹

Bunun yanında Mütareke dönemi içerisinde kurulan on iki kabine⁹⁰ içerisinde öne çıkan sadrazamlardan beş defa hükûmet kuran Damat Ferit Paşa’nın dönemlerinde Millî Mücadele’ye yönelik saldırılar ve engellemeler artmış olduğu da bir gerçektir.⁹¹ Ahmet Tefvik Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa kabinelerinde ise genel olarak iki taraf için tansiyonun düşürüldüğü ve uzlaşma yollarının arandığı hatta Millî Mücadele’ye yönelik desteklerin arttığını gözlemlemek mümkündür. Bununla beraber İzmir’in işgali ve sonrasında yaşanan gelişmeler sırasında, Damat Ferit Paşa Sadarete olmasına rağmen Harbiye Nezareti ve Genelkurmay, İstanbul’dan işgalleri önleyemese bile daha sonraki oluşturulacak olan mücadele ruhunun oluşmasında çeşitli girişimlerde bulunmuştur.⁹²

Bunun yanında İstanbul hükûmetlerinin, özellikle de Ferit Paşa hükûmetlerinin, Kuva-yi Milliye aleyhinde yaptığı propaganda ve mücadeleyi engelleyici hareketleri Millî Mücadele’yi çok zor durumda bırakmıştır. Bu durumun nedeni olarak Damat Ferit Paşa’nın, işgaller karşısındaki kayıtsızlığı ve silahlı

⁸⁹ Criss, *İşgal Altında İstanbul*, s. 8.

⁹⁰ Bu kabineler sırası ile şunlardır: Ahmet İzzet Paşa, 14 Ekim 1918 – 8 Kasım 1918.; Ahmet Vefik Paşa 11 Kasım 1918 – 3 Mart 1919 (Bu dönemde iki kabine kurulmuştur.); Damat Ferit Paşa, 4 Mart 1919 – 30 Eylül 1919 (Bu dönemde üç defa hükûmet kurulmuştur.); Ali Rıza Paşa, 12 Ekim 1919 – 3 Mart 1920; Salih Hulusi Paşa, 8 Mart 1920 – 2 Nisan 1920; Damat Ferit Paşa, 5 Nisan 1922 – 17 Ekim 1922 (Bu dönemde iki hükûmet kurulmuştur.); Ahmet Vefik Paşa, 21 Ekim 1920 – 4 Kasım 1922. Bkz. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 53-54.

⁹¹ Tunaya, “Mütareke Dönemimin Özellikleri”, s. 390.

⁹² İzmir’in işgalinden sonra 22 Mayıs 1919’da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa ilgililere gönderdiği şifrede, “Devletin Yunanlılara kaptıracak ne bir silahı ne de bir fişegi vardır. Bu sebeple cephanelerin emin mahallere taşınması ve böylece silah teslimi gibi zilletlere meydan verilmemesinin engellenmesini” istemektedir. Bkz. Kazım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922*, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 15. Ayrıca Belge için Bkz. Kazım Özalp, *Millî Mücadele Belgeler*, C. 2, s. 18. 24 Haziran 1919’da Harbiye Nezareti’nin 57. Tümen Komutanlığına gönderdiği bir emirde ise Yunan işgali karşısında askerlerin dağılması ve yerlerini terk etmelerinin büyük felaketlere yol açacağını bildirmektedirler. Ayrıca Rahmi Apak’ın belirttiğine göre 1919 Haziran ayının sonlarında Harbiye Nezareti’nden gönderilen bir yazıda Yunanlılar tarafından ele geçirilen yerlerin derhal askeri kıtalar tarafından işgal edilmesini ve asayişin temin edilmesi isteniyordu. Bkz. Rahmi Apak, *İstiklal Savaşı’nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, s. 32-35.

mücadeleyi desteklememesi gibi tavırlarıyla beraber, ülkenin kurtuluşunu onun, uluslararası barış konferanslarıyla, diplomatik görüşmelerle ve işgal kuvvetleriyle iyi geçinme yoluyla sağlamaya olan inancından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Damat Ferit Paşa'nın başını çektiği bu hareket tarzının kurtuluş siyaseti İngiliz mandasını kabul ederek imparatorluğun bütününe muhafaza etmeye çalışmaktır. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e göre, bu manda yönetimi 30-35 yıl sürecek, sonra iktidar tekrar ele geçirilecektir. Bunun için de yapılacak olan barış görüşmeleri neticesinde imzalanabilecek en iyi barış antlaşmasını İngilizlerin desteğini sağlayarak imzalamaya gayret göstermektir. Bunu sağlamak için de yapılması gereken direniş değil, tersine ülkede asayişin teminidir.⁹³ Bu yüzden işgallerin başladığı ilk andan itibaren İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilen belgelerde direniş yerine asayişin temini, silahlı çatışmadan uzak durulması ve Sulh Konferansı'ndan gelecek haberlerin beklenmesi yoksa tüm emeklerin boşa gideceği gibi telkinlerin altı çizilmiştir.⁹⁴

Tüm bu itidal çağrılarının yanında Anadolu hareketi güçlendikçe, Damat Ferit Paşa hükûmetlerinin tavırları da o derece sertleşecektir. Özellikle İzmir'in işgali ve

⁹³ İlhan Tekeli- Selim İlkin, "Yumağı Başka Uçtan Başlayarak Sökmek Ya da Ege'de Direnişin Önemi Üzerine", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 323.

⁹⁴ Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa İzmir'in işgalinden sonra hükûmete ve sadrazama gönderdiği, İzmir'in işgali ve sonucunda İzmir'de gerçekleşen olaylarla ilgili telgraflara bir türlü muhatap bulamamıştır. Öyle ki 21, 22,25 Mayıs 1919 tarihlerinde gönderdiği yazılarda İzmir'in işgali sonrasında halkın durumu ve acizyetinden bahsetmiş ve pek acele bir şekilde bir çare düşünülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Fakat bir türlü hükûmetten bir cevap alamamıştır. Bkz. Hamdi Buytulluoğlu, "Millî Mücadele Başlıyor", *BTTD*, Sayı: 12., İstanbul 1968, s. 6-12. Ayrıca Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 22 Haziran 1919'da Karesi Mutasarrıflığına gönderdiği şifrelerde " ...Defaatla söyledim ne kadar gaddarane ve hakşikenane olursa olsun biz bu işgallere karşı hukuku sarihamızı ancak şimdilik siyaseten müdafaa edebiliriz. Paris'te Sadrazam Paşa'dan alınan haberlere göre tebligat icra ediyoruz. Öyleyken sizin tuttuğunuz yol çıkmaz yol ahali-i İslamiyeyi nahak yere kırdıktan maada teşebbüsâtı hasene-i siyasiyemizi köreltir. Saffetle ve fartı hamiyetle bu gaflete kapılanları ikaz ediniz. Harb ve darb ile bu müthiş davayı feshedecek bir vaziyette değiliz. Buraca yeniden itilaf mümessillerine müracaat ettik. (...) Yunanlıların Konferanşça tayin edilmiş olan hududa çekilmeleri ve artık ilerlememeleri kariben kendilerine tebliğ olunur ve yapılır ümidindeyiz." diyerek silahlı mücadeleden vazgeçilmesini ve bu işin diplomatik yollarla hallolunacağına olan inancını vurgulamaktadır. Karesi Mutasarrıflığına gönderilen 23 Haziran 1919'daki şifrede ise şu ifadeler yer almaktadır: "...Harb ve darp, yaygara ve şematet zamanı değil, en büyük vatanperverlik Sulh Konferansı'nda mukadderatımız karar altına alınıp ve beş senedir yaptığımız cinnetlerin hesabı görülürken olsun artık akıllandığımızı yar ve ağıyara göstermek ve memleketimizde adaleti temin, huzur ve asayiş muhafaza, fırka, mezhep, içtihat ve ihtilafiyatına bakılmayarak ırz ve can ve malı sıyanet etmektir." Bkz. Özalp, *Millî Mücadele*, C. 1, s. 33. Ayrıca belgelerin asılları için bkz. Özalp, *Millî Mücadele Belgeler*, C. 2, s. 85,86.

ardından Yunan ordusunun ilerlemesi karşısında Anadolu halkının yurt savunması için mücadeleye daha sıkı destek verdiği ve Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini üstlendiği kongrelerin yapıldığı dönemlerde, Ferit Paşa; Millî Mücadele hareketini önlemek adına birçok sert tedbire başvuracaktır. Propaganda faaliyetlerinden, mülki ve askeri idarecileri görevden alma ve yerlerine atama yapma ve en nihayetinde silahlı mücadeleye kadar bu faaliyetler çeşitlilik gösterecektir.

Damat Ferit Paşa'nın devletin ve milletin kurtuluşu için düşündüğü kurtuluş yolu, işgallere karşı koyulmadan, işgal kuvvetlerini gücendirmeden ama asayişin teminini de sağlayarak yapılacak olan barış görüşmelerinde neticeye varabilmektir. Lakin bu görüşün ülkenin kurtuluşu adına işe yaramaz olduğunu düşünen, Anadolu'da işgallere karşı tam olarak mücadele etmeyi kafasına yerleştirmiş bir halk ve bu halkı bütünüyle harekete geçirmeye çalışan başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere kurtuluş uğruna çalışan, toplumun her kesiminden kişiler vardı. Gün be gün mukavemet gücünü artıran, mülkî ve askerî yetkililer ile toplum nazarında oldukça önemli bir yere sahip olan din görevlilerinin lokomotifini oluşturduğu bu mücadele, İstanbul hükûmetini daha sert tedbirler almaya sevk etmiştir. Bunun neticesinde daha sonra giderek sertleşecek olan tedbirlerden ilki, Samsun ve çevresinde çıkan asayişsizliklerin ortadan kaldırılması için IX. Ordu Kıtâatı Müfettişi olarak görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa'yı Millî Mücadele lehine yaptığı çalışmalardan dolayı geri çağırmak oldu. Geri dönmemesi üzerine 1919'un 7-8 Temmuz gecesi telgrafla, görevinden azledildiği bildirildi.⁹⁵

Azletme politikası devam edecek ve diğer Kuva-yi Milliyeciler de görevlerinden uzaklaştırılacaktır. Mustafa Kemal Paşa'dan sonra, onunla Samsun'a çıkanlar arasında bulunan ve Millî Mücadele'nin her safhasında payı olan Refet Paşa da Üçüncü Kolordu Komutanlığı'ndan azledilmiştir. Refet Paşa'nın azledilişinin nedeni ise Samsun'daki İngiliz askeri varlığının piyade bölüğünden bir tabura çıkarılması üzerine Refet Paşa'nın buna karşı çıkması ve bu askeri varlığın yurdun iç kısımlarına girmesi durumunda karşı koyacağını bildirmesidir. Nihayetinde ilk etapta İstanbul'a çağrılan paşa bunu reddedince 13 Eylül 1919'da görevinden

⁹⁵ Atatürk, *Nutuk-Söylev 1919-1922*, C. 1, s. 65. Ayrıca bu azil kararının sağlanması adına İstanbul'da yaşanan fikir ayrılıkları için bkz. Osman Akandere-Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011, s. 24.

uzaklaştırılmıştır.⁹⁶ Ağustos ayında ise Ali Fuat Paşa azledilmiştir.⁹⁷ Millî Mücadele'nin lider kadrosunun görevlerinden uzaklaştırmalarının yanında mülkî ve idarî yetkililer de görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Ayrıca Adana Valisi Celal Bey azledilen valilerdendir.⁹⁸ Görevinden azledilenler içerisinde din görevlileri de bulunmaktadır.⁹⁹ Bu konuya ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Damat Ferit Paşa'nın Millî Mücadele'yi engelleme amacı ile aldığı diğer tedbirler, askeri müdahalenin dışında propaganda faaliyetleri olarak ifade edilebilir. Bu propaganda faaliyetleri genel manada Anadolu halkını kendi tarafına çekme faaliyetlerinden oluşan, Millî Mücadele'yi olumsuz sıfatlarla niteleyen, İstanbul basının, özellikle *Alemdar* gibi gazetelerin desteklediği faaliyetlerdir. Anadolu hareketini, İttihatçılık, Bolşeviklik, sahte milliyetçilik, asilik ve dinsizlikle suçlama amacı taşıyan bu faaliyetler karşısında, Anadolu hareketi de kendi propaganda silahlarını kullanmaya gayret göstermiştir.

Damat Ferit Paşa'nın Anadolu hareketine karşı yaptığı ilk suçlamalardan biri bu hareketin İttihatçılığı ile alakalıdır. Bunun nedeni İttihatçıları, devleti gereksiz yere Birinci Dünya Savaşı'na sokmuş olmaları ve başarısızlığın neticesinde yaşanan işgal ve feci olayların müsebbibi olarak görmeleridir.¹⁰⁰ Bu sebepten ötürü, savaş sonrasında yakalanabilen İttihatçılar çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Bir kısmı İstanbul'u ve ülkeyi terk etmeyi başarmış, bir kısmı da İngilizler tarafından

⁹⁶ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 30.

⁹⁷ Ali Fuat Cebesoy, *Bilinmeyen Hatıralar*, Osman Selim Kocahanoğlu (Hzl.), İstanbul: Temel Yayınları, 2011, s. 138.; Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 34.; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, C. 1, s. 452.

⁹⁸ Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973, s. 317.

⁹⁹ Aralarında müftülerin de bulunduğu birçok mülki ve idari görevliler, görevlerinden azledilmiştir. Onlardan bazıları: Resulayn Kaymakamı Fehmi Bey, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Bey, 14. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa, Miralay Bekir Sami Bey gibi isimlerdir. Bkz. Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 38-39.

¹⁰⁰ Peyam Gazetesinde Ali Kemal, *Kimi Aldatıyorlar* adlı yazısında; başta Mustafa Kemal olmak üzere Millî Hareket'i destekleyenleri yeni celaliler olarak görmektedir. Bunun yanında Ali Kemal, Anadolu'daki bu mücadeleyi destekleyenleri 31 Mart Ayaklanması'nda Meşrutiyet'i kurtarma amacıyla gelip, daha sonraki süreçte yapmadıkları canilik bırakmayanlarla aynı kişiler olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ali Kemal, "Kimi Aldatıyorlar", *Peyam*, 28 Eylül 1335. Yine aynı yazıda Ali Kemal, "...Bu millet anlamadı, öğrenmedi mi ki ocak hin-i hacette her fırlıdağa gelir, hatta ecnebi parmağıyla döner, kalkar, yanar, tutuşur, ocağın kahramanları Enver, Talat, Cemal değil midir ki daha Harb-i Umumî zuhur eder etmez Almanya ile hafi muahede akd eylediler ve milleti, ikbalini, istikbalini düşünmeden taşınmadan ecnebi bir devletin ihtirasına kurban ettiler." Bkz. Ali Kemal, "Kimi Aldatıyorlar", *Peyam* 28 Eylül 1335; Akandere-Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 41.

yakalanarak Malta'ya sürülmüşlerdir.¹⁰¹ Kısaca ifade etmek gerekir ki, ülkenin savaşa sürüklenmesi ve işgal edilmesinin sebebi olarak görülen İttihatçılık, Millî Mücadele hareketi içerisindeki ittihatçı kökenli kişilerin göz önüne alınmasıyla, onların da ittihatçı olduğu vurgusu yapılarak, mücadelenin kuvvetini kırmak için ön plana çıkarılmıştır. Başta Ferit Paşa ve İngilizler olmak üzere cümle Millî Mücadele karşıtı otoriteler, Millî Hareket'in İttihatçılığı konusunda oldukça emindir.¹⁰² Anadolu hareketi ise bu yakıştırmadan oldukça kaçınarak her fırsatta İttihatçı olmadıklarını beyan etmek zorunda kalmışlardır. Nihayetinde Sivas Kongresi'nde o dönemin havasına göre bir suç sayılabilecek bu İttihatçılık ithamından kurtulmak amacıyla¹⁰³, kongre üyelerinin İttihatçı olmadığını temin etmek için yemin edilmiş ve Millî Hareket'in İttihatçılıkla bir alakası olmadığı duyurulmuştur.¹⁰⁴

Öte yandan İstanbul hükûmetinin Millî Mücadele'yi engelleme amacı taşıyan propaganda faaliyetlerinden bir diğeri, Anadolu hareketinin Sovyet Rusya ile olan ilişkilerini çarpıtarak, bu hareketi bir Bolşevik hareketi olarak göstermeye çalışmaktır. Hükûmet tarafından yayınlanan beyannamelerde ve İstanbul gazetelerinde Millî Mücadele hareketinin bir Bolşevik hareketi olduğu vurgulanmıştır. Hükûmetin, 4 Ağustos 1920'de *Tavkim-i Vekayi*'de yayınlanan beyannamesinde Kuva-yi Milliye kastedilerek, "*Bolşeviklerden istimdat ediyorlar.*" denilmiştir. Aynı beyannamede Millî Hareket'in, her ne amaçla olursa olsun Bolşeviklerle kurduğu irtibatın Osmanlı halkının vicdanını sızlattığı belirtilmiş ve Kuva-yi Milliye hareketi Bolşeviklerin Anadolu'daki bir uzantısı olarak gösterilmiştir.¹⁰⁵

Böylelikle halk ile Millî Mücadele hareketinin bütünleşmesi engellenemeye çalışılmıştır. Öte yandan Ferit Paşa hükûmetinin Millî Mücadele hareketine yüklemeye çalıştığı Bolşeviklik ithamı onların, sadece Bolşeviklerle olan irtibatını ortaya koymakla kalmamıştır. Bu yakıştırmaya dini bir motif yüklenerek Anadolu toplumunun dini ve vicdani hislerinden faydalanarak onları Kuva-yi Milliye'den

¹⁰¹ Bkz. Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, [Basım yeri yok.] Milliyet Yayınları, 1976.

¹⁰² Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, Nüzhet Salihoğlu (çev.), [Basım yeri yok], Bağlam Yayınları 1987, s. 131.

¹⁰³ M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisinin Açılmasına*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 238.

¹⁰⁴ Atatürk, *Nutuk-Söyev 1919-1920*, C. 1, s. 118.

¹⁰⁵ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, s. 68, 69.

soğutmaya çalışmıştır. Bunun en büyük delili, Anadolu hareketinin Müslüman halka “gavur ve bolşevik” olarak tanıtılmaya çalışılmasıdır. Bu yakıştırma Anadolu’da çıkan birçok isyanda halkın kulağına fısıldanmıştır.¹⁰⁶ Bu propaganda faaliyetlerinin “din” ile alakalı kısımlarını aşağıda “Millî Mücadele’ye muhalif din görevlileri” başlığı altında incelemeye çalışacağız. Ferit Paşa hükûmetinin tüm bu Bolşevik propagandasına rağmen, Anadolu hareketinin liderlerinin, Rusya ile olan ilişkilerde oldukça dikkatli davranmaya çalıştıkları görülmektedir.

Haziran 1919’dan itibaren Rusya ile ilişkilerin başladığını söyleyebiliriz. Lakin bu ilişki Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal arasında yapılan yazışmaların gösterdiği üzere oldukça temkinlidir. Anadolu’daki kurtuluş mücadelesinin başarıya ulaşması için Rusya ile iki açıdan işbirliği sağlanmaya çalışılmıştır. Bunlardan birincisi, doğrudan Rusya’dan askeri ve mali yardım sağlamak, ikincisi ise, dolaylı olarak Türkiye’nin Rusya ile fazla yakınlaşması pek de hoşlarına gitmeyecek olan İtilaf devletlerinin, Türkiye’ye karşı daha yumuşak davranmasını sağlamaktır.¹⁰⁷

Öte yandan bu tür söylemlerin ortaya atılması sadece Damat Ferit Paşa ile sınırlı kalmayıp, Sovyetler ile Ankara’nın bir şekilde birlikte hareket etmesini istemeyen İngilizlerin, olma ihtimali olan böyle bir birlikteliği engellemek için bu tür propagandalarla, Millî Hareket’i güçsüz kılmaya çalıştığı da düşünülebilir. Neticede Ankara, Bolşeviklerle değil, Bolşevik hükûmeti ile ilişkiler kurmak istemiştir.¹⁰⁸

Bir diğer propaganda malzemesi ise Millî Mücadele hareketini sahte milliyetperverlik olarak suçlamaları olmuştur. Bu konu ile alakalı İstanbul basınında birçok yazı yazılmıştır. Bu yazılarda, “*Teşkilatı Milliye maskaralığı memleketin hâkimi oldu, Kuva-yi Milliye’nin iç yüzü hırs, heva, ihtiras ve perişandır, hareket-i milliye bayrağı altında temiz ve namuslu ahalimize yine çok acı bir facia temaşa*

¹⁰⁶ “Bulaşıklar (Bolşevikler) geliyor! Hükûmeti, Allah’ı, mabudu tanımıyorlar. Ahaliyi kesip, herkesin mallarını yağma ediyorlar. Bolşevikler Hendek’i bastı. Kadın ve kızlarımızı çınlıplak hamamlara doldurdular. Müslümanlık ve namusumuz tehlikededir. Allah’ını seven Hendek’e koşsun.” denilerek halk galeyana getirilmeye çalışılmıştır. Bkz. Halis Karaaslan, “Millî Mücadele Döneminde İç İsyanların Çıkışında Dini Faaliyet ve Propagandanın Rolü”, Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İzmir 1997, s. 201.

¹⁰⁷ Kâmuran Gürün, *Türkiye Sovyet İlişkileri (1920 – 1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, s. 11.

¹⁰⁸ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, s. 77.

ettirilmesi”¹⁰⁹ gibi ifadelerle Millî Mücadele hareketi *gayr-i millî* olarak gösterilmeye çalışılmıştır. Tüm bu propaganda hareketleri Millî Mücadele’yi Anadolu’da destekleyen kişilerin karşısına birer engel olarak çıkacaktır. Anadolu’nun çeşitli yerlerinde isyanlar çıkacak, bu isyanlar zaten zor durumda olan Kuva-yi Milliye’yi Yunan ordusu karşısında iki ateş arasında bırakacaktır.¹¹⁰ Bu propaganda faaliyetlerinin malzemeleri İttihatçılık gibi kendi içerisinde bazı yakıştırmalarla yapılacak olmasının yanında, din faktörünün oldukça önemli olduğu anlaşılmıştır. Her iki tarafta “din” faktöründen yararlanmaya çalışmıştır. Çünkü her iki tarafında etkilemeye ve kendi safına çekmeye çalıştığı toplum, en çok din faktörü kullanılarak kendi tarafına çekilecek bir vaziyettedir.

B- Halkın Durumu

Millî Mücadele içerisinde var olan otorite boşluğunda hem Anadolu hareketi hem de İstanbul hükûmetleri otoriteyi sağlama adına çeşitli faaliyetler yürüttüğüne yukarıda kısaca değinmiştik. Asıl konumuza girmeden evvel, Millî Mücadele dönemi içerisinde üzerinde otorite sağlanmaya çalışılan kitleyi yani, Anadolu halkının durumunu kısaca izah etmekte fayda vardır.

Uzun yıllar savaşlar içerisinde bulunan bir toplum için yeniden bir mücadeleye girişmek, üst üste alınan askeri yenilgiler sonrasında onların güvenini temin etmek oldukça zor bir uğraş olsa gerektir. Nitekim bu durum I. Dünya Savaşı sonrasında, son nefesini vermek üzere olan bir toplumun, yeniden bir mücadele içerisine girme noktasında, Millî Mücadele’ye, iştirak edebilmesindeki zorluklarla anlaşılmıştır. Millî Mücadele’yi yürüten akıl, halkı harekete geçirmek ve onu yeniden direnişe inandırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş, bazen de zor kullanarak toplumu zafere inandırmıştır.

Bu dönemde toplumun durumu oldukça karışık görünmektedir. Yurdun birçok bölgesi işgal altındadır. I. Dünya Savaşı’nın sonucunda cephelerden kaçan askerlerin bir kısmı dağlarda olmasından dolayı eşkıyalık oldukça yaygın bir hâl almıştır. Eşkıyalıkla beraber ordunun terhis edilmesi sonucunda zabıta kuvvetlerinin yetersizliği sebebiyle ülkenin asayişi bozulmuştur. Bir de bu duruma işgaller

¹⁰⁹ Akandere-Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, s. 80, 81.

¹¹⁰ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Sabahattin Selek (Hzl.), İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2009, s. 191.

sonrasında hapishanelerden mahkûmların kaçması eklenince Anadolu, tam olarak kargaşanın hâkim olduğu bir yer haline gelmiştir.¹¹¹ Anadolu'nun bu durumu ile alakalı hatıralarda epey malumat vardır. Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında vaziyeti şu şekilde tasvir etmektedir: *“Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu topluluk, Cihan Harbinde yenilmiş, Osmanlı Ordusu her yanda zedelenmiş, koşulları ağır bir ateşkes anlaşması imzalamıştı. Büyük Savaşın uzun yılları boyunca, ulus yorgun ve yoksul düşmüş durumda.”*¹¹²

Ali Fuat Paşa da, 1918'in Aralık ayında hava değişimi için 20 günlük bir tren yolculuğu sonrasında İstanbul'a gelirken trenin uğradığı yerlerde gördüğü vaziyeti şu şekilde ifade etmiştir: *“Şimendiferimizin uğradığı, durduğu yerler bütün manasıyla anarşi içerisindeydi. Bu anarşi, hususiyle Harb-i Umumi'nin doğurmuş olduğu yorgunluk, Hükümet-i Merkeziye'nin dışarıları ile kâfi derecede uğraşmaması, fırkacılık kavgaları ve her cins teşkillerin kökünden bozulmuş olmasından ileri gelmiş idi. Boğazlar ve İzmir havalisinden tertibatsız olarak yapılmış terhis neticesi neferler başıboş olarak yaptıkları taşkınlıklarla trenleri keyiflerine göre hareket ettirmiş olmalarından bu hal birçok yolsuzluklar ve kazalar meydana getirmişti.”*¹¹³ Ali Fuat Paşa'nın yol üzerinde gözlemlediği bu kargaşa ortamı giderek daha feci bir hal alacaktır. Bu kargaşa hali, mütarekeden hemen sonra başlayan işgallerle beraber toplumun manevi cesaretini de etkileyecek, işgallerin yaygınlaşma ihtimali toplumun üzerinde tarif edilemez korkulara neden olacaktır. Bu korkular batıdan doğuya, güneyden kuzeye tüm yurdu saracaktır.

Bu korkular için Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul'a geldiğinde şunları ifade etmiştir: *“...Ekmeğe müthiş fiyatlı, orta halli insanlar bile kıvrıyor ve Edirne muhasarasının son haftalarında yediğimiz çöplü şeyler yenmekte. Tarihin iftiharla Türk dediği yüce bir millet inhilal arifesinde. İstanbul'dan Türkler kovulacakmış, Şark vilayetleri Adana vilayeti ile birlikte büyük Ermenistan olacakmış, Trakya'ya muhtariyet verilecekmiş, İzmir'e Yunanlılar çıkacakmış, Karadeniz'de Pontus olacakmış gibi her biri insanın mevcudiyetini saran havadisler ağızlardan veya*

¹¹¹ Karaaslan, *Millî Mücadele Döneminde İç İsyanların Çıkışında Dini Faaliyet ve Propagandanın Rolü*, s. 23.

¹¹² Atatürk, *Nutuk-Söylev 1919-1920*, C. 1, s. 3.

¹¹³ Cebesoy, *Bilinmeyen Hatıralar*, s. 6.

Avrupa gazetelerinden etrafa dehşet saçmakta idi.”¹¹⁴ Kazım Karabekir Paşa’nın tüm bu ifadeleri, Anadolu insanın tehditlere karşı mukavemet gösterme gücünü kıran, onun cesaretini engelleyen korkular olarak işgallerin ilk anlarında bir gölge gibi toplumun üzerine çökmüştür.

Bu korku gölgesini ortadan kaldırmak ise ikinci bölümde ayrıntılı bir şekilde ifade edeceğimiz gibi Millî Mücadele’nin manevi ordusu, din görevlilerinin ve diğer katılımcıların ortak çabasıyla gerçekleşecektir Çünkü halkın tüm bu kargaşa ve hengâme ortamında güvendiği ve rehberliğine başvurduğu zümre din görevlileri olmuştur. Aynı zamanda bu durum Anadolu halkının dini hassasiyetle hareket ettiğinin bir göstergesidir. Bunun farkında olan hem İstanbul hükûmeti hem de Anadolu hareketinin liderleri dinden ve din adamlarından faydalanmaya çalışacaklardır.

Millî Mücadele döneminde Anadolu halkının sosyal ve ekonomik durumuna baktığımızda ise Selahattin Selek’in ifadesiyle, *“bu dönemdeki toplum; biten bir çağ ile başlayan bir çağ arasında bir toplumdur. İki dönem içerisinde kalan bu toplumun en büyük özelliği, düşünme ve davranışındaki çatışma ve çelişkilerdir.”* Yine Selek’in ifadesi ile kendi içinde bir çatışma ve çelişki barındıran bu dönemin insanı, vereceği kararların ehemmiyeti göz önüne alındığında oldukça önemli bir sorumluluğu sırtına yüklenmiştir.¹¹⁵ Bu sorumluluk toplumun her kesiminde, ilk etapta çelişkiler barındırdığı için bir tepkisizlik ve karar verememe durumuyla belki açıklanabilir.¹¹⁶ Bu çelişik durumun oluşmasında toplumun otoriteyi sağlamak üzere hedef kitle olarak görülmesi oldukça etkilidir. Nitekim hem Millî Mücadele lehinde olanların hem de aleyhinde olanların bu tutumlarındaki netliğini saptamak, onların baskı altında olmalarından ve çıkar ilişkilerinden dolayı mümkün değildir. Selek bu tavır farklılığının altında yatan nedenleri anlamak için dönemin toplumsal yapısının

¹¹⁴ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960, s. 11.

¹¹⁵ Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 67.

¹¹⁶ Buradaki tepkisizlik ve karar verememe ile ifade etmeye çalıştığımız; İzmir’in işgali neticesinde, var olan otorite boşluğunda toplumun nasıl hareket edeceğini bilememesidir. Daha evvelden ifade ettiğimiz gibi İzmir’in işgali ile birçok zümreden insanın İstanbul’a telgraflar aracılığı ile nelerin yapılması gerektiğini iletip kendisine muhatap bulamaması örnek olarak verilebilir. Bu muhatap bulamama ve İstanbul’un tepkisiz kalma durumu, yerel güçlerin aktif rol oynayarak mücadeleyi üstlenmesine neden olacaktır.

saptanmasını gerekli görür ve toplumu 4 gruba ayırarak inceler. Bu dört grup: “Ağalar ve Eşraf, Şeyhler ve Din Adamları, Aydınlar ve sonrasında Halktır.”¹¹⁷

Selek’in ifade ettiği gibi toplumun her kesiminde bir arada kalmışlık durumu söz konusudur. Bu sosyal gruplardan köylerdeki ağalar ve şehirlerdeki eşraf, toplum üzerindeki nüfuzlarını zenginliklerinden aldıklarından dolayı genel olarak birbirini çekemeyen insanlardır. Bu durum söz konusu olduğunda bir yerdeki eşraf ve ağanın toplu olarak bir tarafı tutması mümkün değildir. Selek’in ifadesi ile bu gruplardan bir tarafı Millî Mücadele’yi desteklerken diğer grup İ stanbul hükûmeti taraftarıdır. Aydınlar ise Selek’e göre en çok ayrılmanın bulunduğu gruptur. Bu grubun bu dönem içerisinde sayıca az oluşları ve siyasi olarak İttihatçı-İtilafçı diye iki gruba ayrılmış olmaları birlikteliği engelleyen en önemli iki zaafıdır.

Aydınların bu zaaf içerisinde bulunmasından dolayı toplumu yönlendirme ve zafere ulaştırma görevi ordu mensuplarına eşraf ve ağalara, mülki idarecilere ve en çok da din görevlilerine düşmüştür.¹¹⁸ Din görevlileri bu açıdan Millî Mücadele hareketinin ateşini yakan gruplar içerisinde değerlendirilebilir. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ifade edeceğimiz gibi din görevlilerinin bu mücadele içerisindeki tutumları, tüm diğer toplumsal gruplarda da görüleceği üzere, bir kafa karışıklığı ortamında yapılan bir tercihtir. Din görevlilerinin içerisinde de aydınlar, ordu mensupları, mülki idareciler, ağa ve eşrafın içerisinde olan toplu halde hareket edememe durumu söz konusudur. Bu dönem içerisinde Millî Mücadele’yi destekleyen din görevlileri olduğu gibi Millî Mücadele aleyhine, İ stanbul hükûmetleri lehine hareket eden din görevlileri olmuştur.

Halkın sosyo-ekonomik ve demografik yapısını incelemek bu tezin ifade etmeye çalıştıklarını açıklama adına oldukça mühimdir. Müslüman nüfusun tahmini olarak 8-9 milyon¹¹⁹ arasında olduğu bu dönemde, toplumun en alt tabakasını

¹¹⁷ Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 68. Kamil Erdeha ise bu dönemdeki toplumsal güçleri; üst yöneticiler (paşalar), eşraf (zadeler) ve halk tabakası (avam) olarak ifade eder. Bkz. Erdeha, *Millî Mücadele’de Vilayetler ve Valiler*, s. 14.

¹¹⁸ Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 69.

¹¹⁹ Millî Mücadele başlarken Misak-ı Millî sınırı içerisinde nüfusun tam olarak ne kadar olduğu kesin olarak saptamak oldukça güçtür. Erdeha, nüfusu hata payları ile hesaplama yoluna giderek 14 Mart 1914 yılında yapılan nüfus sayımı, 14 Nisan 1919 İstanbul hükûmeti tarafından Sulh Konferansı’na sunulan memorandum verileri ile vilayet salnamelerindeki verilerden hareketle ve bu verilere 1927 ve 1935 nüfus sayımı verilerini geriye doğru değerlendirerek, Millî Mücadele başlarında %10 hata payı ile Müslüman Türk nüfusunun 11 milyon olduğunu ifade etmektedir.

oluşturan halkın büyük çoğunluğu köylerde yaşamaktaydı. Bu köy yaşantısı içerisinde toplum birçok şeyden mahrum bir şekilde, türlü sağlık problemleri ve ekonomik sıkıntılar içerisinde yaşamaya çalışmaktadır. Ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitimle alakalı birçok sıkıntı halkın yaşam koşullarını zorlaştırmaktaydı. Tüm bu sıkıntılar içerisinde gece, gündüz çoluğu çocuğu ile tarlalarda vakit geçiren halk yine de oldukça kanaatkâr bir vaziyet içerisindeydi.¹²⁰ Eğitim eksikliği halkın büyük bir kısmının en önemli problemleri arasında gelmektedir. Halkın birçoğu okuma yazma bilmiyordu. Şehirde yaşayanlar için mektepler bulunuyor olsa da bunlar yetersizdir.

Halkın büyük çoğunluğu köylerde yaşadığı için, köylerdeki insanlar tahsil nimetinden mahrumdu. Okula giden çocuklar ise okul nihayetinde gazete okuyacak, mektup yazacak kabiliyete erişemiyordu.¹²¹ Anadolu'nun birçok yerinde bu durum geçerliydi. Örneğin; Gelibolu'da mecburi tahsil ne kazalarda ne de köylerde tam olarak tatbik edilemiyordu. Bu durumun oluşmasında halkın okuma yazmaya hevesli olmasına rağmen¹²², muallim ve mekteplerin yetersiz oluşu oldukça etkiliydi. Bunun yanında uzun yıllardır ülkenin savaş içerisinde olmasının etkisiyle Anadolu'nun birçok yerinde oldukça fazla dul kadın bulunmaktaydı ve hayatta kalabilmek için çocukların da tarlalarda çalışma zorunluluğu olduğu için mektebe gidememe durumları vardı.¹²³ Tüm bu eğitim eksikliğine rağmen Anadolu halkı oldukça saf ve

Bkz. Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, s. 19. Selek ise tüm bu verilerden hareketle Millî Mücadele başlarında ülkedeki nüfusun diğer etnik gruplar da dâhil, en çok 12 Milyon olabileceğini söyler. Bu 12 Milyonluk nüfus içerisinde Selek'e göre Müslüman nüfus: 9.291.346 dır. Bkz. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 64. Alptekin Müderrisoğlu ise tüm bu verilerle beraber I. Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'da 8,5 milyon Türk'ün yaşadığını iddia eder. Bu 8,5 milyonluk nüfus ise I. Dünya Savaşı içerisinde şehit, yaralı, esir ve kaybolanlardan dolayı 800.000 dolaylarında azalmıştır. Savaş yıllarında doğum oranlarındaki düşüş ve işgal edilen topraklardan Anayurda göçün etkisini 300. 000 olarak hesaplayan Müderrisoğlu, bu 8,5 milyonluk nüfusun savaş sonunda 8 milyona düştüğünü belirtir. Müderrisoğlu'na göre, milli mücadele başlarındaki insan gücü 8 milyondur. Bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, s. 14.

¹²⁰ Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürü, *Türkiye'nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası: Gazi Ayıntap Vilayeti*, [Basım Yeri Yok.] Hilal Matbaası, 1926, s. 20.

¹²¹ Doktor Muslihiddin Safvet, *Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası Ankara Vilayeti*, [Basım Yeri Yok.] Hilal Matbaası, 1925, s. 56.; Muğla Sıhhiye Müdürü Doktor Esad, *Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası Muğla (Menteşe) Sancağı*, Ankara: [Yayınevi Yok.] , 1923, s. 28.

¹²² Kastamonu Sıhhiye Müdürü Doktor Kemal, *Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası: Kastamonu Vilayeti*, Ankara: [Yayınevi Yok.] 1922, s. 17.

¹²³ Doktor Farhi Cemal, *Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası: Gelibolu Vilayeti*, İstanbul: [Yayınevi yok.] 1925, s. 14.

akıllı idi.¹²⁴ Bu akıllılık ve saflık durumu ise onların kanaatkâr fitratları ile manevi duygularının yüksek oluşu ile yakından alakalıdır. Bu manevi duygular sayesinde Millî Mücadele başarıya ulaşacaktır. Çünkü Anadolu halkına Türklük ve Müslümanlık tehlikededir denildiği zaman, çiftini, sapanını bırakarak bu değerleri savunmak adına gösterilen hedefe koşmaya her daim hazır idi.¹²⁵ Tam da bu noktada ifade edilmelidir ki, Anadolu insanının bu duyarlılığı ve yönlendirilmeye müsait olan bu durumları suistimal edilecektir. Özellikle İstanbul hükûmetinin dini ve manevi öğeleri kullanarak Millî Mücadele verilirken Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkacaktır. Bu durum ise mücadeleyi olumsuz etkileyecektir.

Öte yandan Millî Mücadele liderlerinin de Anadolu insanını harekete geçirmek amacıyla dini öğeleri kullanarak mücadelenin başarıya ulaşmasını sağlamaya çalıştığını göreceğiz. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın uzun yıllar savaş içerisinde bulunmuş ve manevi cesaret kırılmış toplumu harekete geçirme adına, dini öğeleri ve halifelik makamının toplum üzerindeki etkisinden faydalandığını ifade edebiliriz. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa'nın bu manevi duyguları harekete geçirme noktasında en önemli dayanak noktası, toplum nazarında oldukça önemli bir noktada bulunan din görevlileri olmuştur.

C- İstanbul Hükûmetinin Faaliyetleri

İstanbul hükûmetinin, özellikle de Damat Ferit Paşa hükûmetlerinin Millî Mücadele aleyhindeki faaliyetlerini yukarıda değinmiştik. Bu faaliyetlerin amacı Anadolu halkı ile Millî Mücadele hareketinin arasını açıp, kaybolan devlet otoritesini yeniden tesis etmektir. Bunun için başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Millî Mücadele liderlerine yönelik görevden alma, haklarında Bolşeviklik, sahte milliyetçilik, İttihatçılık gibi propaganda faaliyetleri yürütmüşlerdi. Tüm bu faaliyetlerle de alakalı olarak İstanbul hükûmetinin, Millî Mücadele taraftarlarına karşı kullanacağı bir başka propaganda silahı ise dini hassasiyetlerdir. Özellikle Damat Ferit Paşa'nın dördüncü sadaretinden sonra Millî Mücadele taraftarlarına

¹²⁴ Karaaslan, *Millî Mücadele Döneminde İç İsyanların Çıkışında Dini Faaliyet ve Propagandanın Rolü*, s. 29.; Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Müdürü, *Türkiye'nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası: Gazi Ayıntap Vilayeti*, [Basım Yeri Yok.], Hilal Matbaası, 1926.

¹²⁵ Karaaslan, *Millî Mücadele Döneminde İç İsyanların Çıkışında Dini Faaliyet ve Propagandanın Rolü*, s. 29.

karşı çok sert tedbirler alınmakla beraber propaganda faaliyetlerinde dini öğeler de ön plana çıkacaktır.

1. Damat Ferit Paşa'nın 4. Sadareti

Damat Ferit Paşa, propaganda faaliyetlerinin yanında Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele paşalarını görevden almak istemişti, Damat Ferit Paşa'nın üçüncü sadaretinde gerçekleşen bu faaliyetler, Sivas Kongresi'ni basma teşebbüsüne kadar varmıştı.¹²⁶ Bu faaliyetlerin üzerine Mustafa Kemal Paşa, meşru bir hükümet iş başına geçinceye kadar İstanbul hükûmeti ile olan tüm bağlantıların kesildiğini tüm sivil ve askeri makamlara bildirmiştir.¹²⁷ Böylece İstanbul hükûmeti ile bağlar bir şekilde kopmuş durumdayken, Damat Ferit Paşa 1 Ekim 1919'da görevinden alınmıştır. Bunun üzerine Ali Rıza Paşa hükûmeti kurulacaktır. Ali Rıza Paşa hükûmeti (2 Ekim 1919-8 Mart 1920), Kuva-yi Milliye ile iyi ilişkiler içerisinde bulunmuş hatta Bahriye Nazırı Salih Paşa bu dönem içerisinde Amasya görüşmelerini gerçekleştirmiştir.¹²⁸

Bunun yanında aynı hükümet döneminde seçimler yapılmış ve Osmanlı Mebusan Meclisi, Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta ulusun isteklerinin kısa bir programı olarak tanımladığı¹²⁹ Misak-ı Millî¹³⁰'yi, kabul ve ilan etmiştir. Fakat Ali Rıza Paşa hükûmeti kısa sürede istifa etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 8 Mart 1920'de, 4 Nisana kadar sürecek olan Salih Paşa hükûmeti kurulmuştur.¹³¹ Salih Paşa

¹²⁶ Atatürk, *Nutuk-Söylev 1919-1920*, C. 1, s. 192.

¹²⁷ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, s. 94.

¹²⁸ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984, s. 251.; Atatürk, *Nutuk-Söylev 1919-1920*, C. 1, s. 313.

¹²⁹ Atatürk, *Nutuk-Söylev 1919-1920*, C. 1, s. 483.

¹³⁰ Misak-ı Millî metni için bkz. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. 1, İçtima Senesi:1, 17 Şubat 1920. Ayrıca bkz. Zekai Güner-Orhan Kabataş, *Millî Mücadele Dönemi Beyânâmeleri ve Basını*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990, s. 201. Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006, s. 87-89.; Sina Akşin, *Son Meşrutiyet 1919-1920*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010, s. 275-278.; Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık ve Diğerleri, *Cumhuriyet Tarihi*, C. 1, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011, s. 185-187.

¹³¹ Ali Fuat Türkgeldi'nin ifadelerine göre Salih Paşa yeni hükûmeti kurmayı zoraki kabul etmiştir. Hatırasında, *"Sadarete davet olunduğunu anlayınca ağlamaya başlayarak kat'iyen kabul edemeyeceğini beyan eyledi"*ğini belirtmiş, bunun üzerine Başkitabet makamında bulunan Ali Fuat Türkgeldi, kabul etmezse Ferid Paşa sadarete gelir ve bunun neticesi pekiyi olmaz kabilinden sözlerle Salih Paşa'yı ikna etmeye çalışmıştır. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 267. Bunun yanında Ferit Paşa'nın tekrar sadarete gelmesi konusunda Mustafa Kemal Paşa'da endişelidir. Mustafa Kemal Paşa, 4 Mart 1920 tarihinde 12. Ordu Kumandanlığına gönderdiği bir şifrede Ali Rıza Paşa'nın vekil olarak hükûmetin başında olduğu bir sırada onun yerine Damat Ferit Paşanın getirilmesinden endişe duyduğunu ifade etmiştir. *"Allah korusun her*

hükümeti iş başında iken İstanbul işgal edilmiş ve son Osmanlı Mebusan Meclisi dağıtılarak 5 Nisan'da Damat Ferit Paşa'nın dördüncü sadareti başlamıştır.¹³² Meclis dağılınca mebusların birçoğu Anadolu'ya geçerek, Ankara'da kurulacak olan Millî Meclise iştirak etmişlerdir.¹³³ Durum böyle olunca Ferit Paşa'nın bu sadaretindeki faaliyetlerinden de anlaşılacağı üzere, İstanbul hükûmeti, birçok manada Anadolu hareketiyle çok kati bir şekilde mücadeleye girecektir. Bunun yanında mebusların İstanbul'u terk ederek Anadolu'ya geçmesinden de anlaşılacağı üzere otorite yavaş yavaş Anadolu'ya kaymış vaziyettedir. Ankara'da toplanan meclis, yakın gelecekte milleti tek temsil eden otorite haline gelecektir. Bunu engellemek isteyen Damat Ferit Paşa ise elinde bulunan tüm imkânları seferber edecektir.

İstanbul'un işgali ile birlikte, istenilmeyen hükûmet olarak ilan edilen Salih Paşa hükûmeti, kısa süre sonra yerini Damat Ferit Paşa hükûmetine bırakacaktır. Bu aşamada daha evvelden Ali Rıza Paşa hükûmetinin görevine son verileceği sırada yaşanan Ferit Paşa'nın tekrar sadarete getirileceği endişesi, Salih Paşa'nın istifasından sonra da varlığını korumuştur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 8 Mart 1920'de Erzurum vilayetine gönderdiği bir genelgede, Salih Paşa hükûmetinin baskılara dayanamayarak istifa ettiğini, yerine ise Damat Ferit Paşa'nın getirildiği belirtmiştir.

Genelgede Damat Ferit Paşa'nın daha önceki görevlerinde Millî Mücadele aleyhinde yaptığı faaliyetlere atıf yapılarak, yeni görevinin de ülke geleceği için olumsuz bir durum olacağı vurgulanmıştır. *“Damat Ferid Paşa'nın yeni görevi Müslümanları birbirine düşürerek ülkeyi içerden parçalamak ve böylece kolayca ve yeniden Yunanlılara ve Ermenilere çiğnetmek olacaktır.”*¹³⁴ ifadeleri Mustafa Kemal Paşa'nın, Damat Ferit Paşa'nın sadarete yeniden getirilmesi hakkındaki nokta-i nazarını ortaya koyar. Bununla birlikte, aynı genelgede bulunan: *“...Vatan hainliği kanıtlanmış olan ve düşman süngüsü ile görevlendirilen Damat Ferit Paşa ve*

türlü umut ve bekleyişe aykırı olarak Ferit Paşa iş başına gelirse Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul'a karşı kesin ve belli uygulamalara girişmekten oluşan esası uygulaması doğaldır” demiştir. Bkz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Mehmet Akif Tural (Hzl.) *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006, s. 253.

¹³² Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010, s. 3.

¹³³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 261.

¹³⁴ Sevim-Öztoprak ve Tural (Hzl.) *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 303.

*hükûmetinin hiçbir biçimde tanınmayacağını tamim eyleriz.*¹³⁵ ifadeleri, meclisin dağıtılması ve Salih Paşa'nın istifasından sonra İstanbul hükûmetiyle tamamen iplerin koparıldığını gösterir. Bundan sonraki süreç ise Ankara'da millî bir meclisin açılmasına doğru gidecektir.

2. Hatt-ı Hümayun

Damat Ferit Paşa'nın dördüncü kez sadarete getirilmesi yayınlanan Hatt-ı Hümayun¹³⁶ ile duyurulmuştur. Bu Hatt-ı Hümayun ve hükûmet üyelerinin listesi 11 Nisan'da çeşitli gazetelerde yayınlanarak ilan edilmiştir. Bu listeye göre Ferit Paşa hem sadrazam hem de Hariciye Nazırlığı görevini üstlenmiştir. Bu liste içerisinde dikkati çeken diğer bir isim ise Şeyhülislam Dürrîzade Abdullah Efendidir. Dürrîzâde Abdullah Efendi'nin bu süreç içerisindeki faaliyetlerini aşağıda incelemeye çalışacağız. Hatt-ı Hümayun'da ise Millî Mücadele'ye yönelik oldukça dikkat çekici ifadeler bulunmaktadır. En başta, *“Mütarekenin akdinden bed' ile bittedric nokta-i salâha tekarrüb eden vaziyet-i siyasiyemizi milliyet nâmı altında îka' edilen iğtişâsât, vahîm bir hale getirmiş, buna karşı şimdiye kadar ittihazına çalışılan tedâbîr-i muslihâne fâidesiz kalmıştır”* ifadesi ile Millî Mücadele'yi yürüten taife barış ortamını bozmakla itham edilmiştir. Hatt-ı Hümayun'un ifadelerine bakılırsa, mütarekenin akdinden itibaren ülkede yavaş yavaş bir iyileşme söz konusu iken, Millî Hareket bunu engellemiştir. Bu anlayış, daha önce de ifade ettiğimiz gibi ülke işgal altında olsa dahi kurtuluşu, işgal kuvvetlerini gücendirmeden, uluslararası konferanslar ve barış yollarıyla sağlamaya çalışmanın, Hatt-ı Hümayun'a tipik bir yansımasıdır.

Öte yandan Hatt-ı Hümayun'daki diğer dikkat çekici ifade ise Kuva-yi Milliye'nin bozulan bu sulh ortamının yeniden tesisi için mücadeleyi bırakması gerektiği ile alakalıdır. *“Ahîren tebarüz eden vekâyie göre bu hâl-i isyanın devamı maâzallah teâlâ daha vahîm ahvale masdar olabileceğinden iğtişâsât-ı vâkıanın malum olan mürettip ve müşevvikleri haklarında ahkâm-ı kanuniyenin icrası ve fakat muğfel olarak bu kıyama iltihak ve iştirâk etmiş olanlar hakkında aff-ı umumî*

¹³⁵ Akandere-Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 106.; Sevim, Öztoprak, Tural (Hızl.) *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 303.

¹³⁶ Hatt-ı Hümayun metni için bkz. BOA, İ.DUİT, 9/140.; Alemdar, 11 Nisan 1336.; Takvim-i Vekayi, 11 Nisan 1336.

ilanı...” Bu ifadeler ise yanlış yola sapmış bir hareketin bir an önce sükût bulmasını arzulayan ifadelerdir. Ayrıca bu isyana aldatılarak karışmış olanlar için bir af çıkartılacağı da belirtilmiştir.¹³⁷

Hatt-ı Hümayun’da vurgulanan diğer bir ifade olan; “..*tebea-i sâdikamızın bu sûretle de makam-ı hilâfet ve saltanata muhakkak olan merbûtiyeti..*” ile halkın tekrar halife ve padişahın otoritesi altına girmesi isteniyordu. Neticede Padişah, milliyet adı altında çıkarılan karışıklıklarla ülkenin çok daha kötü bir ortama sürüklendiğini, bir an önce bu hareketin durdurulması gerektiğini, yoksa durumun daha kötü olacağını vurguluyordu. Bunun yanında padişah, İtilaf Devletleri ile olan ilişkilerin de geliştirilmesi gerektiğini savunuyordu.¹³⁸

3. Hükûmet Beyannamesi:

11 Nisan’da gazetelerde yayımlanan hükûmet beyannamesinde¹³⁹ ise Damat Ferit Paşa’nın 4. Sadaretinde nasıl bir yol izleyeceğini ifade ediliyordu. Bu beyannameye göre “*Devlet-i Osmaniye bugün misli görülmemiş bir muhatara içinde*”ydi ve “*En hakiki manası ile vatan tehlikede*”ydi. Millet, bilmeyerek ve istemeyerek girdiği bir savaş sonrasında birçok fedakârlığa katlandığı halde mağlup olmuştu. Neticede “*artık akla ve hâle uygun bir selâmet yolu tutulmalı idi*”. Fakat bu selamet yoluna erişmek için yapılan faaliyetleri, “*Birtakım kesânın yalnız hırs ve menfaat şevkiyle teşkilât-ı milliye unvanı altında meydana çıkardıkları fitne ve fesâd, bir taraftan vaziyet-i siyâsiyemizi son derece tehlikeli bir hâle getirdi*”ği ifade ediliyordu. Öyle görünüyordu ki, padişahın Hatt-ı Hümayun’u ile hükûmet beyannamesi aynı doğrultuda fikir beyan ediyordu. Bu fikir ortaklığı Kuva-yi Milliye’ye karşı çıkartılan fetva ile devam edecektir.

Öte yandan hükûmet beyannamesinde *teşkilat-ı milliye* adı altında yapılan bu faaliyetler, barışın sağlanması konusunda Osmanlı Devleti’nin elini zorlaştırmış, “*şerâit-i sulhiyenin bir kat daha şiddetlendirilmesi muhatarasını tevlîd etti*”ği

¹³⁷ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 112.; Sina Akşın, *İç Savaş ve Sevr’de Ölüm*, s. 4.

¹³⁸ Osman Akandere, “11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyî’de Kuva-yi Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 24, Kasım 1999- 2003, s. 426.

¹³⁹ Hükûmet Beyannamesi için bkz. BOA, İ.DUİT, 9/140.; Alemdar, 11 Nisan 1336/11 Nisan 1920.; Takvim-i Vekayî, 11 Nisan 1336/ 11 Nisan 1336.

anlaşılmıştı. Neticede bu ahval üzere İstanbul'un işgali gerçekleşmişti. İstanbul'un işgali ile Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul ile irtibatı kesmiş olması ise *"en büyük hiyanet-i vataniye"* idi. *"Bu hali ile teşkilat-ı Milliye denilen bu harekât-ı bâğiyâne, hem Anadolu'yu korkunç bir istilâya uğratmak hem de devletin başını gövdesinden ayırmak felâketini hazırlıyor"*du. *"Bu felaketi hazırlayanlar ise bugün millet-i Osmâniye'nin en büyük düşmanları, yalancı milliyet davasıyla şahsî ihtiraslarına vatan ve milleti fedâ edenlerdir."* ifadeleri ile Millî Mücadele'yi yürütenlerin bu hareketi millet adına değil şahsi çıkarları uğruna gerçekleştirdikleri vurgulanıyordu. Ayrıca bu hareketin hukuksal bir dayanağının olmadığı, hareket liderlerinin *"Kanun-i Esasi'yi ve Kavânî-i Devlet'i ayaklar altına alarak millettten "cebren para toplamak, cebren asker almak, para vermiyenlere ve böyle fenâ maksatla askerliği kabul etmiyenlere eziyet etmek, öldürmek, köyleri basıp yağmaetmek, köyleri hattâ kasabaları vurmak gibi"* hukuksuzluklara karıştıkları vurgulanıyordu. Hükûmetin beyannamesinde belirtilen bu hukuksuzca tavır, Ferit Paşa'nın Millî Mücadele taraftarlarına yönelik suçlamaların en çok vurgulananı olmuştur. Ayrıca bu tavır yayınlanan fetvada da belirtilecektir. Nitekim bu hükûmet beyannamesinde fetvaya da atıf yapılmıştır. *"bu ef'âlin emr-i ilâhiye mûnâfi ve şer'-i şerîfnazarında merdud olduğu, sûret-i merbut fetvâ-yı şerîfe ile de müeyyedir"* denilerek, bu hareketlerin Allah'ın emirlerine aykırı olduğu belirtilmiştir.

Neticede beyannamede vurgulanan tüm bu ifadelerden sonra, bir şekilde bu isyana karışmış olanların, *"bir hafta zarfında izhâr-ı nedâmet ve şevketlû padişahımız efendimiz hazretlerine arz-ı sadâkat edenlerin aff-ı âliye mazhar olacakları"* belirtilirken bu hal üzere *"inad"* edenler *"düçar-ı mücâzât"* olunacakları ilan edilmiştir.¹⁴⁰

Nihayetinde hem Padişah'ın Hatt-ı Hümayunu hem de Damat Ferit Paşa hükûmetinin beyannamesi aynı doğrultuda kaleme alınmış metinler olarak görünmektedir. Bu iki metine ek olarak bir metin daha eklenecek ve Sina Akşin'in ifadesiyle, şeyhülislamın fetvası ile beraber, padişah Hatt-ı Hümayunu ve hükûmet

¹⁴⁰ BOA, İ.DUİT, 9/140.; Alemdar, 11 Nisan 1336/11 Nisan 1920.; Takvim-i Vekayi, 11 Nisan 1336/ 11 Nisan 1336.; Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, s. 18-19.; Akandere, "11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuva-yi Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar", s. 460.

beyannamesi bir üçleme oluşturmaktı.¹⁴¹ Bu üç metinden de anlaşılacağı üzere Anadolu halkının dini hassasiyetleri ön plana alınarak, propaganda faaliyetleri yürütülüyordu.

4. İstanbul Fetvası

Millî Mücadele’de fetva meselesi oldukça dikkat çekici bir meseledir. Çünkü hem İstanbul hükûmeti tarafından hem de Millî Mücadele taraftarları tarafından kullanılan bir silah durumundadır. Her iki taraf da otoriteyi sağlama adına dinin halk üzerindeki etkisini dikkate alarak, fetvanın etkili gücünden faydalanmaya çalışmıştır. Neticede tarihçiler bu karşılıklı fetvalaşma durumuna “fetvalar savaşı” adını vermişlerdir.¹⁴² Bu fetvalar savaşını süreç içerisinde değerlendirdiğimizde, İzmir’in işgalinin hemen ardından müftülerin ve imamların Yunan işgaline karşı halkın dirilişi adına camilerde, cuma vaazlarında işgale karşı direnmenin dini bir vecibe olduğunu dile getirdiklerini belirtmemiz gerekiyor. Fakat bu durum birbirinden habersiz bir şekilde ve daha çok yerel kaldığı için etkisi sadece o bölgedeki insanlarla sınırlı kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında Millî Mücadele lehine fetvaların verilmesi ve cihat ilan edilmesi, İstanbul hükûmetinin Kuva-yi Milliye aleyhindeki fetvasından daha öncesine dayanmaktadır. Lakin etkisinin yurt içinde yankı bulması ve daha çok insana ulaşması açısından ilk fetva, İstanbul hükûmeti tarafından ilan edilen, Şeyhülislam Dürriyade Abdullah Efendi’nin fetvasıdır. Bu fetvayı Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Efendi (Börekçi)’nin önderliğinde hazırlanan Anadolu fetvası izleyecektir. Anadolu fetvasının ayrıntılı incelemesine ikinci bölümde değineceğiz.

Damat Ferit Paşa hükûmetinin bu fetva ile yapmak istediği, diğer Hatt-ı Hümayun ve hükûmet beyannamesinde de vurgulandığı üzere, Anadolu hareketinin milliyet adı altında yaptığı haksız uygulamaları halkın anlamasını sağlayarak, Anadolu’da kaybolan hükûmet otoritesinin yeniden tesis etmektir. Bunun için fetvada Millî Hareket; devlete, hilafete ve padişaha isyan eden kişiler olarak tanımlanmış, böylece Anadolu halkının manevi dünyasındaki bu kutsal değerlerle hareket edilerek onlar etkilenmeye çalışılmıştır. Hatt-ı Hümayun, hükûmet

¹⁴¹ Akşin, *İç Savaş ve Sevr’de Ölüm*, s. 19.

¹⁴² Çelik, *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*, s. 165.

beyannamesi ve özellikle de şeyhülislamın fetvasının çeşitli vasıtalarla Anadolu’da yayılması sonrası yurdun çeşitli bölgelerinde, Kuva-yi Milliye aleyhinde isyanlar çıkacaktır. Bu açıdan bakıldığında, şeyhülislamın Millî Hareket aleyhinde verdiği bu fetva kısa vadede işe yaradığı görülecektir. Fakat Millî Hareket bir taraftan Yunan ordusu ile diğer taraftan bu isyanlarla ve İstanbul hükûmetinin silahlı güçleriyle mücadele etmesine rağmen başarılı olacaktır.

Bu mücadele içerisinde din görevlileri ise her iki taraf açısından oldukça önemli bir konumdadır. Toplum nazarında prestijli bir konumda bulunan din görevlilerini tarafına çekenin bu mücadeleyi kazanacağını ön görmek çok da zor değildir.¹⁴³ Çünkü her iki taraf için din görevlileri mücadelenin her sahasında bulunmuş, halkı etkileyebilmişlerdir. Din görevlilerinin isimleri, toplumsal konumları, bulundukları makam hatta giydikleri kıyafetler dahi toplum nazarında bir mana taşımaktadır. Neticede bu manalar hem İstanbul hükûmeti hem de Millî Mücadele taraftarlarınca kurtuluş için kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında Millî Mücadele boyunca İslam temalı bir yaklaşım söz konusudur. Karşılıklı fetva ilanları, İslami sözlerle süslü nutuklar, besmele ile başlayan beyannameler, şehitlik ve gazilik vurgulamaları ve benzeri söylemler Millî Mücadele’ye dini bir hava katmıştır. Karşılıklı fetvalardan da anlaşıldığı üzere mücadele için dini propaganda ve bu propagandayı yürütmede en yetkili kişiler din görevlileri olmuştur.

Bu karşılıklı mücadelenin yanında Yunan işgalinin bertaraf edilmesi için de din görevlilerinin aktif rol oynadığını görmekteyiz. Yunan işgaline karşı olan fetva ve cihat ilanından ziyade, bu her iki din görevlisi tarafının birbirine karşı olan bu fetvalar savaşının, sadece dinin ve gerekliliklerinin uygulanması anlamını taşıdığını düşünmemiz oldukça yanlış bir düşünce olacaktır. Özellikle de İstanbul hükûmetinin fetvasının siyasi çıkarlar gözeterek hazırlandığını ifade edilebilir. Neticede Damat Ferit Paşa, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Anadolu hareketini bir İttihatçı oyunu olduğunu düşünmektedir. Kendisi Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensubu olduğu için, bu fetvanın yayınlanmasında İtilafçıların, İttihatçıları; milletin başına gelen felaketlerin tek sorumlusu olarak görmeleri hasebiyle, bu fetvanın İttihatçı-İtilafçı siyasi

¹⁴³ Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğindeki Millî Mücadele’nin başarıya ulaşmasında din görevlilerinin payı oldukça büyüktür. Nitekim Lord Kinross Mustafa Kemal Paşa’nın en büyük destekçilerini din adamları arasından bulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Necdet Sencer (çev.), İstanbul: Altın Kitap Yayınları, 1994, s. 209.

mücadelesinin bir ürünü olduğunu da söylemek zor değildir. Ayrıca fetvanın yayınlanmasında İngilizlerin de etkili olduğunu ifade eden tarihçiler bulunmaktadır.

11 Nisan'da gazetelerde yayınlanan Dürri-zâde Abdullah Efendi'nin fetvası günümüz Türkçesi ile şu şekildedir:

“Âlem nizamının sebebi olan İslam Halifesi -Allah'u Teâlâ onun hilafetini kıyamet gününe kadar devam ettirsin- hazretlerinin idaresi altında bulunan İslam beldelerinde bazı kötü şahıslar aralarında sözleşerek ve birleşerek ve kendilerine reisler seçerek padişahın sadık tebasını hileler ve tezvirler ile kandırmaya ve yoldan çıkarmaya padişahın yüksek emirleri olmadan ahaliden asker toplamaya kalkışıp, görünüşte askere iâşe ve techiz bahanesiyle ve hakikatte mal toplama sevdasıyla şer'i-şerif ve padişahın emirlerine aykırı olarak birtakım gararnât ve vergiler koyup ve tevzi ederek, çeşitli tazyik ve işkencelerle halkın mallarını ve eşyasını zorla yağmalamak ve bu vechile Allah'ın kullarına zulmü itiyad ettiren ve suç işlemege cesaret (ettiren), rernalik-i rnahrusa'ya hücum ile tahrip, yerle bir etmek, padişahınsadık teb'alarından nice masum kimseleri katl ve masum kanlarını döktükleri, rnü'minlerin emiri olan padişah emirinde bulunan bazı ilmi, askeri ve mülki memurları kendi başlarına azıl ve kendi hempalarını tayin, hilafet merkezi ile memleketin ulaştırma, nakil ve haberleşme yollarını kesmek, devlet tarafından verilen emirlerin yapılmasını men etmek, hükümet merkezini memleketin diğer (yerlerinden) ayırmak suretiyle, halifelik otoritesini kırmak ve zayıflatmak maksadıyla, yüksek halifelik makamına ihanet etmekle, imama itaatten dışarı kalmakla, "Devlet-i Aliyye'nin nizam ve intizamını ve bölgenin asayişini bozmak için yalan ve uydurma sözler yaymak ile halkı fitneye sevk ve ortalığı birbirine katmakta olduklan görülmekte ve doğruluğu meydana çıkmış olan, adı geçen reisleri ile avaneleri ve onlara bağlı olan kimseler asiler olup, dağılmaları hakkında çıkmış olan yüksek emirden sonra hâl inad ve fesadlarında ısrar ederler ise adı geçen kimselerin kötülüklerinden şehirleri temizlemek şer ve zararlarından halkı kurtarmak vacip olup 'fekatilü elieti tebgi hatta tefi'e ila emrillah ayet-i kerimesi gereğince öldürülmeleri ve (gerekirse onlarla) savaşmak meşru ve farz olur mu?

Beyan buyrula. "El-Cevab; Allah'ü-Teâlâ bilir ki olur"

Dürri-zade es-Seyyid Abdullah fakir (tarafından) yazıldı afa anhüma

Böylece padişahın Osmanlı ülkesinde harp ve darbe kudretleri bulunan Müslümanların adil halifemiz Sultan Mehmed Vahidüddin Han Hazretlerinin etrafında toplanıp, bunlarla çarpışmak için vaki olan davet ve emrine icabet ve adı geçen asiler ile çarpışmaları vacip olur mu? Beyan buyrula.

El-cevab: Allah'u -Teâlâ bilir ki olurlar. "

Bu surette halife-i müşarünileyh hazretleri tarafından adı geçen asiler ile çarpışmaktan imtina ve firar eyleseler, büyük günaha girip, günahkâr olup, dünyada şiddetli cezaya ve ahrette açıkla azaba müstahak olurlar mı? Beyan buyrula.

El-cevab: Allah 'ü Teâlâ bilir (ki) olurlar.

Bu surette halifenin askerlerinden olup da asileri öldürenler gazi ve asiler tarafından öldürülenler şehid ve şefaate nail olurlar mı? Beyan buyrula.

El-cevab: Allah'ü teala bilir (ki) olurlar.

Bu surette asiler ile muharebe hakkında verilmiş olan Padişahın emirlerine itaat etmeyen Müslümanlar günahkâr ve şer'an cezalandırılmaya müstahak olurlar mı? Beyan buyrula.

El-cevab: (Gerçeği) Allah'ü-teala bilir (ki) olurlar.

Dürrizade es-Seyyid Abdulah tarafından yazıldı afa anhüma”¹⁴⁴

Birbiri ardınca yayımlanan bu beş fetvanın ana teması “*hurûc ale’s-sultan*”, yani halifeye karşı yapılan isyana dayanmaktadır.¹⁴⁵ Bu haliyle fetva kendisine bir meşruiyet kaynağı bularak, “*ulü’l-emre*” itaat edilmesi gerektiğini duyurmaktadır. Bunun yanında millî kimlik adı altında ülke düzenin bozulduğu, halktan zorla vergi, iaşe ve asker toplandığının altı çizilmiştir. Bunlara ilaveten bu isyankârların bazı dini, askeri ve sivil memurları görevlerinden alarak yerine kendi yandaşlarının atanmasını sağladıkları, İstanbul ile olan iletişimin koparılarak devletin emirlerinin duyurulmasını engelledikleri belirtilmektedir. Neticede tüm bu nedenlerden ötürü bu kişilerin hem dünyada hem de ahrette büyük cezalara uğrayacakları belirtilerek bunlara karşı mücadele edilmesinin Müslümanlığın bir gereği olduğu duyurulmuştur.¹⁴⁶ Nitekim Anadolu ulemasınca yayınlanan fetvada da aynı Müslümanlık vurgusu yapılacaktır. Neticede fetvaya göre Kuva-yi Milliye’ye karşı savaşmayan her Müslümanın günahkâr ve suçlu olacağı vurgulanarak Millî

¹⁴⁴ BOA, İ.DUİT, 9/140.; Alemdar, 11 Nisan 1336.; Takvim-i Vekayi, 11 Nisan 1336.; Akşin, *İç Savaş ve Sevr’de Ölüm*, s. 18-19.; Akandere, “11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi’de Kuva-yi Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, s. 460.; Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s. 98-100.; Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 82-84.

¹⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C. 2, Ankara: Remzi Kitapevi, 1964.

¹⁴⁶ Celal Bayar, *Atatürk’ten Hatıralar*, İstanbul: Sel Yayınları, 1955, s. 45.

Mücadele taraftarlarının dine karşı oldukları ve “ulü'l-emre” itaat etmedikleri gerekçesi ile meşru bir hareket olmadığı savunulmuştur.¹⁴⁷

5. Fetvaların Hazırlanışı

Fetvaların hazırlanışında İngilizlerin bir müdahalesi olup olmadığı konusunda epey bir tartışma mevcuttur. Bu tartışmanın bir tarafında İngilizlerin fetvaların çıkmasında etkili olduğunu savunanlar bulunurken diğer tarafta ise padişahın ve Damat Ferit Paşa'nın iradesiyle çıkarıldığını savunanlar bulunmaktadır. Fetvaların padişah ve özellikle de Damat Ferit Paşa'nın isteğiyle çıkarıldığını savunanlar, bu fikirlerini fetva hazırlanırken orada bulunmuş, süreci bilen iki şahide dayandırmaktadırlar. Bunlardan ilki, fetvanın *ecnebi ısrarı* olmadığını iddia eden dönemin Dâhiliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi Vekili Reşit Bey'dir.¹⁴⁸ İkincisi ise hiçbir dış müdahaleye atıf yapmadan fetvaların çıkarılmasını Ferit Paşa'ya bağlayan dönemin Saray Mabeyn Başkâtibi Lütfi Simavi Bey'dir.¹⁴⁹ Araştırmacılar genellikle bu iki ismi referans göstererek, fetva meselesinin İngilizlerle alakalı olan kısmını

¹⁴⁷ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 133.

¹⁴⁸ Reşit Bey bu konuda hatıratında şöyle söylemektedir: “...Vaktiyle kendisinin umumi müfettişliğe *ba-ferman-ı âli*, Anadolu'ya gönderdiği Mustafa Kemal Paşa'ya fetva ile zabt etmeği kurarak *hodbehod* (kendi kendine) *Hareket-i Milliye* aleyhinde sipariş etmiş olduğu fetvayı, *Şeyhülislam*, kendisine (*Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya*) *tevdi'etdi*. Öteden beri anlatışa göre, verildiği *darbimesel hükümüne gelmiş olan fetvanın bilhassa Harb-i Umumi esnasındaki tantanalı iflasından sonra silah gibi isti'malı kullananın hiffet-i muhakemesini (hafif düşünmesi) göstermekten başka bir şeye dayanamazsa da Anadoluca su-i telakki edilerek (fena anlaşılacağından) aramızda husulini istediğimiz vıfaki (aynı düşünceyi) işkâl edebilir endişesiyle istimaline itiraz ettik. Damat Ferit, bu mesele üzerinde İngilizlerin musır (ısrarlı) olduklarını ve bu ısrar karşısında fetva ilanını, Hariciye Nazırı sıfatıyla kabul ve teahhüd ettiğini, binaenaleyh meclisce reddi, Düveli Mü'telefenin (İtilaf Devletlerinin) kabineye gösterdiği emniyeti selbedeceğini tekrar etti. Fetvanın *ecnebi ısrarı* değil, *garaz ve hamakat eseri* olduğu malum bulunmakla beraber, bunun devletlerce duyulmaması, hatta duyulmamış olması mümkün değildi. Binaenaleyh *Hey'et-i Vükelaca reddedilmesi bir maksad-ı batı işrab ederek (gizli emeli kapalı anlatarak), müttefiklerin kabine hakkındaki emniyetini haleldar edebilirdi. Bu emniyetin zevali ise aradığımız hizmet-i vataniyenin ifasına mani'di. Bu sebeple daha ileri gidemedik*” bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XI-XIV. Cüz, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 2056.; Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 100-101.; Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları*, C. 2, s. 32-33. Ahmet Reşit [Rey]'in yeniden düzenlenmiş ve günümüz Türkçesi ile basılmış hatıratı için bkz. Ahmet Reşit Rey, *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Nur Özmel Akın (Hzl.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 384.*

¹⁴⁹ Lütfi Simavi Bey konuda şöyle söylemektedir: “*Ferit Paşa (Anadolu'daki) hareket-i vatanperveraneyi Düveli Mü'telif'e'ye karşı müessir bir silah gibi isti'mal edeceğine, Kuva-yı Milliye'yi İttihatçılar tarafından teslih edilmiş (silahlandırılmış) eşkiya şeklinde göstermeğe cehd ve güya te'dibi için fetvalar çıkartarak fırkalar ve hatta çeteler teşkil etti.*” Bkz.İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XI-XIV. Cüz, s. 2056.; Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 100-101.

açıklamaktadırlar. Bu konu hakkında araştırma yapmış neredeyse tüm araştırmacılar bu iki hatıratı atıf yaparak durumu açıklamaya çalışmışlardır. Örneğin, Gotthard Jaeschke Reşit Bey'in hatıratından hareket ederek “*fetvanın ecnebi ısrarı ile değil, garaz ve hamakat eseri*” olduğunu belirten Reşit Bey'i muhtemel olarak haklı bulur. Zira yazar, fetvanın İngiliz etkisiyle çıkarıldığına dair Foreign Office'de hiçbir belgeye rastlayamadığını belirtmiştir.¹⁵⁰ Öte yandan Bayram Sakallı, hem Reşit Bey'in malumatlarını hem de Lütü Simavi Bey'in açıklamalarını doğrudan kullanmış ve konu hakkında bir yorum yapmadan takdiri okuyucuya bırakmıştır.¹⁵¹

Bunun yanında Osman Akandere de, Reşit Bey'in ifadelerden yola çıkarak bu meseleyi açıklığa kavuşturmaya çalışanlar arasındadır. Akandere, hazırladığı çalışmada Reşit Bey'in ifadelerinden alıntı yaparak, metin içerisinde fetvaların hazırlanmasında İngilizlerin zorlamasını kabul ettiğini beyan etmekle beraber, bu ifadelerin dipnotunda ise tam tersi ifadelere yer verir. Reşit Bey'in, “...*Ancak Damat Ferit Paşa, bu meselede [fetva meselesi] İngilizlerin ısrar ettiklerini ve bu ısrar karşısında daha fazla direnemeyerek fetvaların ilan edilmesine söz verdiğini, bu yoldan dönmenin mümkün olmadığını, dönüldüğü takdirde kabinenin İtilaf Devletleri katındaki güven ve itibarını kaybedeceğini söylemesi muhalifleri susturdu.*” ifadelerini alıntı yapan Akandere, fetvaların çıkarılmasında İngilizlerin ısrarlı oldukları kanaatini çıkardığı izlenimi vermiştir.¹⁵² Fakat metin içerisindeki bu bilgilerin dipnotunda ise Reşit Bey'in tam tersi fikir beyan eden diğer ifadeleri alıntı yapılmıştır. Akandere, o ifadelerde ise Gotthard Jaeschke'in de İngiliz tesirinin olmadığını ispat için delil getirdiği, *fetvanın ecnebi ısrarı ile değil, garaz ve hamakat eseri olduğu* ifadelerine yer vermiştir.¹⁵³ Celal Bayar ise İngilizlerin desteğinden

¹⁵⁰ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, Cemal Köprülü (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971, s. 153.

¹⁵¹ Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 100-101

¹⁵² Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 134.

¹⁵³ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 134. Akandere'nin yaşadığı bu tenakus aslında Reşit Bey'in metninden kaynaklanmaktadır. Zira Reşit Bey aynı paragrafın başında Damat Ferit Paşa'nın fetvanın hazırlanması için İngilizlerin ısrarlı olduğunu belirtip paragrafın sonunda ise ecnebi müdahalesi olmadığını söylemesi bir çelişki gibi görünmektedir. Fakat belki de Reşit Bey, Damat Ferit Paşa'nın fetvanın çıkması için İngilizlerin olmayan ısrarını, varmış gibi göstererek fetvanın çıkmasını kolaylaştırma adına İngilizleri bir tehdit unsuru olarak kullandığını da düşünmüş olabilir. Nitekim Sina Akşin, Reşit Bey'in fetvanın yabancı ısrarından değil, Sadrazamın “*garaz ve hamakatından*” kaynaklandığını bildiği halde, fetvanın reddi duyulursa kötü olur korkusuyla çaresiz kabul ettiklerini belirtmektedir. Bkz. Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, s. 18.

bahsetmeksizin İstanbul'un işgali ile beraber, sultanın ve hükûmetinin daha feci bir şekilde millî güçlerle mücadeleye giriştiğini belirtir. Bu feci mücadeleler içerisinde Anadolu halkının saf dini duygularından yararlanma amacı güden fetvaların yayınlanması da vardır.¹⁵⁴

Öte yandan fetvanın hazırlanışında İngilizlerin bir ısrarı olduğu veya bu konuda bir etkilerinin bulunduğunu savunanların sayısı da epey fazladır. Örneğin Yunus Nadi, İngilizlerle padişah ve sadrazamın birleştiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla bu fetva yayımlanma durumu da ortak bir kararın ürünü olmalıdır. Buna karşın Anadolu'nun her fırsatta halifeyi diğerlerinden ayırma, onu başka bir kefeye koyma girişimi söz konusudur.

Yunus Nadi'nin belirttiğine göre her ne kadar padişahın, sadrazamın ve işgal kuvvetlerinin bir birleşimi olan İstanbul hükûmetinin Anadolu'ya karşı elinden geleni esirgemez bir tutumu olsa da, *"Ankara: Padişah ve Halife dahi esirdir. Makamı hilafet ve saltanatın tahlisi lazımdır"* diyordu. Yunus Nadi'ye göre Ankara'nın bu şekilde hareket etmesinin nedeni İngilizlerin oyununa gelmemenin bir göstergesiydi. Çünkü İngilizler, Anadolu'ya karşı fetvalar çıkartmışlardı, padişaha Hatt-ı Hümayun yazdırıp hükûmete beyannameler neşretmişlerdi. İngilizler bu şekilde hareket ederek, Ankara'nın padişah ve hilafete karşı bazı gıyabi kararlar alması için tahrik unsuru oluşturmaya çalışıyorlardı. Eğer böyle bir durum olsaydı, *"o zaman mesele padişahla millet arasına halife ile millet arasına intikal etmiş ve bütün kanlar dâhili bir cidal uğruna dökülmüş olacaktı."* Fakat Anadolu, Millî Mücadele boyunca hilafet ve saltanat makamına olumsuz bir tavır takınmayarak bu oyunu bozmuş bulunuyordu.¹⁵⁵ Öte yandan, Millî Mücadele sırasında Ankara'da memur olarak bulunan Hayrettin Âbidin, hatıratında fetva meselesinde İngilizlerin tahrikinden bahsetmektedir.¹⁵⁶ Fetvanın çıkarılmasında İngilizlerin etkili olduğunu

¹⁵⁴ Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 43-46.

¹⁵⁵ Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar*, İstanbul: Sel Yayınları, 1955, s. 38-39.

¹⁵⁶ Hayrettin Âbidin'in hatıratında verdiği bilgi şu şekildedir: *"(Vahdettin) İngilizlerin tahriki[y]le hareketi milliye aleyhine Şeyhülislâm Haydarîzade Hüsnü İmzasıyla fetvalar çıkartarak Anadolu içlerine göndermekte, hattâ Yunan tayyareleriyle, şuraya buraya attırıp dağıtmakta idi."* Bkz. Hayrettin Âbidin, *Tarihte Ankara İstiklal Harbi ve Bursa Hatıratı*, [Basım yeri Yok.] Semih Lütfi Matbaası, 1934, s. 43. Hayrettin Âbidin'in burada bahsettiği Şeyhülislam Dürrizâde Abdullah Efendi olmalıdır. Zira Anadolu'ya karşı fetvayı imzalayan Dürrizade Abdullah Efendidir. Bunun yanında Haydarizade Hüsnü Efendi diye son dönem Osmanlı Şeyhülislamı da bulunmamakla

ifade eden diğer bir kaynak ise, O dönemde Sebilürreşad mecmuasını çıkartan Eşref Edip Bey'dir. Eşref Edip Bey, O sıralarda İngilizlerin hükûmet üzerine tazyikinin arttığını Anadolu'ya karşı çok farklı engeller ihdas etmeye çalıştıklarını ve bunun neticesinde fetvanın çıkarılması konusunda da çok şiddetli bir tazyikte bulunduklarını ifade etmiştir.¹⁵⁷ Hükûmetin üzerindeki İngiliz baskısı ve fetvanın çıkarılmasında İngiliz etkisi konusunda Fevzi [Çakmak] Paşa'da, İngiliz etkisi vardır diyenler arasındadır. Fevzi Paşa'nın 27 Nisan 1920'de mecliste yaptığı bir konuşma bu iddiayı desteklemektedir.¹⁵⁸

Döneme yönelik Amerikan belgeleri de fetvanın çıkarılmasında müttefiklerin zorlamasının da payı olduğunu belirtir.¹⁵⁹ Neticede fetvaların çıkarılmasında, İngilizlerle iyi ilişkiler kurma taraftarı olan Damat Ferit Paşa'nın başrol oynadığı ve bu konuda İngilizlerin de oldukça istekli oldukları açıktır. Çünkü Kâzım Karabekir'in ifade ettiği gibi, Salih Paşa'nın sadarete olduğu bir dönemde bu gibi fetvalar çıkarılamamış, İstanbul'un işgali ile beraber padişah esir bir hâle gelmiş ve Salih Paşa hükûmeti devrilmiştir. Hâl böyle iken İngilizlerle iyi ilişkiler içerisinde olan Damat Ferit Paşa'nın sadarete gelmesiyle fetvalar çıkarılabilmıştır. Ayrıca fetvaların İngiliz ve Yunan uçaklarıyla Anadolu'ya dağıtılması da bu etki ve birlikteliği ispatlamaktadır.¹⁶⁰

Millî Mücadele taraftarlarına karşı hazırlanan bu fetva konusunda belirtmemiz gereken diğer bir durum ise fetvanın kim tarafından hazırlandığıdır. Zira fetvayı imzalayan dönemin Şeyhülislamı Dürrizâde Abdullah Efendi olduğu açıksa da hazırlanmasında eski şeyhülislamlardan ve Millî Mücadele'ye karşı olduğunu

beraber, Dürrizade Abdullah Efendi'den önce Şeyhülislam olan Haydarzade İbrahim Efendi ile de karıştırılması, onun Anadolu'ya karşı bir fetva imzalamadığını bildiğimizden dolayı ihtimal dışıdır.

¹⁵⁷ Eşref Edip-Mehmet Akif, "Millî Mücadele'de Sebilürreşad", Hayreddin Karan (Aktaran), Sebilürreşad, C. 10, Sayı: 238, s. 202.; Akandere-Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 134.; Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 2, s. 33.

¹⁵⁸ "...bu kabinenin [Damat Ferit Paşa Kabinesi] teşekkülü ile beraber benim temasa geldiğim gerek o kabine erkânından zevatın gerekse Harbiye Nezareti'nde bulunan bazı arkadaşlardan aldığım malumatlara nazaran, o kabineye tazyik ircaa ettiler. 'Fetvayı veriniz' diye." Bkz. Naşit Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, [Basım Yeri Yok.] Milliyet Yayınları, 1973, s. 237.; Mehmet Kafkas, *Millî Mücadele'de Öncüler*, İzmir: Nil Yayınları, 1991, s. 162.

¹⁵⁹ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s. 88.

¹⁶⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 625.; Kafkas, *Millî Mücadelede Öncüler*, s. 163.; Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları*, C. 2, s. 34.

bildiğimiz Mustafa Sabri Efendi'nin etkili olduğu yönünde işaretler vardır.¹⁶¹ Öte yandan fetvanın yazılması noktasında da eski Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi'nin bu fetvayı onaylamayı reddettiği hakkında iddialar vardır. Bu iddianın sahibi Eşref Edip Bey'dir. Eşref Edip Bey'e göre daha Salih Paşa hükûmeti döneminde fetvanın yazılması için İngilizler tarafından baskılar başlamıştı. Dönemin Şeyhülislamı olan Haydarizade İbrahim Efendi ise bu fetvayı vermeyi reddederek görevinden istifa etmişti. Yerine ise Dürriyade Abdullah Efendi geçmişti.¹⁶² Bu iddialara karşılık olarak ne yazık ki elimizde fazla bilgi yoktur. Dönemin Mabeyn Başkıtabeti görevinde bulunan Ali Fuat Türkgeldi, Ferit Paşa'nın yeni kabineyi oluştururken Haydarizade İbrahim Efendi'ye teklif götürdüğü veya fetvayı yayınlaması koşuluyla görevinde kalabileceği konuları ile alakalı bir bilgi vermemektedir. Ali Fuat Türkgeldi, hiçbir ek bilgi vermeden Damat Ferit Paşa'nın dördüncü sadaretinde Dürriyade Abdullah Efendi'nin Şeyhülislamlık makamına getirildiğini bildirir.¹⁶³

Öte yandan dönemin Dâhiliye Nazırı ve Şûra-yı Devlet Reisliği'ni de vekâleten uhdesine bulunduran Cemal Reşit [Rey], hatıratında kabine üyelerini sayarken, Şeyhülislamlık makamı için ilk önce eski Fetva Emni Esat Efendi'ye teklifte bulunduklarını, fakat Esat Efendi'nin bu teklife itiraz etmesi üzerine Dürriyade Abdullah Efendi'ye teklif edip, onun da kabul ettiğini yazmaktadır.¹⁶⁴ Haydarizade İbrahim Efendi'nin ismi Cemal Reşit Bey'de geçmemektedir. Esat Efendi'nin ise neden teklifi reddettiğini bilemiyoruz. Bu durum belki de fetvanın daha önce planlanmış ve Salih Paşa hükûmeti döneminde dahi uygulamaya konulmak istenmiş olduğu anlamına gelmektedir. Fakat hükûmet ve Şeyhülislamın bu duruma itiraz etmesi üzerine ertelenmiş, önce Salih Paşa istifaya zorlanmış, sonrasında da Damat Ferit Paşa yeni kabinesini oluşturarak fetvanın onaylanması için uygun ortam ayarlanmış olmalıdır. Neticede en azından Salih Paşa hükûmeti döneminde bu fetvanın yayımlanması için baskı yapıp yapılmadığı açık bir şekilde

¹⁶¹ Bu iddianın sahibi Celal Bayar'dır. Bayar, hatıratında; *"bu fetvaları mahut Mustafa Sabri yazar, Şeyhülislam Dürriyade Abdullah da imzalamış..."* demektedir. Bkz. Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 46.

¹⁶² Eşref Edip-Mehmet Akif, "Millî Mücadelede Sebilürreşad", s. 202.; Akandere-Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, s. 134-135.

¹⁶³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 261.

¹⁶⁴ Rey, *İmparatorluğun Son döneminde Gördüklerim Yaptıklarım*, s. 382.

belli olmasa da, bir şekilde fetvanın bu dönem içerisinde yayımlanmamış olması bizlere bir şeyler söyler. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa'nın da Salih Paşa döneminde fetvaların yazılmadığını ifade ettiğini yukarıda belirtmiştik.¹⁶⁵

Fetva meselesinde diğer önemli bir husus fetvaların Anadolu'ya nasıl girdiği ve yayıldığıdır. Bu fetvaların Anadolu'ya nasıl girdiği, kimlerin hangi araçlarla dağıttığı, nasıl bir kitle tarafından ne şekilde karşılandığı ve sonuçlarının ne olduğu oldukça önemlidir. Bu sorulara yanıt ararken maksadımız Millî Mücadele içerisinde din ve din görevlilerinin, var olan bu otoriteyi sağlama savaşı içerisinde tarafını saptamaktır. Zira ilerleyen bölümlerde de görüleceği üzere bu ayrım, Millî Mücadele içerisinde pek belli olmasa da geleneksel ile modernin, Cumhuriyet inkılâplarıyla beraber ise laik ile anti laikin mücadelesi olarak görülecektir.

Fetvaların Anadolu'ya yayılması konusunda oldukça yaygın ve farklı türden araçların kullanıldığını söylemek mümkündür. İngiliz ve Yunan uçakları, İngiliz torpidoları ve konsoloslukları, Rum ve Ermeni teşkilatları fetvanın Anadolu'da yayılması için çalışmaktadır.¹⁶⁶ Hatta Bolu Mebusu Doktor Fuat, Bolu isyanında asilerin eline esir düştüğü sırada başından geçenleri anlatırken, fetva meselesine değinerek bu fetvaların Adapazarı İngiliz Konsolosluğu tarafından Ermeni bir doktor aracılığı ile dağıtıldığını belirtmiştir.¹⁶⁷ Kâzım Karabekir Paşa ise bu konu hakkında 29 Nisan 1920'de Trabzon Limanı'nda torba torba İstanbul fetvası yakaladığını belirtmektedir. Bu fetvalar konusunda Karabekir Paşa'nın ifadesiyle “...*bazı gafil vatandaşlarımız ve İngilizler de...*”¹⁶⁸ dağıtım işinin içine dâhildiler. Elbette ki Anadolu'ya yayılmaya çalışılan sadece şeyhülislamın fetvaları değildi. Fetvaların yanında her türlü Anadolu müdafaasını engellemek için hazırlanmış olan, hükûmet beyannameleri, padişahın fermanı ve Taeali İslam Cemiyeti gibi cemiyetlerin beyannameleri Anadolu'ya sokulmaya çalışıyor, propaganda faaliyetleri yürütülüyordu.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 625.

¹⁶⁶ Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul: Sel yayınları, 1955, s. 117.; Aydemir, *Tek Adam*, C. 2, s. 298.; Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, s. 355.; Naşit Hakkı Uluğ, *Hemşehriniz Atatürk*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, [Basım yılı yok.], s. 136.

¹⁶⁷ Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İç İsyanlar*, s. 20.

¹⁶⁸ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 677.

¹⁶⁹ Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri*, s. 117, 118.

D. Kuva-yi Milliye'ye Karşı İsyancılar

Bu fetva ve beyannameler Anadolu'da bir karşılık buluyordu ki, Anadolu'nun birçok yerinde Kuva-yi Milliye aleyhinde isyanlar çıkıyordu. İsyancıların, padişahın fermanı, Damat Ferit Paşa hükûmetinin beyannamesi ve Dürrişâde Abdullah Efendi'nin fetvası sonrasında şiddetini artırması ve yeni yerlerde de çıkmaya başlaması bu propaganda faaliyetlerinin işe yaradığını göstermektedir. Bu faaliyetlerde Kuva-yi Milliye aleyhindeki din görevlilerinin de aktif rol aldığını görmekteyiz. Bir misal vermek gerekirse, Konya'da güç bir şekilde 12. Kolordu Kumandanı Fahrettin [Altay] tarafından engellenen bir isyan girişimde, bu fetvaların ateşleyici unsur olduğu açıktır. Fahrettin Paşa'nın hatıratında anlattığı üzere, Konya'da aralarında bir imamın da bulunduğu bazı kişiler bu fetvaları okumuş ve bir isyan girişiminde bulunmak için toplanmışlardı.¹⁷⁰ Fahrettin Paşa'nın anlattıklarından hareketle imam, bu durumun oluşmasında etkilidir.

Fetvaların çıkacak olan isyanlarda etkili olduğu, halkın üzerinde ciddi manada tesiri olduğunu ispatlayan diğer bir misali ise Kâzım [Karabekir] Paşa verir. Erzurum Müftüsü Sadık Efendi'ye İstanbul'dan gelen postalar arasında Kuva-yi Milliye aleyhinde neşriyat olduğunu anlayan Kâzım Paşa bu olumsuz yazıları alıp Ankara lehine kendisi yazılar yazmış ve müftünün İstanbul'dan geliyor olduğuna inanmasını sağlamıştır. Kâzım Paşa'nın ifadesiyle, böylelikle müftü efendi Millî Mücadele saflarına çekilmiştir.¹⁷¹ Öte yandan aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde ifade

¹⁷⁰ Bu girişimi araştıran tahkik heyeti tarafından Fahrettin [Altay] Paşa'ya sunulan rapor şu şekildedir: [isyancı girişiminin fark edilip önlenmesinden] "...25 gün önce Konya'nın kumpörü başında Cambabzade Mevlüt'ün baş evindeki 20 kişilik bir çay ziyafetinde İstanbul'un neşrettiği fetva ve Padişah'ın beyannamesi bahis konusu olmuş, halkı Kuva-yi Milliye aleyhinde toplamak kararı alınmıştır. Beyanname ve fetvayı Çumralı'nın Kâmil okumuş ve aralarından sekiz kişilik bir heyet seçilerek teşkilata başlanmıştır. Bir hafta sonra da İskender Ali'nin evinde ve daha sonra bir gece de Hacı Ata İbrahim'in Samanpazarındaki evinde toplanılarak köylere gönderilecekler ayrılmış, içinde bunlara fetva ve beyanname bulunan İstanbul gazeteleri verilmiştir. Bunlara köylerde fetva ve beyannameyi okuyarak halkı idlal ederek teşkilat için iane toplamışlar ve 5.5.1920 Çarşamba günü halkın silahlı, silahsız Konya Hükümet Meydanı'nda toplanmaları temin etmişlerdir." Fahrettin Paşa'nın belirttiğine göre; "sekizi kaçak olmak üzere raporda isimleri bildirilen 38 kişi Örfi Mahkemeye verilmişti". Bkz. Fahrettin Altay, *Görüp Geçirdiklerim 10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İstanbul: İnsel Yayınları, 1970, s. 243.

¹⁷¹ Kâzım [Karabekir] Paşa bu hadiseyi hatıratında şu şekilde ifade eder: "...elimize, kulağımıza vasıl olmadan birçok şeyler de geçiyordu. Ele geçenlerin tesirini izale için yapılan tedbirler diğerlerinin de tesirini izale ediyordu. Mesela Erzurum mebu'su Ziya İstanbul'da her şey hali tabiidir. Değişmiş bir şey yoktur. Velvele yapanlar, Anadolu'ya kaçanlar ittihatçılardır. Bu gibi yaygaralara ehemmiyet vermeyin diyerek Ankara'ya aleyhtarlık ve İstanbul hükûmetine taraftarlık uyandırmaya çalışan bir mektuba mukabil şu tedbir, bu mektubu ve bunun gibileri

etmeye çalışacağımız gibi bu fetva ve beyannameler isyanların çıkışında ve güç kazanmasına oldukça etkili olmuştur.

Bu manada 19 Nisan 1920’de Düzce isyanında Beypazarı halkından Kuva-yi Milliye’ye muhalif olan bazı kişiler postaneyi işgal ederek İstanbul’dan gelen fetvaları almış ve propaganda faaliyetlerine başlamışlardı. Fetvayı eline alan bu insanlar sokaklarda dolaşarak; “*İstanbul’un emirlerini dinlemeyen Ankara’yı biz de dinlemeyiz. Padişahın fermanı olmayan (1313-1897) doğumlu erler silahaltına alınamaz. İslam’ın İslam’a karşı kavgaya sürüklenmesine razı olmayız.*”¹⁷² diye slogan atarak isyanın genişlemesine sebep olmuşlardı. Sadece Düzce Ayaklanması değil o dönemde dini propaganda neticesinde çıkan isyanların hepsinde Dürrizzâde Abdullah Efendi’nin hazırlamış olduğu fetvalar çıkış noktası olarak görülüyordu. Misal olarak tıpkı Düzce İsyanında olduğu gibi Yozgat isyanının başlangıç noktası da bu fetvalardı.¹⁷³

Millî Mücadele’de iç isyanlar meselesi oldukça dikkat çekici bir meseledir. Bu dikkat çekiciliği ise çıkan isyanların zamanlamaları ile alakalıdır. Son girdiği savaşta ağır bir yenilgi alan ve peyderpey işgal edilen bir ülkede, otorite yoksunluğunun ortaya çıkardığı bu isyanlar her açıdan kötü sonuçlar doğurmuştur. Bu isyanlar, bizim ifade etmeye çalışacağımız din eksenli olanları için yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bir otorite boşluğunun neticesi ve bu otoriteyi yeniden tesis edip ülkeyi refaha kavuşturma amacında olan iki farklı kurtuluş reçetesine sahip görüşün mücadelesinin birer yansımaları olarak görülebilir. Burada isyanların çıkması ve onlara destek sağlanması açısından, İstanbul hükûmeti bu farklı görüşlerin birini temsil etmesinin yanında, aşağıda göreceğimiz gibi işgal kuvvetlerinin de İstanbul hükûmeti ile beraber hareket ettiğini ifade etmemiz gerekir. İsyancıları bastırmaya

söndürüvermiştir: Müftü Sadık Efendiye İstanbul’dan Sebilürreşad Gazetesi de gelirdi. Şapiroğrafla bu gazetenin içine şöyle yazdık: “İstanbul’da esiriz, İngilizler Meclisi Meb’usları süngülerle dağıttı, kıymetli birçok insanlarımızı hapis ve nefi ediyorlar. İstanbul’dan gelen fetvalara ve mektuplara inanmayınız, bunları süngü altında cebren yazdırıp imzalatıyorlar. İslamîliğin ve Türklüğün ümidi ve istikbali hür olan Anadolu’dur. Milli hükûmet ancak milleti kurtaracaktır. Ümit Allah’tan ve sizlerden, bu ikazımızı bizi korumak için mahrem tutunuz...” Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 677.

¹⁷² Kemal Zeki Gençosman, *İhtilal Meclisi*, İstanbul: Hür Yayınları, 1980.; Kenan Esengil, *Millî Mücadele’de Hiyanet Yarışı*, Ankara: Ulus Basımevi, 1969, s. 99.

¹⁷³ Yozgat isyanının başlangıcı olarak Postacı Nazımın yanına adam toplayıp, halka fetvaları dağıtarak propaganda yaptığı belirtilir. Bkz. Esengil, *Millî Mücadele’de Hiyanet Yarışı*, s. 133.

çalışıp, otoriteyi sağlamaya çalışan karşı grup ise başında Mustafa Kemal Paşa'nın olduğu Anadolu hareketidir.

Millî Mücadele'nin başlangıcından itibaren kitleleri harekete geçirme adına dinin ve din adamlarının her iki taraf tarafından da kullanıldığını yukarıda ifade etmiştik. Toplumun da dinine karşı hassasiyetli olan tutumu neticesinde, din ve onu temsil eden her şey halkın nazarında önemsenmesi gereken, dikkat gösterilmesi gereken bir durum olduğundan dolayı bu mücadele içerisinde din ve onun temsilcileri olan din görevlileri büyük rol oynamıştır. İsyana katılan insanların sloganları, isyana liderlik eden kişilerin meslekleri, isimleri, unvanları hatta kıyafetleri genel olarak, halkın teveccühünü kazanma adına dini bir görüntü altında sunulmuştur.

1919 yılından itibaren Anadolu çok çeşitli nedenlerden ötürü birçok karışıklığa ve isyan girişimlerine sahne olmuştur. İçerisinde ekonomik ve sosyolojik açıdan pek çok nedenin bulunduğu 1919 yılının ortalarından 1920 yılının sonlarına kadar süren bu isyanların¹⁷⁴ neticesinde Ankara, tüm isyanları bastırarak Anadolu'da tek otorite olduğunu ispatlamıştır. Fakat araştırmamızın gelecek bölümlerinde göreceğimiz üzere bu isyanlara taraftar olan zihniyet Cumhuriyet tarihi boyunca, cumhuriyet kadrolarınca bir tehdit olarak algılanmaya devam edecektir. Neticede yeni kurulan Cumhuriyet yönetimi de otoritesinin varlığını muhafaza etmek adına dini ve din görevlilerini kontrol altında tutmaya çalışacaktır. İsyanların çıkış nedenlerine göz attığımızda ise sadece dini veya siyasi nedenlerden ötürü bu isyanların çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenler toplumun var olan ekonomik, sosyolojik ve siyasi yapılarından kaynaklanan birçok etmenden oluştuğunu söylenebilir. Bunun yanında isyanların en önemli nedeni hiç şüphesiz Anadolu'da

¹⁷⁴ Bu isyanlar kronolojik olarak şu şekildedir: Birinci Bozkır Ayaklanması (27 Eylül-4Ekim 1919), İkinci Bozkır Ayaklanması (20 Ağustos-15 Eylül 1919), Şeyh Eşref Ayaklanması (26 Ekim-24 Aralık 1919), Anzavur Ahmet'in Kuva-yi Milliye'ye karşı faaliyetleri, (bu faaliyetler Ekim 1919'dan başlayarak aralıklarla en son Anzavur Ahmet'in Mayıs 1920 Adapazarı harekâtında Millî Kuvvetlerce mağlup edilmesine kadar devam etmiştir.), Birinci Düzce Ayaklanması (13 Nisan-31 Mayıs 1920), İkinci Düzce Ayaklanması (19 Temmuz-23 Eylül 1920), Kuva-yi İnzibatiye'nin faaliyetleri, Birinci Yozgat Ayaklanması (15 Mayıs-27 Ağustos 1920), İkinci Yozgat Ayaklanması (5 Eylül-30 Aralık 1920), Konya Ayaklanması (2 Ekim – 22 Kasım 1920). Bkz. *Türk İstiklal Harbi İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C. 4, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974.

kaybolan devlet otoritesidir.¹⁷⁵ Bu otorite boşluğunun neticesinde isyan bölgelerinde ya ağa, şeyh veya dini önder gibi nüfuz sahipleri tarafından bu isyanlar teşvik edilmiş veya güncel endişe ve kaygılar neticesinde liderden yoksun olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷⁶

Bu isyanların çoğu zaman ateşleyici unsuru İstanbul hükûmeti ve onların faaliyetleridir. Fakat tam otoritenin sağlanamamış olmasından dolayı, Kuva-yi Milliye tarafında olan çoğu çetecilik geçmişi bulunan, düzensiz birliklerden oluşan kuvvetlerin halka yönelik olumsuz tavırları da Kuva-yi Milliye'ye karşı olumsuz bir bakış açısının oluşmasında ve bunun sonucunda da isyanların ortaya çıkmasında etkili olmuştur.¹⁷⁷

Öte yandan daha evvelden de ifade ettiğimiz gibi halkın sosyolojik yapısının yönlendirilmeye müsait oluşu belki de en önemli etkenler arasındadır. Bu durumla alakalı olarak burada ifade edilmesi gereken diğer bir husus ise Anadolu halkının dinî hassasiyetinin bir göstergesi olarak halifeye olan bağlılığıdır. Bu bağlılığın farkında olan İstanbul Hükümeti daha önce de ifade ettiğimiz gibi fetvalardan, Alemdar, Peyam-ı Sabah gibi gazetelerde çıkan yazılardan ve halkın nazarında iyi bir konumda olan din görevlilerinden yararlanma yoluna gitmiştir. Bu yöntem Anadolu hareketinin de kullanacağı bir yöntem olacaktır. Bu durumda toplumu bir kafa karışıklığı yaşadığını ifade edebiliriz. Halkın büyük bir çoğunluğu ilk olarak halifenin yanında olmayı tercih etmiş¹⁷⁸, kurtuluşu halifeden beklemiştir. Fakat daha

¹⁷⁵ Mecliste Karahisarı Sahip Mebusu Şükrü Efendi; "...Dâhili isyanlardan bahis olunuyor. Dâhili isyanların başlıca sebepleri idaresizliktir. İdare güzel ele alınırsa isyan zuhur etmez. Bir de kuvvet hâkim olmalı." diyerek isyanların nedenini otorite boşluğuna bağlamaktadır. Bkz. TBMM Gizi Celse Zabıtları, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima: 1, 3 Temmuz 1336, s. 59.

¹⁷⁶ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 258.

¹⁷⁷ Kuva-yi Milliye lehine hareket eden asker kökenli bazı kişilerin de çetecilik faaliyetlerine karıştığı gözlemlenmiştir. Bu kişilerin asker olmalarının yanında Anadolu'da var olan otorite boşluğu neticesinde kendi başlarına hareket ettikleri olmuştur. Bazen bir isyanın bastırılması sırasında keyfi olarak yargılamalar yapılmıştır. Bu uygulamalara örnek olarak Kasap Osman ve Ayıcı Arif'in uygulamaları verilebilir. Bkz. Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 129-133. Ayrıca Anadolu'da yapılan bu tip uygulamalar İstanbul basınında geniş yer buluyordu. İstanbul basını bu şekilde haberler yaparak Kuva-yi Milliye Hareketine karşı halkın bağlılığını kırmaya çalışmıştır. Misal olarak, Alemdar Gazetesi'nin Adapazarı özel muhabirinin bölgede cereyan eden olayları aktardığı 24 Mayıs 1920 tarihli yazısı verilebilir. Burada Kuva-yi Milliye için "*Kuva-yi Gayri Milleye*" tabiri kullanılarak bu kuvvetlerin çetecilik yaptığı ve halkı çoluk, çocuk demeden vagonlarla başka yerlere sürdüğü ifade edilmektedir. Bkz. Alemdar, 24 Mayıs 1920.

¹⁷⁸ İşgalin ilk başladığı günlerden itibaren halkın kurtuluş için İstanbul'dan bir yardım beklediğini, Anadolu'nun birçok yerinden İstanbul'a işgallerle alakalı olarak gönderilen telgraflardan anlayabiliriz. Bunun yanında halkın Anadolu'da gittikçe güçlenen Kuva-yi Milliye ile İstanbul

sonraki süreç içerisinde hem Ankara'nın karşı propagandaları hem de İstanbul hükûmetinin işgallere karşı kayıtsız tavrı neticesinde Millî Mücadele'ye destek verir duruma gelmiştir. Öte yandan isyanlara katılan kişilerin yoksul ve işsiz kişilerden olması isyanların olumsuz ekonomik şartların bir yansıması olduğunu gösterir. Zira Kuva-yi İnzibatiye'nin oluşmasında ve Anzavur'un kuvvet toplamasında, bu kuvvetlere katılanlara maaş ödeneceğinin vaat edilmesinin payı oldukça büyüktür.¹⁷⁹

Genel manada halkın ekonomik sıkıntılar içerisinde bulunması, Anadolu'da devlet otoritesinin yoksunluğu, toplum nazarında nüfuz sahibi kişilerin çeşitli çıkarlar ilişkilerini gözetmesi ve İstanbul hükûmetinin Anadolu hareketi mensuplarını İttihatçı olarak görüp, Hürriyet ve İtilafçı çizgide hareket etmesi gibi nedenlerden ötürü dinin ve din görevlilerinin bir şekilde aktif rol oynadığı bu isyanların birçok yönü vardır.¹⁸⁰

Fakat burada dikkati çekilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Bu husus, Doğu Ergil'in işaret ettiği gelenekçiler ile yenilikçiler arasındaki mücadelenin, Millî Mücadele yıllarındaki bu isyanlarla tezahür ettiğidir. Ergil, Millî Mücadele'nin lider kadrosunu Osmanlı geleneksel düzenine başkaldıran bir kadro olarak, bu kadronun karşısındaki insanları da eski düzenin ayrıcalıklı sınıfı olarak tanımlar. Neticede Ergil'e göre eski düzenin bu savunucularının karşı çıktığı Millî Mücadele'yi yürüten “*Ulusçular değil, Ulusçuların temsil ettiği çağdaş bir toplum Yapısı*”dır.¹⁸¹ Bu düşüncenin karşısında ise Millî Mücadele'nin lider kadroları, özellikle de Mustafa Kemal Paşa onları düzenin geliştirilmesi, daha refah ve çağdaş bir ülke hayalinin önünde bir engel olarak görmektedir. Ergil ile neredeyse aynı doğrultuda fikir beyan eden Sabahattin Selek daha önce de ifade ettiğimiz gibi Millî Mücadele'deki Türk toplumunu biten bir çağ ile yeni başlayan bir çağ arasındaki köprüye benzetir. Selek'e göre bu toplum hem yeniçağın hem de eski çağın insanların bir arada yaşadığı bir toplumdur. Durum böyle olunca bu farklı dünya

arasında kaldığını, hangi tarafı destekleyecekleri noktasında belirli bir süre tereddüt yaşadığını söylememiz mümkündür. Bu kafa karışıklığı durumunda ilk etapta müracaat genel olarak İstanbul'a, halifeye olmuştur. Örneğin Bolu-Düzce isyanlarında İstanbul'a bir heyet gönderilerek padişahın Kuva-yi Milliye'ye taraftar olup olmadığını anlamak ve ona göre hareket etmek istemişlerdir. Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 644.

¹⁷⁹ Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, s. 76.

¹⁸⁰ Bkz. Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*.

¹⁸¹ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 263.

görüşüne sahip insanların çatışmış olması da kaçınılmazdır.¹⁸² Sonuçta bu iki farklı dünya görüşüne sahip toplum yapısının temsilcilerinden gelenekçiler, toplum içerisinde var olan ayrıcalıklarını yitirme korkusu neticesinde, toplumun geleneksel yapısının değiştirileceği endişesi ile Millî Mücadele'ye karşı çıkmışlardır. Yine Ergil'in ifadesine göre toplumsal konumlarını yitirme endişesi taşıyan gruplar içerisinde yer alan din adamlarının bir kısmı da tüm güçleriyle Millî Mücadele'ye direnmişlerdi.¹⁸³

Cumhuriyet devrimleri süreci içerisinde geriye doğru düşünüldüğünde bu değerlendirmelere hak vermek mümkün gibi gözükmemektedir. Fakat isyanların gerçekleştiği dönem içerisinde bu gelenekçi-çağdaş yaklaşımının çok da yerinde bir yaklaşım olduğu söylenemez. Zira iki farklı dünya görüşünün, bu isyanlarla beraber birbiriyle çarpıştığı düşüncesi, Cumhuriyet'in ilan edildiği ve laik devrimlerin hayata geçirildiği dönem içerisinde geriye dönük olarak yaşanan döneme bir meşruiyet kazandırma girişimleri olarak da değerlendirilebilir.

Her ne kadar İstanbul hükûmetinin Ankara'ya karşı Bolşevik, dinsiz ve İttihatçı gibi söylemleri ve düzeni değiştirme adına hareket ettiklerine dair ifadeleri varsa da başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Millî Mücadele, yıllarında Ankara hareketi, mevcut düzenin muhafazasına dair söylemleri her fırsatta dile getirmiş ve bunun aksi olan iddiaları reddetmiştir.¹⁸⁴ Bu açıdan düşünüldüğünde, her iki tarafın arasında, halifeliğin muhafazası gibi Millî Mücadele sonrasında çağdışı bulunacak olan ve geleneksel yapının korunması noktasında en azından söylem olarak bir gelenekçi-çağdaş çatışması bulunmamaktadır. Cumhuriyet kadrolarınca dile getirilen, geleneksel yapının ve hilafetin muhafazasına yönelik bu söylemler, dönemin koşulları gereği böyle davranıldığı yorumuyla açıklanacaktır. İsyânların büyük oranda İttihatçılık karşıtlığı noktasında şekil bulmuş olması İttihatçıların geleneksel yapıya karşı olumsuz tavırlarının, bu karşıtlığın ortaya çıkmasında etkili olduğu düşüncesi doğru sayılabilir.¹⁸⁵ Bununla bağlantılı olarak özellikle Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve onunla aynı fikirde olan bazı ulemanın İttihat Terakki'nin devlet ile din işlerini birbirinden ayırma girişimleri içerisinde olduğuna

¹⁸² Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 67.

¹⁸³ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 263.

¹⁸⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1920.

¹⁸⁵ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 119.

dair kuşkuları¹⁸⁶, doğrudan Millî Mücadele'yi bir İttihatçı ayaklanma olarak görmelerine ve bu kuşklar nedeniyle mücadeleye karşı çıkmalarına sebebiyet verdiği de söylenebilir.

Fakat bu düşünce tek başına isyanlar sürecinin bir gelenekçi-çağdaş mücadelesi olduğunu kanaatimizce açıklamaz. Bunun yanında isyanlar içerisinde bulunanların söylemleri bu düşüncenin varlığını kanıtlamada bir delil olarak görülse de isyanlar sürecinin bu şekilde gelenekçi-çağdaş mücadelesi olarak görülmesinde Cumhuriyet devrimlerindeki süreç de etkili olmuştur. Mete Tunçay'ın ifadesi ile, İstanbul hükûmetinin dinden yararlanarak Millî Mücadele'ye karşı çıkmaya kalkışması, Cumhuriyet döneminde bu sürecin laik atılımları gerçekleştirmede bir *bahane* olarak kullanılmasına sebebiyet verecektir. Dolayısıyla isyanlar süreci içerisindeki mücadeleye karşı çıkan din görevlileri gerici ve zararlı olarak görülecek, bu süreçte mücadeleyi destekleyen din görevlilerinin çoğunlukta olduğu fikri bir şekilde unutulacaktır.¹⁸⁷

E. Millî Mücadele'ye Muhalif Din Görevlileri

Millî Mücadele içerisinde İstanbul hükûmeti tarafında hareket etmiş birçok din görevlisi bulunmaktadır. İsyânların çıktığı bölgelerde, İstanbul'dan gönderilen fetvalar neticesinde, isyanlarda aktif rol almışlardır. Anadolu'daki faaliyetlere geçmeden evvel Millî Mücadele'ye muhalif, İstanbul'da bulunan eski Şeyhülislamıardan Mustafa Sabri Efendi gibi isimlerden bahsetmek oldukça önemlidir. Zira Dürriyâde Abdullah Efendi, Ayan Meclisi Üyesi Zeynelabidin Efendi ve Mustafa Sabri Efendi gibi isimler, Millî Mücadele'ye muhalif din görevlileri arasındadır.

Şeyhülislamlık ve Ayan üyeliği de yapmış olan Mustafa Sabri Efendi, Millî Mücadele'ye muhalif din görevlileri arasında oldukça dikkat çekici bir konumdadır. İlmi eğitimine 1869 yılında doğduğu memleketi Tokat'ta başlayan Mustafa Sabri Efendi kısa sürede medreselerdeki eğitimini tamamlayarak imamlık, müftülük,

¹⁸⁶ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 139.

¹⁸⁷ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1981, s. 219.

milletvekilliği, Ayan Meclisi üyeliği ve Şeyhülislamlık dâhil birçok görevde bulunmuştur.¹⁸⁸

II. Meşrutiyet ile Tokat Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiş¹⁸⁹, belirli bir süre İttihat Terakki'yi desteklemiş olsa da daha sonraki beyanatlarından sıkı bir İttihat Terakki muhalifi olduğu anlaşılmaktadır. Damat Ferit Paşa hükûmetlerinde ise ilki 4 Mart 1919 olmak üzere dört defa şeyhülislamlık makamına getirilmiştir. Ayrıca 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Barış Antlaşması da onun şeyhülislamlık yaptığı döneme rastlamaktadır.¹⁹⁰

Millî Mücadele hareketine karşı muhalif tavrı ise onun Millî Mücadele hareketini bir İttihatçı hareketi olarak görmesiyle doğrudan alakalıdır. Mustafa Sabri Efendi'nin İttihatçılık ile ilgili problemleri ise 1909 yılından itibaren başlamıştır. Neticede 1910 yılında İttihat Terakki'den ayrılarak Ahali Fırkası'nı ulemadan birkaç arkadaşı ile birlikte kurarak farklı bir siyasi yöne eğilmiştir.¹⁹¹ Bu ayrılık noktası, onun bir İttihatçılık faaliyeti olarak gördüğü Millî Mücadele'ye karşı olan olumsuz tutumu noktasında oldukça önemlidir. Mustafa Sabri Efendi, çeşitli gerekçelerle, ulemanın siyasi hayatta aktif rol alması gerektiğini düşündüğü ve belirli çevrelerce de taraftar toplayan bu görüş¹⁹² neticesinde Konyalı Şeyh Zenelabidin Efendi ve Elmalılı Hamdi Efendi gibi ulemadan kişilerle Ahali Fırkası'nı kurmuştur.

Daha sonra İttihat Terakki'nin güçlü bir muhalifi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmıştır.¹⁹³ Hürriyet ve İtilaf Fırkası içerisinde siyasi faaliyetlere devam eden Mustafa Sabri Efendi aynı zamanda 1908 yılında kuruluşunda büyük katkısı olduğu Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'de de İslami ve siyasi konularda faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu cemiyetin yayın organı olan *Beyanu'l-Hak* gazetesinin de aynı zamanda başyazarıdır. Hem *Beyanu'l-Hak* gazetesindeki yazıları hem de Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'deki faaliyetleri Mustafa Sabri Efendi'nin siyasi ve dini meselelerde nerede durduğunu anlamamız açısından oldukça önemlidir. Cemiyetin

¹⁸⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, C. 31, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 350-353.

¹⁸⁹ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, C. 4-5, İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981, s. 251.

¹⁹⁰ Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972, s. 255-256.

¹⁹¹ Kemal Kahraman, "Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri," Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van 1996, s. 39.

¹⁹² Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*.

¹⁹³ Kahraman, "Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri," s. 39.

kuruluşunda; “*Hilafet müessesinin yaşatılması, meşrutiyet idaresinin muhafazası ve devlet yönetiminde şeriatın esas alınması*”¹⁹⁴ gibi amaçların olması onun siyasi açıdan nokta-i nazarını ortaya koymaktadır.

Bu cemiyet çerçevesinde, Mustafa Sabri Efendi’nin dini ve siyasi nazarını tam olmasa da belirlemeye çalışmak onun Millî Mücadele’deki tavrını ve Cumhuriyet devrimlerine karşı tutumundaki fikri alt yapısını ortaya koyacaktır. Onun, devlet yönetiminde şeriatın esasları ile alakalı fikirlerinin İttihat Terakki Cemiyeti içerisinde pek önemsenmediğinin farkına varması neticesinde, İttihat Terakki Cemiyeti ile yollarını ayırması¹⁹⁵, doğrudan bir İttihatçı ayaklanma olarak gördüğü milli mücadele hareketine karşı tavrını da etkilemiştir. İttihatçılara karşı olan bu tavrına Cumhuriyet devrimlerinden sonra da devam etmiş, Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran kadroları da İttihatçı olarak tanımlamıştır.¹⁹⁶ 150’lilikler¹⁹⁷ içerisinde bulunarak yurdu terk eden Mustafa Sabri Efendi’nin İttihatçılığa ve İttihatçıların kardeşleri olarak gördüğü Cumhuriyet’i kuran kadrolara karşı neşrettiği eserlerden de anlaşılacağı üzere, muhalif tavrı ölümüne kadar devam edecektir.¹⁹⁸ Bu açıdan bakıldığında Mustafa Sabri Efendi ve onun gibi düşünen din adamlarının şeriatın ve geleneksel değerlerin korunması¹⁹⁹ adına hareket ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte Mustafa Sabri Efendi’nin İttihatçılığa olan karşıtlığının yanında İstanbul hükûmetiyle de tam manasıyla fikri olarak birleştiği söylenemez. Ayrıca o, Damat Ferit Paşa’nın “*aciz, bilgisiz ve beceriksiz*”²⁰⁰ olduğunu düşünmektedir. Damat Ferit Paşa ile de çeşitli sorunlar yaşamış olsa da ona karşı

¹⁹⁴ Kahraman, “*Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri*,” s. 54.

¹⁹⁵ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 119.

¹⁹⁶ Mustafa Sabri Efendi, *Hilâfetin İlgasının Arka Planı*, Oktay Yılmaz (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1996, s. 99.

¹⁹⁷ Bkz. Şaduman Halıcı, “Yüzellilikler”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 1998.; İlhami Soysal, *150’likler*, İstanbul: Gür Yayınları, 1985.

¹⁹⁸ Mustafa Sabri Efendi, Cumhuriyet’in din ile ilgili olan tüm devrimleriyle alakalı reddiyeler yazdığını ifade edebiliriz. Hilafetin kaldırılması, medreselerin kapatılması, şapka inkılâbı gibi yeniliklere dair, yurt dışında yayınlanan birçok kitabı ve yazısı bulunmaktadır. Misal olarak medreselerin köhneleştğini ve medrese hocalarının cahillerden farklı olmadıklarını, hiç çalışmadan geçim vesilelerini sağlamak için halkı soymakta olduklarını savunan Haşim Nahit’e karşı bir reddiye yazmıştır. Bkz. Mustafa Sabri, *Dinî Müceddidler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1969, s. 209-214.

¹⁹⁹ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 119.

²⁰⁰ Ali Sarıkoyuncu, “Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi’nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılâpları Karşısı Tutum ve Davranışları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 39, Ankara 1997, s. 800.

muhalefeti, İttihatçılara karşı olan muhalefetinden oldukça zayıftır. Millî Mücadele boyunca Millî Mücadele hareketini, bir İttihatçı hareket olarak algıladığı için yazdığı yazılarla, çıkardığı fetvalarla bu hareketi engellemeye çalışmıştır. Gazetelerde yayınladığı yazılara baktığımızda onun Millî Mücadele'ye karşı olan politikasını, onların İttihatçı olması üzerine kurguladığını ifade edebiliriz. Bu kurgunun altyapısında ise onların milletin başına yıllardır bela oldukları düşüncesi bulunmaktadır.²⁰¹

22 Mayıs 1920'de Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen mitingde, Mustafa Sabri Efendi de bir hutbe ile kalabalığa seslenmiştir. O hutbede Mustafa Sabri Efendi, San Rome Konferansı sonrasında Osmanlı Devleti'ne karşı ağır şartları içeren bir beyanat çıkmasına İttihatçıların sebep olduğunu dile getirmektedir. Hutbesinde devamla, bu İttihatçı hareketin tüm milleti temsil etmediğini vurgulamaktadır. Eğer milletin bütünü İttihatçılığı desteklemiş olsaydı bu şartları kabul etmenin kabil olacağını ama hiçbir zaman İttihatçılığın halkın bütününe temsil etmediğini, bu sebeple İttihatçılık hareketinin sebep olduğu bu durumun cezasını milletin çekmemesi gerektiğini savunmaktadır.

Milletin *bigünah* olduğunu savunan Mustafa Sabri Efendi, Anadolu'daki Kuva-yı Milliye Hareketini kastederek, "*Bugün hâlâ Anadolu'da İttihad Eşkiyası[na] aleyhte bir bir kıyam eden Türk ve Müslüman ahalinin [...] kanının oluk gibi akıtıldığını*"²⁰² ifade etmektedir. Ayrıca 10 Şubat 1921 yılında Alemdar gazetesinde yayımlanan diğer bir yazısında ise Kuva-yı Milliye'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olan ifadelerinin daha da sertleştiğini görmekteyiz. Mustafa Kemal Paşa'yı saltanat ve hilafet makamına göz dikmiş bir eşkiya olarak tanımlayan Mustafa Sabri, Kuva-yı Milliye'nin ve onun lideri konumunda olan Mustafa Kemal Paşa'nın "*Dumanlı günü seven bir kurt ihtiramıyla Devlet-i Osmaniye'nin eyyâm-ı felaketinden istifade sevdasına düştüklerini*"²⁰³ ifade etmektedir.

²⁰¹ Alemdar, 21 Mart 1920.; Karaaslan, *Milli Mücadele Döneminde İç İsyanları Çıkışında Dini Faaliyet ve Propaganda'nın rolü*, s. 203.

²⁰² Alemdar, 22 Mayıs 1920.; Peyam-ı Sabah, 22 Mayıs 1920.

²⁰³ Mustafa Sabri Efendi'nin söylemleri oldukça ağırdır. Yazısına Kuva-yı Milliye'ye ve Mustafa Kemal Paşa'ya çok sert bir şekilde yüklenerek başlar: "*Asırlardan beri Türklere ve bilhassa Müslümanlara teveccüh olan Makam-ı Hilafet ve Saltanatı parçalamak isteyen ve aslı, nesli gibi mezhebi, meşrebi belli olmayan bir sergerde Ankara'da kurduğu idam sehbalarıyla...*" Bkz. Alemdar, 10 Şubat 1921.

Mustafa Sabri Efendi'nin yazısında dikkati çekmek istediği hilafet ve saltanat makamının tehlikede olduğudur. Ona göre Mustafa Kemal Paşa'nın amacı saltanat ve hilafet makamını parçalamaktır. Bu şekilde bir tedirginliğe sahip olması onun daha evvelce de ifade ettiğimiz gibi daha 1910'lardan itibaren hilafet makamının korunmasına yönelik faaliyetler içerisinde bulunması neticesinde, hilafetin parçalanıp yok olacağına dair duyduğu endişelerin bir yansımasıdır.

Neticede Mustafa Sabri Efendi bu tutumundan hiç vazgeçmeyecek ve muhafaza etmeye çalıştığı gelenek adına, onun yaşamasına tehdit olarak gördüğü taraflara karşı elinden geleni yapacaktır. Bu bağlamda Kuva-yı Milliye ile beraber hareket eden din görevlilerini de azletmiştir. Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi [Müftüler], Isparta Müftüsü Hüseyin Hüsnü [Özdamar], Uşak Müftüsü Ali Rıza [Bodur], Burhaniye Müftüsü Mehmet [Tarhan], Antalya Müftüsü Ahmet Hamdi ve Sinop Müftüsü İbrahim Hilmi Efendiler görevinden alınan din görevlileri arasındadır.²⁰⁴ Bunun yanında Ali Sarıkoyuncu'ya göre Ankara Müftüsü Rıfat [Börekçi] Efendi'nin idam cezasına çarptırılmasında da Mustafa Sabri Efendi'nin etkisi bulunmaktadır.²⁰⁵

Neticede gerek yazdığı yazılarla gerek aldığı veya etkili olduğu kararlarla Mustafa Sabri Efendi, en başından beri Millî Mücadele hareketine muhalif kalmıştır. Dürrişade Abdullah Efendi tarafından ilan edilen fetva ve Alemdar, Peyam-ı Sabah gibi gazetelerde yayınlanan yazıların Anadolu'ya yayılması neticesinde isyanlar başlamış veya daha da güçlenmiştir.

Anadolu'daki insanları gazete ve basın yolu ile etkilemeye çalışan diğer bir isim ise Alemdar gazetesinde Ahmed Rasim Avni adıyla yazan Hoca Rasim Efendi'dir. Ahmet Rasim Efendi'nin Kuva-yı Milliye'ye karşı olarak açık bir şekilde tavır aldığı tek bir yazısı bulunmaktadır. Bununla beraber, Ahmet Rasim Efendi de Mustafa Sabri Efendi gibi, İttihatçılığın karşısındadır ve şiddetli bir şekilde onları eleştirmektedir.²⁰⁶ O da Kuva-yı Milliye hareketini bir İttihatçı hareket olarak

²⁰⁴ Sarıkoyuncu, "Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılâpları Karşıtı Tutum ve Davranışları", s. 800.

²⁰⁵ Sarıkoyuncu, "Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılâpları Karşıtı Tutum ve Davranışları", s. 800.

²⁰⁶ Hoca Ahmed Rasim Avni Efendi'nin hayat hikâyesi ve İttihatçılara karşı olan muhalefeti oldukça dikkat çekici bir mahiyettedir. 1909'da tarihe 31 Mart Vakası olarak geçen hadisede, bir şekilde

değerlendirmiştir. 11 Mayıs 1920 tarihinde Alemdar’da “*Fetva-yı Deccaliye’ye İptal*” başlıklı yazısında neredeyse Mustafa Sabri Efendi’nin söylemlerine benzer söylemlerde bulunmaktadır.

Yazısının başında toprakların çoğunun İttihat Terakki yüzünden kaybedildiğine dikkat çekmiş, Anadolu’daki Kuva-yi Milliye hareketini kastederek, “*İstanbul onların yüzünden işgal edildi. Şimdi de Anadolu’da bu anarşi ortamını çıkarmaları neticesinde orayı da işgal edecekler.*” demektedir. Anadolu’daki hareketin İttihatçılığı konusuna vurgu yaparak halkın bu kişiler tarafından evvelce kandırıldığını fakat insanların yine bu kişilere inanmaya devam ettiklerini vurgulamaktadır. Ayrıca İttihatçılar din ile ilgili fikirleri noktasında eleştiren çok az ilim adamından biri olan Hoca Rasim Efendi²⁰⁷, yazısının devamında, “*bu heriflerin din ile iman ile fetva ile, şeriat ile...*”²⁰⁸ bir işleri olduğunu söyleyenlere itiraz edip, “*Bunlar allame-i dini, talabe-yi ulumu, hacıları, hocaları, kadıları, müftüleri, ne kadar Müslüman gördülerse onları hapseyleyip sürdüler, kırdılar geçirdiler.*”²⁰⁹ demektedir. Dolayısıyla Anadolu’da Ankara Müftüsü Rıfat [Börekçi] Efendi liderliğinde oluşturulan fetvanın gerçekçi olmadığını, bu kişilerin evvelce tam tersi hareket ettiklerine dikkati çekmektedir. Hoca Rasim Efendi daha sonraki süreç içerisinde 1925 yılında İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanacak ve irticacı olduğuna yönelik suçlamaları reddedecektir. Fakat Alemdar’da yayımlanan bu

irticacı yaftası yiyen hoca efendi, ömrü boyunca bu vaziyetten kurtulamamıştır. Vakanın olduğu gün Avcı Taburu ile Mebuslar arasında gönüllü elçilik yaparken askerin şeriat talebini mebuslara ileten kişi olması hasebiyle irticacı olduğu hakkında yazılar çıkmış ve yıllarca hapislerde kalmıştır. Daha sonra af edilerek serbest kalmışsa da bu durumdan ömrü boyunca kurtulamamıştır. 1925 yılında İstiklal Mahkemelerinde de yine bu vaka sebebiyle hüküm giyecektir. Bkz. Ali Birinci, “Siyaset Meydanında Bir Dersiâm: Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi’nin Serencamı”, *İstanbul Araştırmaları*, Sayı: 3, İstanbul 1997, s. 163-184.; Ali Birinci, “Hoca Rasim Efendi”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, C. 18, s. 194-196. Hoca Ahmed Rasim Efendi’nin İttihatçılara karşı olan fikirlerini yarısı manzum yarısı nesir olarak topladığı küçük bir risalesi bulunmaktadır. 1921 yılında bastırabildiği, *Anadolu’dan Bir Ses Yahud Türkçe Bir Hutbe* adını taşıyan risalenin nesir kısmı şu şekilde başlamaktadır: Gelin Ey cemaat ki dertleşelim/ bütün yaraları birdendeşelim/ İttihatçılar ah! Ah! O zalimler/ on senedir neler neler ettiler. Şiirin devamı için bkz. Mazlum Mes’ud-Abdülhalık Ahmed Rasim Avnî, *Anadolu’dan Bir Ses veyahud Türkçe Bir Hutbe*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1337, s. 15.

²⁰⁷ Ali Birinci, “Siyaset Meydanında Bir Dersiâm: Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi’nin Serencamı”, s. 182.

²⁰⁸ Ahmet Rasim Avni, “Fetva-yı Deccaliye’ye İptal”, *Alemdar*, 11 Mayıs 1920.

²⁰⁹ Ahmet Rasim Avni, “Fetva-yı Deccaliye’ye İptal”, *Alemdar*, 11 Mayıs 1920.

yazısının bir hata olduğunu kabul edecektir.²¹⁰ Buna rağmen sekiz yılı aşkın bir süre hapse mahkûm olacaktır.²¹¹

Kuva-yı Milliye hareketini bir İttihatçı hareket olarak gören diğer bir nüfuz sahibi ulema ise Konya'lı Hoca Zeynelabidin Efendi'dir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında bulunan Zeynelabidin Efendi²¹², Konya'da oldukça fazla nüfuz sahibi bir mebus ve ayan olarak, Konya isyanının çıkmasında büyük bir paya sahiptir.²¹³ Hatta Damat Ferit Paşa'nın Baltalimanı Yalısında, Konyalı Hoca Zeynelabidin Efendi, Sait Molla, Mustafa Sabri, Ali Kemal ve İtilaf Devletlerinin temsilcisi Ermeni Agobiyan ile beraber Konya isyanını planladıklarına dair görüşler bulunmaktadır.²¹⁴ Zeynelabidin Efendi Konya isyanında oldukça atktiftir. Bu isyanların çıkışında İstanbul'da yayımlanan fetva ve gazetelerin Anadolu'ya girmesi oldukça etkili olmuştur. Fetvanın okunması, padişaha bağlılık cümlelerinin slogan haline gelmesi ve dini atıflarla süslenmiş propaganda söylemleri, halkı derinden etkilemiş ve bu sayede isyanlara iştirak artmıştır. Özellikle dini söylemlerin kullanılmasında din görevlileri aktif rol oynamıştır.

Halkın manevi duygularını etkilemek adına birçok yolun denendiği bu faaliyetlerde genelde, İstanbul'dan gelen fetva ve beyannamelerin bir din görevlisi tarafından okunması neticesinde, halkın dikkati çekilerek şehirlerin merkezine doğru hareket edildiği görülmektedir.²¹⁵ Bu hareket noktasında da diğer bölgelerdeki isyanlar gibi Konya'da da “*din elden gidiyor, halifeden ayrılmayız.*” gibi söylemler kullanılmaktadır. Burada din görevlilerinin rolü açısından bir mahalle imamı olan Tevfik Efendi'nin Konya isyanından önce köylülere, eli silah tutanların toplanarak Konya'ya gelmelerini, insanların toplanması gerektiğini ve böylece Kuva-yı

²¹⁰ Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nin 8 Haziran 1925 tarihli sayısında “*Kaşarlanmış Bir Mürteci Mahkeme Huzurunda*” başlıklı bir yazıda İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Hoca Ahmed Rasim Efendi'nin mahkeme tutanakları yayımlanmıştır. Hoca Ahmet Rasim Efendi, 11 Mayıs 1920 yılında yayımlanan Alemdar Gazetesi'ndeki yazısı hakkında sorular sorulunca. “*Biz Kuva-yı Milliye'nin mahiyetini anlayamamıştık.*” demiştir. Bkz. Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1925.

²¹¹ Birinci, “Hoca Rasim Efendi”, s. 195.

²¹² Ali Birinci, “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *DİA*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 510.

²¹³ Mehmet Önder, *Atatürk Konya'da*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989, s. 4.

²¹⁴ Esengil, *Millî Mücadele'de Hıyanet Yarışı*, s. 156.

²¹⁵ Karaaslan, *Millî Mücadele Döneminde İçişyanları Çıkışında Dini Faaliyet ve Propaganda'nın rolü*, s. 251.

Milliye'nin bertaraf edileceğini duyurduğu anlaşılmaktadır.²¹⁶ Ayrıca yapılan isyan hareketi dini bir karakter kazanması için Zeynelabidin Efendi'nin Konya'daki isyan için birlikte hareket ettiği Delibaş Mehmet, etrafında topladığı kişileri, bir din görevlisine yazdırdığı duayı okutarak yola çıkarmıştır.²¹⁷

Neticede Zeynelabidin Efendi'nin nüfuzunu kullanarak, din görevlilerini de yanına çekerek Konya isyanında etkili olduğu çok açıktır.²¹⁸ Kuva-yı Milliye aleyhinde toplumu etkilemek adına dini söylemlerin kullanılması sadece Konya isyanında kullanılan bir yöntem değildir. Diğer bütün isyanlarda ve isyan girişimlerinde hilafet, din ve din görevlileri kullanılmaya çalışılmıştır. Uzun süre Kuva-yı Milliye'yi iki ateş arasında bırakan Anzavur ayaklanmalarının da ateşleyici unsurunun yine Damat Ferit Paşa ve onun destekçileri olan kitlenin söylemlerinden beslendiği açıktır.

İfade ettiğimiz fetva, Hükümet Beyannameleri, gazetelerde çıkan Kuva-yı Milliye'ye muhalif yazıların doğrudan Anzavur Ahmet ve etrafındaki kişiler tarafından kullanıldığını görmekteyiz. Anzavur'un Millî Mücadele hareketini bir İttihatçı hareket olarak görmesi²¹⁹, her fırsatta hilafet makamına, padişaha bağlılık içeren sloganları kullanması²²⁰ ve şeriatın uygulanmasına yönelik söylemleri²²¹ tıpkı

²¹⁶ Karaaslan, *Millî Mücadele Döneminde İçişyanları Çıkışında Dini Faaliyet ve Propaganda'nın rolü*, s. 256.

²¹⁷ Esengil, *Millî Mücadele'de Hıyanet Yarışı*, s. 160.; Karaaslan, *Millî Mücadele Döneminde İçişyanları Çıkışında Dini Faaliyet ve Propaganda'nın rolü*, s. 258.; *Türk İstiklal Harbi İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C. 4, s. 188.

²¹⁸ İkinci Bozkır Ayaklanması'nda Zeynelabidin Efendi ile ilişkileri olduğu anlaşılan 70 kadar silahlı ve 200 kadar silahsız kişinin başında Hoca Abdullah, Hoca Sabit ve Hoca Abdülhalim'in olduğu belirtilir. Bkz. *Türk İstiklal Harbi İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C. 4, s. 55.

²¹⁹ Uluğ İğdemir'in günlüklerinde, Anzavur Ahmed'in, "Kuva-yı Milliye demek zaten İttihat Terakki demektir." dediğini aktarmaktadır. Bkz. Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 25.

²²⁰ Anzavur Ahmed mahiyeti ile beraber işgal ettiği her beldede, "Göğsümde iman, başımda Kur'an ve elimde ferman olarak ben geldim. Kırpık bıyıklı, padişah düşmanı subayların kafalarını kesmek, şeriatın icabıdır." sloganları atarak, toplumu etkilemeye çalışmaktadır. Bkz. Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 127.

²²¹ Anzavur Ahmed, destekçilerinden Kara Hasan'a "oğlum" diye samimi bir dille hitap ederek başladığı bir mektuptan kendisinin hangi saiklerle Kuva-yı Milliye'ye karşı olduğunu anlamamız mümkündür. Kuva-yı Milliye'ye farmosonluk ve İttihatçılık yakıştırmaları yapan Anzavur, devletin çöküşü konusunda onları, "on sendeden beri bu muazzam hükümet-i İslamiyeyi çetecilik ve haydutlukla ne hallere koyduklarını en âdil akıl sahibi anlar" diyerek doğrudan sorumlu tutmaktadır. Mektup boyunca çok miktarda, şeriat, hilafet vurgusu yaparak bunların muhafazası için Kara Hasan'ı uyarmaktadır. Anzavur'a göre "Adil olan şeriatımızın ahkâmına göre kul ve hükümet sahibi olunması," bunun sağlanması ise "beş vakit namaz kılan silahşör büyük Türklerin ve Müslümanların gayretlerine bağlıdır." Anzavur'un bu vurgusundan mücadele içerisinde

Alemdar ve Peyam-ı Sabah gibi Millî Mücadele'ye muhalif gazetelerde yayınlanan yazılara benzemektedir. Anzavur Ahmet'in Kuva-yi Milliye'ye karşı giriştiği mücadelede de bu tür söylemleri kullanmasıyla beraber bazı din görevlilerinin de onun yanında yer aldığını görüyoruz. Bunun için, Anzavur Ahmet'in kuvvetleri Biga'yı ele geçirdiklerinde yapılan toplantıların başlangıcında ve bitiminde müftü efendinin dualar ettiğini ve orada bulunanların “*padişahım çok yaşa*” diye bağışladıkları belirtilmektedir.²²² Tıpkı Anzavur Ahmet'in tavırları gibi Birinci Düzce Ayaklanması da fetva ve beyannamelerin tetiklediği benzer reaksiyonları gözlemlemek mümkündür. Bu duruma da bir subayı öldüren isyancıların “*işte Şeyhülislam'ın fetvası yerine geldi*”²²³ diye bağışmaları örnek olarak gösterilebilir.

Öte yandan İstanbul hükûmeti ve işgal kuvvetleri tarafından fetva ve beyannamelerle yönlendirilmeye çalışılan halkın nazarında çok önemli bir yeri bulunan din görevlilerinin nüfuzundan bilinçli bir şekilde yararlanma yoluna gidilmiştir. Sadece onların var olan nüfuzu değil, kılık kıyafetleri ve din görevlisi olduğunu bildiren imam, müftü, hoca gibi sıfatlar da kullanılmaya çok müsait etmenler olarak göze çarpmaktadır. Ali Fuat [Cebesoy] Paşa'nın anlattığı, 22 Nisan 1920 tarihinde Bursa'da cereyan eden bir olay tam da bu konu ile alakalıdır. Ali Fuat Paşa'nın anlattığına göre Bursa'da Kuva-yi Milliye'ye destek ve işgallerin geri püskürtülmesi için ulemanın katılımıyla bir bilinç oluşturmak amacıyla bir toplantı tertip edilmişti. Bu toplantıya Bursa ulemasından birçok kişi katılmış bulunuyordu. Toplantı devam ederken Ali Fuat Paşa Temsil Heyeti'nden gelen bir telgrafı okuduğu sırada genç bir hoca ayağa kalkıp; “*hakikat sizin bildikleriniz gibi değildir. Ne padişah efendimiz ne de hükümet esir değildir. Bizzat bu hakikati efendimizin ağzından işittim.*” diyerek orada bulunan ulemanın kuşkuya düşmesini planlamıştı. Fakat Ali Fuat Paşa'nın müdahalesiyle bu hocanın gerçek bir hoca olmadığı, ceplerinden çıkan vesikalarla bir İngiliz ajanı olduğu ortaya çıkmıştır.²²⁴ Bu olaydan da anlaşılacağı gibi din görevlilerinin toplum nazarındaki imajından

bulunmasından dolayı Kuva-yi Milliye hareketini bu değerlere bir tehdit olarak gördüğü çıkarımını yapmamız mümkündür. Mektup için Bkz. BOA, DH.EUM.AYŞ, 29/45.

²²² İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, s. 17, 32.

²²³ Esengil, *Milli Mücadele'de Hıyanet Yarışı*, s. 93.; *Türk İstiklal Harbi İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C. 4, s. 103.

²²⁴ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları, 2000, s. 394-395.; Aydemir, *Tek Adam*, C. 2, s. 300,301.

yararlanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Ali Fuat Paşa anılarında bu örneğin tek olmadığını daha evvelce de hoca görünümlü ajanların Bursa ve yurdun çeşitli yerlerinde yakalandığını ifade etmektedir.²²⁵ Din görevlisi kılığına girip işgal yıllarında yurdun çeşitli bölgelerini gezip, halkı etkilemeye çalışmak politikası sık sık uygulanmıştır. Kuva-yı Milliye lehine çalışan Celal [Bayar]’da Millî Mücadele boyunca Batı Anadolu’yu hoca kıyafetiyle, sarıklı, cübbeli bir şekilde, Galip Hoca adıyla dolaşıp mücadeleye katkı sağlayacaktır.

Bu süreç içerisinde İstanbul’da bulunan Mustafa Sabri Efendi, Dürriyade Abdullah Efendi ve Zeynelabidin Efendi gibi, Millî Mücadele’ye muhalif din görevlilerinin yanında bir de bazı müftüler bulunmaktadır. Genel olarak bu insanların tercihleri, Millî Mücadele’yi bir İttihatçı ayaklanma olarak görmeleriyle paralellik arz etmektedir. Bu bakış açısı ise onların siyasi tercihlerini Hürriyet ve İtilaf Fırkası lehine kullanmalarıyla alakalıdır.

Buna örnek olarak Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi’nin durumu gösterilebilir. Millî Mücadele’nin zafere ulaşmasından sonra ilk etapta 150’likler listesinde olmadığı halde mecliste isimler okunurken, Bursa Mebusu Necati Bey’in hatırlatması üzerine ismi 150’likler listesine eklenmiştir.²²⁶ Ömer Fevzi Efendi’nin Millî Mücadele’ye muhalifliği onun İtilafçılığı ile alakalıdır. Özellikle İtilafçı Gümülcineli İsmail Bey’in Bursa’ya vali olarak atanmasından sonra²²⁷ Bursa Vilayeti’nde İtilafçı kadrolaşmanın sağlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu sırada haksız yere ve sebepsiz olarak Bursa müftülüğüne, mevcut Bursa Müftüsü Ömer Kamil Efendi’nin yerine, Ömer Fevzi Efendi’nin atanmıştır.²²⁸ Ömer Fevzi Efendi’nin bu atamadan sonra yaptığı icraatlara baktığımızda ise tam bir İtilafçı olarak hareket ettiği anlaşılıyor. Müftülüğün nüfuzunu kullanarak bazı listeler hazırlayıp memurların *teb’idlerini* sağlayarak²²⁹ ve medrese hocaların terfilerinde

²²⁵ Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 395.

²²⁶ Mecliste daha evvelden hazırlanılan listeyi mebuslara okuyan Adalet Bakanı Ferit Bey, isimleri tek tek okurken Bursa mebusu Necati Bey, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi’nin listede olmadığını ifade etmiş ve bu kişinin listede olması gereken en önemli kişi olduğunu belirterek, Ömer Fevzi’nin Vahideddin’den daha melun olduğunu da sözlerine eklemiştir. Bunun üzerine Ferit Bey “*Deftere bir de Ömer Fevzi Yazdık*” diyerek Bursa Müftüsünü 150’likler listesine eklemiştir. Soysal, *150’likler*, s. 40.

²²⁷ İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/16/12, Sicil No:2257.

²²⁸ İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/16/15-1, Sicil No:2257.

²²⁹ İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/16/15-1, Sicil No:2257.

usulsüzlük yaparak²³⁰ Hürriyet ve İtilafçı kadroların yerleşmesini sağlamıştır. Bursa 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey tarafından tevkif edilmesi²³¹, onun Millî Mücadele'ye muhalif hareketler içerisinde olduğunun anlaşılmasıyla alakalıdır. Neticede Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa Valisi ile beraber hareket edip, İttihatçı listeler hazırlayıp, bu insanların tutuklanmasında doğrudan etkisi vardır.²³²

Millî Mücadele'ye muhalif olduğunu ifade edebileceğimiz diğer bir müftü ise Cide Müftüsü Hüseyin Hüsamettin Efendi'dir. Dürrişade Abdullah Efendi tarafından hazırlanan fetvaların Anadolu'ya sokulmaya çalışıldığı tarihlerde, Cide Müftüsü H. Hüsamettin Efendi Cide Limanı'na giderek gemiden bu fetvaları almış ve halka okumuştur. Kastamonu Sıhhiye Müdürü Ferruh Niyazi Bey'in anlattığına göre, bu durumu Cide Kaymakamı, Kastamonu Valisi Cemal Bey'e bildirmiş ve ne yapılması gerektiğini sormuştur. Vali Cemal Bey ise müftü efendinin korkup kaçacağını önceden hesaplayarak daha sonra başkalarının böyle bir duruma cesaret etmelerini önlemek adına müftü efendinin idam edilmesini istemiştir. Fakat Cemal Bey'in öngördüğü gibi, müftü efendi fetvaları aldığı gemiye binerek İstanbul'a kaçmıştır. Kastamonu ve çevresi hakkında Millî Mücadele yıllarına dair bir çalışma yapmış olan Nurettin Peker, 1924 yılında Cide Kaymakamlığı görevini ifa ettiği sırada, Müftü Hüseyin Hüsamettin Efendi ile karşılaşmıştır. Müftü efendi, Millî Mücadele esnasında fetvanın gemiden alınıp okunması olayının doğruluğunu, pişmanlıkla kabul etmiştir.²³³

Millî Mücadele'ye muhalifliğini ifade edebileceğimiz diğer bir müftü, Edirne Müftüsü Osman Hilmi Efendi'dir. Osman Hilmi Efendi'nin Millî Mücadele'ye ne derece muhalif olduğunu tayin etmek için Edirne Bölgesinde Millî Mücadele hareketlenmelerine bakmamız gerekmektedir. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen sonrasında bölgede mücadeleye yönelik

²³⁰ İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/16/15-2, Sicil No:2257.

²³¹ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, s. 356.

²³² Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s. 335.; Muhittin Ünal (Hızl.), *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1994, s. 153.

²³³ Nurettin Peker, Müftü Hüseyin Hüsamettin Efendi'nin Millî Mücadele'den sonra affa uğrayarak Cide'ye döndüğünü belirtmektedir. Bunun yanında Nurettin Peker, Müftü Efendi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya pişmanlığını arz ettiğini, bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın da ihtiyarlığına hürmeten onu bağışladığını aktarmaktadır. Bkz. Nurettin Peker, *İstiklal Savaşı'nın Vesika ve Resimleri*, İstanbul: Gün Basımevi, 1955, s. 170. Ayrıca Bkz. Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s. 224, 225.; Fazıl Çifçi, *Mahalli Basın Işığında Milli Mücadele'de Kastamonu ve Çevresi*, Kastamonu: Kastamonu Belediye Başkanlığı Yayınları, 2006, s. 262, 263.

hareketlenmeler mevcuttur. Nitekim 7 Kasım 1918’de Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi kurulmuştur.²³⁴ Cemiyetin kurucu reisi Edirne Müftüsü Mestan Efendi’dir.²³⁵

Mestan Efendi Millî Mücadele boyunca ülkenin istiklale kavuşması için çabalayan din görevlileri arasında olmasına rağmen İstanbul’da hükümet değişikçe veya daha doğru bir ifade ile; Damat Ferit Paşa sadarete geldikçe, müftülük ve cemiyetin reisliği görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti, programından²³⁶ anlaşıldığı kadarıyla partiler üstü bir tavır sergilemeye çalışmışsa da dışarıdan yapılan müdahalelere maruz kalmıştır. Edirne Müftüsü Mestan Efendi’nin ardından Dedeâğaç konsolosu Şükrü Bey cemiyetin kararıyla reis yapılmış, Damat Ferit Paşa’nın ikinci sadareti zamanında Müftü Osman Hilmi Efendi Reisliğe getirilmiştir. Ali Rıza Paşa’nın sadarete getirilmesiyle Müftü Hilmi Efendi, 16 Ekim 1919 da reislikten uzaklaştırılmıştır.²³⁷ Bu değiştirmeler ve görevden almalar meselenin siyasi zaviyesini ve dolayısıyla Millî Mücadele’ye muhalif olma veya olmama durumunu ortaya koymaktadır. Edirne Müftüsü olan Osman Hilmi Efendi’nin Hürriyet ve İtilafçı çizgide hareket ettiğini, buna karşın aralarında Edirne Müftülüğü makamı için haleflik-seleflik ilişkisi bulunan Müftü Mestan Efendi’nin de Millî Mücadele lehinde hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Bu karşıt iki görüşü, İstanbul’da kabine değiştikçe Edirne’deki müftülerin de değişmesi ispatlasa da Osman Hilmi Efendi’nin fiili müdafaaya pek taraftar olmadığını 9-14 Mayıs’ta yapılan Büyük Edirne Kongresi tutanakları ortaya koymaktadır. Kongrede yapılan fiili mukavemet tartışması sonrası Müftü Hilmi Efendi ve onunla birlikte Hürriyet ve İtilaf Kulübü’nden gelenler kongre salonunu terk etmişlerdir.²³⁸ Tutanaklardan anlaşıldığı kadarıyla Edirne Müftüsü Hilmi Efendi bir daha kongreye gelmemiştir.

²³⁴ Bıyıklıoğlu, *Trakya’da Millî Mücadele*, C. 1, s. 128.

²³⁵ Bıyıklıoğlu, *Trakya’da Millî Mücadele*, C. 1, s. 125.

²³⁶ Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti’nin programında bulunan 7. Maddede cemiyetin partiler üstü bir cemiyet olduğu vurgusu yapılmıştır. Cemiyet programının mezkûr maddesi şu şekildedir: Cemiyetin Osmanlı Padişahlığında mevcut Firkalardan hiç birisi ile alâkası yoktur. Bkz. Bıyıklıoğlu, *Trakya’da Millî Mücadele*, C. 1, s. 129.

²³⁷ Bıyıklıoğlu, *Trakya’da Millî Mücadele*, C. 1, s. 133, 134.

²³⁸ Bıyıklıoğlu, *Trakya’da Millî Mücadele*, C. 1, s. 261.

Müftü Hilmi Efendi ile alakalı olarak, Edirne'nin 25 Temmuz 1920 tarihinde Yunanlılar tarafından işgal edilmesi sonrasında Ankara'da Yenigün Gazetesinde çıkan bir haber oldukça dikkat çekicidir. Habere göre Müftü Hilmi Efendi'nin, Selimiye Camii'nde, Yunan Kralı Venizelos için düzenlenen özel bir merasimde, Venizelos'a dua ettiği iddia edilmektedir.²³⁹ Edirne'de Yunanlıların destekleriyle çıkarılan Te'min gazetesinden alıntı yapan Yenigün gazetesi, Yunanlıların Edirne'yi işgalinin hemen ardından Mustafa Sabri Efendi'nin Hilmi Efendi'yi müftü olarak oraya atadığını belirtmektedir.²⁴⁰ Fakat Hilmi Efendi, İstanbul Müftülüğü Şer'iyе Sicilleri Arşivi'nde yaptığımız araştırmaya göre Yunan işgali öncesinde müftülüğe atanmıştır.

Hilmi Efendi, Mayıs 1919'dan itibaren Edirne Müftülüğü vazifesini yürütmektedir.²⁴¹ 1919 Mart ayında yapılan müftülük seçiminde oylamaya katılan zevattan 27 kişinin oyunu olarak müftü seçildiğinde bir önceki Müftü Mestan Efendi sadece bir oy alabilmiştir.²⁴² Hilmi Efendi'nin Edirne Müftülüğüne atanıp, Mestan Efendi'nin paye-i mücerred ilan edildiği²⁴³ Mart 1919 tarihi ise Ferit Paşa'nın sadaretine rastlamaktadır. Müftülük makamındaki siyasi değişikliğin Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti'ne yansması ise Dedeabağ Konsolosu Şükrü Bey'in yerine, Müftü Hilmi Efendi'nin geçmesi ile sonuçlanmıştır. Fakat daha sonraki süreçte Damat Ferit Paşa hükümetinin istifası sonrasında, Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi Cemiyeti'nde reis değişikliği yapılmasına rağmen müftülük makamı yine Hilmi Efendi'de kalacaktır. Hilmi Efendi'nin İtilafçılığı ve İttihatçı karşıtlığı konusunda bu açıklamalar yeterli olsa da onun Venizelos'a Selimiye Camii'nde dua edip etmediği konusu izaha muhtaçtır. İstanbul Müftülüğü Şer'iyе Sicilleri Arşivi'deki belgelerden Yunan işgali sırasında onun müftülük makamında olduğu, işgal sonrasında başka bir müftü ataması yapılmadığı anlaşılmaktadır.

²³⁹ Yenigün, 19 Eylül 1920.

²⁴⁰ Yenigün, 19 Eylül 1920.

²⁴¹ Aslında Müftü Osman Hilmi Efendi'nin bu ikinci Edirne müftülüğüdür. Tecüme-i hâlinde 1324 yılında Edirne müftüsü olduysa da İttihatçıların arzularına hürmet etmenin kabil olmadığını ifade ederek azl edildiğini belirtmektedir. Bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'iyе Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/18/1, Sicil No:5260.

²⁴² Bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'iyе Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/18/1, Sicil No:5260.

²⁴³ İstanbul Müftülüğü Şer'iyе Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 127/3/13, Sicil No: 1583.

Bu anlamda Yenigün gazetesinde ismi geçen Edirne müftüsünün o olma ihtimali oldukça yüksektir. Bir de 9-14 Mayıs 1919'da yapılan Büyük Edirne Kongresinde İtilafçı katılımcılarla beraber kongre salonunu terk etmiş olduğu hesaba katılırsa bu haberde geçen kişinin işgal sırasında Edirne Müftüsü olan Hilmi Efendi olduğu anlaşılır. Zira Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele* adlı kitabında Te'min gazetesinde çıkan bu habere hiç değinmeden, Edirne Kongresi sırasında, Edirne Müftüsü Hilmi Efendi'nin kongreyi terk ettiğini ifade etmektedir. Bıyıklıoğlu, Kongreyi terk eden Hilmi Efendi hakkında verdiği tek malumat, onun Fransızca bilen, okumuş bir zat olduğu ve işgal sırasında siyasi mücrimlerle beraber sürgün edildiği ve gittiği yerlerde etrafına Atatürk sevgisi yaydığıdır.²⁴⁴

Bıyıklıoğlu'nun verdiği Hilmi Efendi'nin Fransızca bilmesi ile alakalı bu kısa bilgi, ilk etapta onun İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi'deki sicil dosyasına baktığımız Osman Hilmi Efendi olduğunu kanıtlamaktadır.²⁴⁵ Fakat Bıyıklıoğlu'nun onun işgal sonrasında siyasi mücrimlerle beraber sürgüne gönderildiğini ifade etmesi kafaları karıştırmaktadır. Osman Hilmi Efendi tarafından, 14 Temmuz 1928'de Edirne Müftülüğü'nden, İstanbul Müftülüğü'ne mazuliyetinin kaldırılması için gönderilen bir belgede sürgün edildiğine dair bir malumat bulunmamaktadır. Osman Hilmi Efendi bu belgede sadece Edirne'nin Yunanlılar tarafından işgal edildiği tarihte görevi bırakmak zorunda kaldığını ifade etmektedir.²⁴⁶ Neticede Osman Hilmi Efendi'nin 1908 yılındaki ilk Edirne Müftülüğü zamanından itibaren İttihatçılar ile geçinemeyerek görevinden ayrıldığı, Edirne'nin de İtilafçıların nüfuz edebildikleri alanlarda biri²⁴⁷ olmasının yanında, İtilafçı çizgide hareket etmesi, onun milli mücadelede kendisine nasıl bir yer seçtiği konusunda bizlere malumat vermektedir. Ayrıca Yenigün gazetesinin, Te'min gazetesinden alıntı yaptığı haber döneminde görevde bulunuyor olması onu Selimiye Cami'nde Venizelos'a dua eden müftü olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Millî Mücadele'ye muhalif din görevlilerin muhalifliğinden anlaşılan; onların çoğunun siyasi tercihlerini Hürriyet ve İtilaf Fırkası lehinde kullanarak, Millî

²⁴⁴ Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 261.

²⁴⁵ Osman Hilmi Efendi, tercüme-i hâlinde, Arabî, Farsî ve Fransızca dillerine vakıf olduğunu söylemektedir. Bkz. İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/18/1, Sicil No:5260.

²⁴⁶ İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/18/1, Sicil No:5260.

²⁴⁷ Yenigün, 19 Eylül 1920.

Mücadele hareketini İttihatçı bir girişim olarak değerlendirdikleridir. Başta Damat Ferit Paşa ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi olmak üzere, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın lider kadrolarının bir söylemi olarak, "Millî Mücadele'nin İttihatçılığı" müftülerden imamlara, din görevlilerinin tabanına kadar sirayet etmiştir.

Bu isimlerin yanında daha çok padişahlık ve hilafet vurgusu yapılarak, Dürrişâde Abdullah Efendi tarafından verilen fetvaların da ateşlediği, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde çıkan isyanlarda başrol oynamış imam ve hoca gibi sıfatlara haiz isimler de bulunmaktadır. Bu isimlerin tam olarak din görevlisi olup olmadığını tespit etmek oldukça güçtür. Fakat tarih yazımında bu isimler hacılar, hocalar, sarıklılar ve Millî Mücadele'ye muhalif din adamları olarak yer almaktadır.

Çoğu Millî Mücadele sonrasında yazılmış bu eserlerde dönemin siyasi bakış açısının etkileri sezilmektedir diyebiliriz. İlk baskısını 1942 yılında yapan Rahmi Apak'ın "*İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*" adlı kitabındaki ifadeler bu duruma örnek olarak verilebilir. Rahmi Apak, kitabının birçok yerinde, mücadeleye karşı çıkan *sarıklı sakallılar, hacı ve hocalar*²⁴⁸ dan bahsetmektedir. Apak *sarıklılar* olarak belirttiği bu insanları din adamı olarak tanımlamakla²⁴⁹ beraber, nerede görev yaptıkları, imam mı, müftü mü veya medrese hocası mı olduklarını belirtmemektedir. Dolayısıyla bu kişilerin hakikaten din görevlisi olup olmadığını bilemiyoruz. Bunun yanında Apak, bu ifadelerle tanımladığı insanları diğer Millî Mücadele'ye katkı sağlayan, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi gibi isimlerden ayırmakla beraber onlara da din adamı demeye devam eder.²⁵⁰ Kitabının ilerleyen bölümlerinde Apak, Millî Mücadele'ye destek olan din adamlarını anlattıkça bu isimlerin Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında büyük rol oynadıklarını belirtir, "*fakat yazık ki bunların sayısı İstiklal Savaşında çok değildir.*"²⁵¹ der. Aslında Rahmi Apak yanılmaktadır ve durum tam tersidir. Peki, bu insanlar kimdir? Bu soruya açık bir şekilde cevap vermek mümkün gözükmemekle beraber daha çok isyanlarda ön planda bulunduklarını anladığımız bu insanların, Millî Mücadele'de ve daha sonra Cumhuriyet devrinde din ve din görevlisi imajına oldukça olumsuz etkiler bıraktığını ifade edebiliriz. Millî Mücadele'deki bu *sarıklı*

²⁴⁸ Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 57, 78, 127, 137.

²⁴⁹ Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 88.

²⁵⁰ Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 88.

²⁵¹ Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 92.

sakallı hocalar olarak tanımlanan kitle ve Millî Mücadele'ye yönelik bu kitlenin reaksiyonları gelecek dönemde din görevlisi imajının oluşmasında geçmişe dönük bir referans noktası olacaktır. Sebahattin Selek'e göre bu kişiler; *"Halife'nin tarafını tutup Kuva-yi Milliye'ye kaşı çıkan, yalnız ibadetle, vaazla değil, kan dökerek faaliyette bulunan, 31 Mart'tan kalma şeriat düşkünü, mektepli düşmanı yobazlar, ne istediğini bilmeyen cahil takımı ve din yolunu kâr yolu sayan açığözölü"*²⁵² kişilerdir. Çeşitli çıkar nedenleri, İstanbul hükûmetinin propagandaları ve yayınlanan fetvalar sayesinde isyanlarda ön saflarda bulunan bu kişilerin, Selek ve ondan sonra bu konularda kalem oynatmış araştırmacılar tarafından vurgulanan isimsiz hacı, hocaların, Gerede Bolu olaylarının Kör Ali Hoca'sı, Divitli Eşref Hocası, Düzce'nin Ahmet Hocası, Biga'nın Gavur İmamı gibi isimlerde simgeleştğini ifade etmemiz yanlış olmayacaktır.²⁵³

Bu isimlere baktığımızda ise Millî Mücadele'ye karşı olan isyanları farklı isteklerle desteklediklerini görüyoruz. Gerede isyanlarında asilere liderlik yaptığını anladığımız Divitli Eşref Hoca'nın söylemleri, bu kişilerin Millî Mücadele'ye yaklaşımlarını da ortaya koymaktadır. Gerede'de isyan girişimi devam ederken, Divitli Eşref Hoca'nın *"biz din için çalışıyoruz"* söylemi ve onun ardından gelen *"şimdiye kadar çektiklerimiz hep mekteplilerdendir, biraz da medreseliler iş başında bulunalım da memleketi gül gülistana çevirelim"*²⁵⁴ çıkışı meseleye mektepli-alaylı çekişmesi olarak yaklaştığının bir göstergesidir. Bunun yanında bu çıkış, Doğu Ergil tarafından yeni iktidar adayı sınıf, yani Millî Mücadele hareketi kadroları ile eski iktidar sahiplerinin taşıdığı misyonun farklı oluşuyla alakalandırılır.²⁵⁵ Bunların yanında, bir medrese hocası olabileceğini anladığımız Eşref Hoca'nın *"Cihan Harbinde diğer devletlerle beraber olduk. Bu bizi akıllandırmadı da şimdi de tek başımıza İngilizlere meydan okuyoruz. Bu ne kafirliktir ne budalalıktır. Ah bu*

²⁵² Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 77.

²⁵³ Bu isimler Millî Mücadele ile ilgili araştırmaların birçoğunda, din görevlilerinin Millî Mücadele'ye muhalifliğini vurgulamak için ifade edilen isimlerdir. Bkz. Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 77.; *İstiklal Harbi İstiklal Harbinde Ayaklanmalar* (1919-1921), c. 4.; Sarıkoyuncu, "Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılabları Karşıtı Tutum ve Davranışları", s. 821.; Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 265.

²⁵⁴ *İstiklal Harbi İstiklal Harbinde Ayaklanmalar* (1919-1921), C.4, s. 37.; Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar*, s. 18.

²⁵⁵ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 260.

mektepliler...”²⁵⁶ ifadeleri ile aynı zamanda Damat Ferit Paşa ve Mustafa Sabri ve dahi diğer Millî Mücadele’ye muhalif din görevlileri gibi, Millî Mücadele hareketini bir İttihatçı hareket olarak gördüğünü ve İtilafçı bir çizgide bulunduğunu da ifadelerimize eklememiz yanlış olmayacaktır.

Bolu olaylarının liderlerinden Kör Ali Hocanın ise tam olarak bir din görevlisi olup olmadığını bilmemekle beraber onun 31 Mart olaylarında aktif rol oynadığını biliyoruz. Doğan Duman’ın ifadesine göre vaizlik yetkisi olmadığı halde, Hacılar Camii’nde müezzinlik yapan Kör Ali, II. Meşrutiyet’ten sonra camilerde şeriatın yeniden tesisi ve meşrutiyetin kaldırılması adına vaazlar veren bir kişidir.²⁵⁷ Dolayısıyla onun Millî Mücadele karşı girişilen isyanlarda başrol oynamasındaki neden, aşağı yukarı diğer din görevlilerinde olduğunu anladığımız gibi Millî Mücadele’yi bir İttihatçı girişimi olarak algılamasıdır. Bu algı, Kör Ali Hoca gibi meşrutiyet karşıtı bir kişinin, şeriatı çok önemseyen fakat bununla beraber meşrutiyet yönetimi savunan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi gibi isimlerle, İttihatçılığa ve doğrudan bir İttihatçı girişim olarak tanımladıkları Millî Mücadele’ye karşı birleşmelerine olanak sağlamıştır. Daha doğrusu; isyanlarda bu insanların bulunması Mustafa Sabri Efendi, Damat Ferit Paşa gibi isimlerin 31 Mart Olayı’nda İttihatçıların karşısında bulunan kesimleri de, Millî Mücadele karşıtlığı noktasında, onların İttihatçılığı vurgusu yapılarak kanalize ettiklerini söyleyebiliriz.

Millî Mücadele’ye karşı isyan girişiminde bulunmuş, ismini verebileceğimiz diğer bir isim ise Anzavur İsyanı’nda silahlı mücadeleye katılan, kitlelerin yönetiminde bulunan Gâvur İmam lakaplı, İmam Feyzi’dir. Gâvur İmam olarak literatüre geçen İmam Feyzi, Anzavur Ayaklanması’nda oldukça aktif rol oynamıştır. Millî Mücadele’de isyanlar veya din adamları ile alakalı eserlerde, Gâvur İmam’ın da din adamı olarak geçiyor olması, onun da Millî Mücadele’ye muhalif din görevlileri kısmında incelenmesini gerektiriyor. Eserlerde nerede imamlık yaptığına değinilmeden, Gâvur İmam Feyzi’nin Pomak asıllı bir isyancı olduğu belirtilirken²⁵⁸ Gâvur İmam’ın imam olup, hangi camilerde görev yaptığına dair birçok eserde

²⁵⁶ *İstiklal Harbi: İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C.4, s. 37.; Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar*, s. 18.; Ergil, *Milli Mücadele’nin Sosyal Tarihi*, s. 260.

²⁵⁷ Doğan Duman, “31 Mart Vakası’nın İki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 42, Kış III 2006, s. 103.

²⁵⁸ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Olayları*, s. 82.; Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1965, s. 44.

malumat olmasa da, onun gerçekten imam olduğunu sadece *Kurtuluş Savaşı'nda Gönen* adlı eserin sahibi, Kemal Özer belirtmektedir. Özer kitabında Gâvur İmam'ın Çanakkale'nin Çırpılar köyünde bir köy medresesinde *biraz* okuduğunu ve Biga ve civarında köy imamlığı yaptığını ifade etmektedir. Asıl ismi Feyzi olmasına rağmen onun Gâvur İmam olarak tanınması ise, Özer'e göre onun *katil, cahil ve yobaz* oluşu ile alakalıdır.²⁵⁹

Kemal Özer onun imam olup camilerde imamlık yaptığını belirtse de, onun bir imamdan daha çok çeteci gibi hareket ettiğini söylemek mümkündür. Şennur Çakar Aykut, *Millî Mücadele'de Biga* adıyla hazırladığı çalışmada, Millî Mücadele'nin başlangıcından önce Biga'daki çeteleri sayarken, Gâvur İmam'ın Çan-Biga yolunu tehdit eden bir çete lideri olduğundan bahsetmektedir.²⁶⁰ Anzavur'la beraber isyan girişiminde bulunduğu sırada ise tam bir çete lideri gibi izlenim bıraktığı görünmektedir.

Uluğ İğdemir'in günlüklerinden onun nasıl bir dış görünüme sahip olduğunu tayin etmemiz mümkündür. İğdemir'e göre Gâvur İmam'ın kıyafeti oldukça tuhaftır, fişeklikler belinden boğazına kadar dolanmıştır ve adeta eşkıya *Çakırcalı*'ya benzemektedir.²⁶¹ Hâl böyle olunca onun Celal Bayar'ın imam kıyafetiyle Anadolu'yu gezerek, o kıyafetin nüfuzundan yararlanarak mücadele lehine propaganda yapması gibi bir yol tutmadığını, aksine tam olarak bir çeteci gibi hareket ettiğini anlıyoruz. İsyanın olduğu, 16 Şubat-17 Nisan 1920 tarihleri arasında fiili bir şekilde isyanın içerisinde bulunan Gâvur İmam'ın isyanın Kuva-yi Milliye tarafından bastırıldığı 1920 Nisanı'nın sonlarına doğru millî kuvvetlerden kaçarak çetecilik faaliyetlerine bir süre daha devam ettiği anlaşıyor. Bu ifadeyi arşiv belgeleri de desteklemektedir. 29 Aralık 1920 tarihinde Karesi Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede Gâvur İmam'ın eşkıyalığına dair bilgiler vardır. Bu belgede "*Feyzi ve nam marufiyle Gâvur İmam*"ın Karabiga yakınlarındaki bir dağa çıkarak müdahale alanını Gönen, Bandırma ve havalisine kadar yaydığı belirtilmektedir.²⁶² Aynı tarihli belgede Yunanlıların onu derdest eylediği ve Bandırma askeri tevkifhanesine nakil eyledikleri belirtilmişse de 12 Mart 1337 tarihli

²⁵⁹ Kemal Özer, *Kurtuluş Savaşı'nda Gönen*, Balıkesir: Türk Dili Matbaası, 1964, s. 93.

²⁶⁰ Şen Nur Çakar Aykut, *Millî Mücadele'de Biga*, [Basım yeri yok.], 2006, s. 21.

²⁶¹ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Olayları*, s. 33.

²⁶² BOA, DH.KMS, 60-1/73.

Kala-yi Sultaniye Mutasarrıflığından, Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir diğer belgede onun Yunanlılarca serbest bırakıldığı ve Biga'ya geldiği anlaşılmaktadır.²⁶³ Yunanlıların onu neden serbest bıraktığı konusunda bir bilgi yoktur. Fakat, Anzavur İsyanı'nda, işgal kuvvetlerinin maddi ve lojistik anlamda onları desteklediği fikrinin bir yansıması olarak onun serbest bırakıldığını düşünmemiz yanlış olmayacaktır. Neticede Gavur İmam, isyanın bastırılması sonrasında bir süre daha çetecilik faaliyetlerine devam etmiş ve Kemal Özer'in belirttiğine göre Zaferi müteakip tutuklanmış, hapsedilerek Balıkesir'de oluşturulan Harp Divanı kararıyla idam edilmiştir.²⁶⁴

Bu bölümün son kısmında izah etmeye çalıştığımız; isyanlarda ön saflarda bulunan, din görevlisi etiketine sahip kişilerin, bu olumsuz tavırlarının, yeni kurulacak olan Cumhuriyet idaresince unutulmayacak olduğudur. Onların bu olumsuz tavırlarını, Cumhuriyet idaresi kendisine muhtemel bir tehdit olarak algılamaya devam edecek ve bu sebeple din ve din görevlilerinin imajı eskisine nazaran daha da bir olumsuzluk içerecektir. Bu hususta dikkat edilmesi gereken nokta, Cumhuriyet döneminde din görevlilerinin imajının oluşmasında yukarıda ifade etmeye çalıştığımız, din görevlisi olup olmadığını tam olarak tayin edemediğimiz zümrenin oldukça etkili olduğudur. Kör Ali Hoca gibi din görevlisi ehliyeti olmadığı halde Millî Mücadele'ye karşı girişilen mücadele içerisinde din görevlisi etiketi ile hareket edilmesi, Millî Mücadele'ye destek veren gerçek din görevlilerinin faaliyetlerini de gölgede bırakacak mahiyettedir. Bu kişilerin faaliyetleri, daha sonra Cumhuriyet döneminde din görevlilerinin ilerlemeye karşı, irticai faaliyetler içerisinde bulunması ihtimali olan kesim olarak görülmesine sebebiyet verecektir. Böylelikle devletin dine ve din görevlilerine yönelik kontrol mekanizması daha sıkı bir mahiyet kazanacak, din görevlilerinin imajı, gerçek manada din görevlisi olma sıfatlarına haiz olup olmadığı tartışmalı olan kişilerin ortaya çıkardığı imajdan oldukça fazla olumsuz anlamda etkilenecektir.

Bu kişilerden başka, devletin resmi din görevlisi müftülerin ise daha çok İstanbul-Ankara çekişmesine siyasi olarak baktıklarını söylenebilir. Mustafa Sabri Efendi ve onun güdümünde bulunan müftüler Millî Mücadele'yi devleti daha önce

²⁶³ BOA, DH.KMS, 60-1/73.

²⁶⁴ Özer, *Kurtuluş Savaşı'nda Gönen*, s. 96.

Cihan Harbi'ne sokarak bir felakete sürükleyen İttihatçıların yeni bir girişim olarak görmüşlerdir. Hâl böyle olunca Hürriyet ve İtilaf Fırkası çizgisinde hareket edilmiş, yukarıda da izah ettiğimiz gibi hem fetva ve gazete yazılarıyla hem de isyanlara olan destekleriyle Millî Mücadele'ye karşı çıkmışlardır. Bu kişilerin bir kısmı, (Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi gibi isimler) 150'likler listesinde yer alarak vatandaşlıktan çıkarılmıştır.

Neticede Millî Mücadele'de, mücadeleye muhalif din görevlilerinin, mücadeleye muhalif olmalarının siyasi, soysal, ekonomik ve kültürel birçok nedeni vardır. Bu nedenleri siyasi zaviyesi Hürriyet ve İtilafçılık ile onların nazarında bir İttihatçı girişim olan Millî Mücadele'nin İttihatçılığı bağlamında şekil bulmaktadır. Ekonomik durum ise yine Damat Ferit Paşa'nın, Millî Mücadele'yi bir İttihatçı girişim olarak algılamasından kaynaklanan ve onun İşgal kuvvetleriyle yakın ilişkileri sayesinde İngilizlerin ekonomik manada işsiz ve ekonomik kaygıları had safhada olan toplumun isyanlara kolayca kanalize edilmesiyle açıklanabilir. Sosyal ve kültürel durum ise yine İtilafçı-İttihatçı çekişmeye bir de var olan statülerini korumaya çalışan kesimin gözetmeye çalıştığı çıkarlarla açıklanabilir. Bu durum ise daha sonra gerçekleşecek olan Cumhuriyet devrimleriyle daha da netleşecektir. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin daha 1910'lardan itibaren hilafet ve şeriatın muhafazasının tehlikede olduğuna yönelik çıkışları ve bu tehlikenin sebebi olarak İttihatçılığı görmesi, onu ve onun fikirlerini paylaşan din görevlilerini Millî Mücadele'ye karşı koyma durumuna sevk etmiştir.

II. MİLLÎ MÜCADELEYE DESTEK VEREN DİN GÖREVLİLERİ

Millî Mücadele’de din görevlileri ile alakalı olarak, onların toplumun diğer kesimlerinde olduğu gibi bir bütün şeklinde hareket etmedikleri söylenebilir. Aynı dinin görevlisi olmaları, onların Millî Mücadele’de aynı saflarda hareket etmelerini sağlayamamıştır. Kimi din görevlileri, Millî Mücadele’yi siyasi bir bakış açısıyla algılamaya çalışmışlardır. Neticede din görevlileri arasında Millî Mücadele’ye destek verenler ile bu mücadeleye muhalif olanlar olmak üzere iki farklı grup ortaya çıkmıştır. Bu iki farklı grubun oluşumu ise dini bir tepki olmaktan çok, onu referans alarak siyasi, ekonomik ve sosyal birçok nedeni içinde barındırmaktadır. Millî Mücadele’ye muhalif olan din görevlilerinin bu muhalifliği, büyük ölçüde siyasi bir tercih olarak, onların İttihat Terakki muhalifliğinden ileri gelmektedir. Mücadele içerisinde İstanbul hükûmeti saflarında bulunan din görevlileri, büyük ölçüde Damat Ferit Paşa’nın liderliğini yaptığı Hürriyet ve İtilafçı çizgide hareket ederek, Anadolu’da vücut bulan Millî Hareket’i, bir İttihatçı hareket olarak görmüşlerdi.

Buna karşın Anadolu’daki din görevlilerinin, Mondros Mütarekesi’nin hemen ardından mücadele için kolları sıvadığını söylemek mümkündür. Aşağıda ayrıntılı olarak inceleyecek olduğumuz üzere, işgaller başlar başlamaz, kendi görev yerlerinde kurtuluş adına fetvalar ilan ederek, vaazlar vererek ve mitingler düzenleyerek işgallere karşı bir bilincin oluşturulmasına ciddi katkılar sağlamışlardır. Anadolu ulemasının bu ilk reaksiyonu genelde yerel bir anlam taşısa da, daha sonraki süreç içerisinde, özellikle de İstanbul’da Millî Mücadele’ye karşı fetvalar yayınlanmasından sonra daha koordineli hale gelecektir. Bu birlikteliğin oluşmasında, durumun vahametini kavrayan başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, diğer Millî Mücadele komutanlarının, halkın nazarında oldukça iyi bir konumda²⁶⁵

²⁶⁵ Bu konuda çok yerinde bir örnek, Celal Bayar’ın Galip Hoca takma ismi ve hoca kıyafeti ile Batı Anadolu’daki faaliyetlerini rahatlıkla sürdürebileceğini düşünmüş olmasıdır. Mütarekeden sonra İttihatçılığın dolaylı tutuklanmak üzere aranan Celal Bayar, saklandığı evde ara sıra okuduğu

bulunan din görevlilerini mücadeleye kanallere etmeye çalıştıklarını da ifade edebiliriz. Din görevlilerini Millî Mücadele saflarına çekme durumu, Millî Mücadele komutanlarınca üzerinde ciddi bir şekilde düşünülmüş bir durumdur. Din görevlilerinin mücadele için oldukça önemli olduğunu, fakat onların mücadele saflarına çekilmesi adına yeterince caba sarf edilmediğinin düşünüldüğü zamanlar olmuştur. Bununla alakalı olarak, 10 Ocak 1920’de Miralay Şevket Bey tarafından Bursa 56. Tümen Kumandanı Bekir Sami Bey’e gönderilen bir telgrafta Kuva-yi Milliye tarafınca din görevlilerine gereken önemin verilmediği bildirilmektedir. Telgrafta onların vatan hizmetine çağırılmamasından yakınılmaktadır. Din görevlilerinin Kuva-yi Milliye saflarına çekilemediğinden karşıt görüşlerin onlara sahip çıktığını ve onların Millî Hareket’e karşı kullanıldığına dikkat çekilmektedir.²⁶⁶

Buna karşın din görevlilerinin halkın başında bulunarak mücadeleye katkı sağlayacağı fikrini çağdışı ve beyhude bir uğraş olarak görenler de bulunmaktadır. Refik [Koraltan]’ın 1 Şubat 1920 tarihinde Fahrettin [Altay] Paşa’ya gönderdiği bir mektupta mücadele için din görevlilerine pek önem verilmemesi gerektiğine dair düşüncelere dikkat çekilmiştir. Refik Bey, mektubunda Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin layıkıyla çalışmadığına vurgu yaparak, teşkilatçılığın ayrı bir ihtisas alanı olduğunu belirtmiş ve *“eğer halkın başında hocaların bulunması iyi tesir yapacak zannolunuyorsa bunda pek aldanılıyor”* demiştir.

Refik Bey’e göre hocalar eski zihniyeti temsil etmektedir ve bu zihniyet halk üzerindeki tesirini kaybetmiştir. Bundan dolayı muvaffak olmak için muhafazakâr kısma değil, münevver ve cevval kişilere işi bırakmak gerekmektedir. Ayrıca Refik Bey, din görevlilerini, halkı ilkçağa sevk etmekle mevki sağlamak isteyen kişiler olarak tanımlamış ve bu kişilerin bu kutsi vazifeye hizmet edemeyeceklerini belirtmiştir.²⁶⁷ Fakat Refik Bey’i yanıltığını zaman gösterecektir. Zira Millî Mücadele’nin her safhasında din görevlilerinin çok önemli katkıları olmuştur. Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa’da onların mücadele içerisindeki önemini farkında olanların başında gelmektedir ve halkı mücadeleye teşvik etme adına onların halkın

Kur’an-ı Kerim’den surelerin ev sahibi Fadime Kadın’ın hoşuna gidiyor olmasından ve Kur’an-ı Kerim okuduğu için kadının gözünde itibarı arttığından hareket ederek bir imam kılığına girmeyi çok faydalı bulmuştur. Bkz. Celal Bayar, *Ben de Yazdım Millî Mücadele’ye Giriş*, C. 6., İstanbul: Baha Matbaası, 1968, s. 1754.

²⁶⁶ Muhittin Ünal (Hızl.), *Miralay Bekir Sami Günsav’ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 264.

²⁶⁷ Altay, *Görüp Geçirdiklerim 10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, s. 225.

nazarındaki konumlarından yararlanmayı faydalı bulmaktadır. Nitekim din görevlileri için, “*hakikati halka izah ettiler... Doğru yolu gösteren vaaz ve nasihatlerden sonra herkes çalışmaya başladı*”²⁶⁸ demektedir. Bununla beraber, 22 Mart 1922 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından müftülüklere gönderilen bir belgede din görevlilerinin mübarek gün ve gecelerde yaklaşımakta olan zafer gününün daha da erken bir günde tecelli bulması için halka vaaz ve nasihate çağırması²⁶⁹, bu mücadelenin bir boyutunda da din görevlilerinin olduğunu ispatlar niteliktedir.

Öte yandan özellikle isyanlarda ön saflarda yer alan Millî Mücadele’ye muhalif din görevlilerinin faaliyetlerini referans alıp, onların tamamen Millî Mücadele’ye muhalif olduklarını savunan Refik Bey gibi reaksiyonlara karşı din görevlilerinin kendi içlerinde bir öz eleştiri yaptığını da söylemek mümkündür. Bu eleştirinin bir bakıma ulemanın topyekûn olumsuz bir hareket içerisinde bulunmadığını ispat etme amacı taşıdığını söyleyebiliriz. 23 Ekim 1920 tarihinde mecliste Hoca Şükrü Efendi, Konya İsyanı ile alakalı malumatlar aktarırken, isyana iştirak eden din görevlilerini, sarıklılar olarak tanımlayarak bu kişilerin halkı köy köy gezerek fikirleriyle zehirlediklerini belirtmiştir. Hoca Şükrü Efendi, Bu ifadelerinin arasında, kendisinin de bir sarıklı olduğunu ifade ederek isyanlara katılanların sarıklı olmalarından dolayı üzgün olduğunu da sözlerine eklemektedir.²⁷⁰ Aynı celse içerisinde söz alan Konya Mebusu Vehbi Efendi ise sakallıların, yani din görevlilerinin hepsinin aynı kefeye konulmaması gerektiğini savunarak sahte sarıklıların, ulemadan madut sayılamayacağını dile getirmiştir.²⁷¹

Tüm bunlarla beraber din görevlileri arasında Millî Mücadele için tam bir birliktelik olmadığından onlar hakkında bu tip yorumların yapılması oldukça olağan görülmelidir. Ayrıca onların bazı noktalarda, özellikle de bir şekilde halifeye karşı olma manasını taşıyan Millî Mücadele taraftarlığı için tereddüt yaşayabilme ihtimalleri de bulunabilir. Bu tereddüdü toplumun her kesiminde bulmak mümkündür. Bir manada halifenin, şeyhülislamı aracılığı ile isyancı olarak ilan ettiği bir kitlenin içerisinde yer almak zor bir tercih olmalıdır. Yine de din görevlilerinin,

²⁶⁸ Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve Din Adamları*, s. 124.

²⁶⁹ BCA, 51..0.0.0./13.113.24.

²⁷⁰ TBMM Gizli Celse Zabıt Tutanakları, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima: 1, 23.10.1920, s. 200.

²⁷¹ TBMM Gizli Celse Zabıt Tutanakları, Devre: 1, Cilt: 1, İçtima: 1, 23.10.1920, s. 203.

halifenin zihinlerindeki işgal ettiği manevi otoriteyi de gözeterek, onun işgal kuvvetleri tarafından esir edildiği ve kurtarılması gerektiği düşüncesiyle hareket ettiklerini söylememiz mümkündür. Bu durum aslında onlar için oldukça zor bir durum olmalıdır. Çünkü İstanbul taraftarı olan, daha çok tavırlarını Hürriyet ve İtilaf çizgisinde belirleyen din görevlilerine göre onlar daha zor durumdadır. Bunun nedenlerinden birincisi, halifenin isyancı olarak nitelediği kesimin içinde olmaları, ikincisi yapacakları mücadelede halifenin var olan durumunu halka izah ederken oldukça dikkatli davranmak zorunda olmalarıdır. Neticede, İstanbul taraftarı din görevlilerinin mücadelesi içerisinde halifeyi karşılarına alma durumu söz konusu olmadığı için, kendilerini daha sağlam bir tarafta hissettikleri düşünülebilir. Bu durumda faaliyetleri de bu ortam içerisinde şekillenmiştir.

Oysa Millî Mücadele taraftarları, halifenin durumunu gözeterek hareket etmek durumundadır. Bu sebeple zihinlerde kuşku, tereddütler bulunmaktadır. Bu tereddütlerin ve dikkatli davranma zorunluluğunun görüldüğü en açık durumlardan birisi Trakya-Paşaeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin 9-13 Mayıs 1920'de gerçekleştirdiği Büyük Edirne Kongresi'nde gerçekleşmiştir. Mezkûr kongrenin tutanaklarına baktığımızda din görevlilerinin yaşadığı tereddüdü anlamamız zor olmayacaktır. Kongrede fiili müdafaanın tartışıldığı sırada, delegelerin ne denli ayrı düşüğünü, İstanbul'da bulunan halifenin Millî Hareket aleyhindeki tutumunun ne derece etkili olduğunu görmekteyiz. Kongreye İpsala'dan katılmış olan Ahmet Hikmet Bey'in Trakya'nın mukavemet için hazırlanması konusundaki fikri tam da ifade etmeye çalıştığımız noktayı açıklamaktadır. Ahmet Hikmet Bey, İstanbul'daki hükûmetle beraber hareket edilmesi gerektiğini savunarak, İstanbul'da yayımlanan fetvalarda hükûmeti dinlemeyenlerin asi sayıldığını belirtmiş ve fiili müdafaa kararının alınmasından önce hükûmetle fikir alışverişi yapılmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir.²⁷² Bunun üzerine Saray Müftüsü Ahmet Efendi, “*Üzerimize düşen vazife, memleketimizi muhafaza ve müdafaa etmektir. Bu hareketimizle, padişahımıza isyan etmiş olmayız*”²⁷³ diyerek bu durumu açıklama gereği hissetmiştir. Fakat daha sonra söz alan İpsala müftüsü tam olarak zıt görüşlere sahiptir. Ona göre cihadı imamın ilan etmesi zaruridir. İmam olmadıkça, yani padişah serbest

²⁷² Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 263.

²⁷³ Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 270.

olmadıkça cihadın ilan edilmesinin mümkün olmadığından dolayı cihat ilanına gerek yoktur. Ayrıca Vali Efendi İstanbul'dan yeni gelmiştir, eğer padişahın mukavemet isteği olsaydı bize bildirirdi diyerek, cihat ilanına ve dolayısıyla fiili mukavemete kaşı çıkmıştır.²⁷⁴ Babaeski müftüsü ise kararın biran önce verilmesi gerektiğini ve kararın da *müdafaa, sonra seferberlik, arkasından gerekirse dövüşmek* olduğunu vurgulamaktadır.²⁷⁵ Babaeski müftüsünden hemen sonra söz alan Vize müftüsü ise padişahın emri olmadan bir şeyin yapılamayacağını vurgulayarak padişaha danışılması gerektiğini ifade etmiştir.²⁷⁶ Neticede ise oylama yapılarak mukavemet kararı alınmıştır.²⁷⁷ Fakat kongredeki bu diyaloglar, din görevlilerinin yaşadıkları kafa karışıklığını ve halifenin onlar üzerindeki etkisinin bu kafa karışıklığında ne derece etkili olduğunu gözler önüne sermektedir. Bunun yanında, halifeyi karşılarına alma ve onun yolundan çıkma tereddüdünü asice bir tavır olarak algılanmasından çekinenler sadece din görevlileri de değildir. Cephe içerisinde işgal kuvvetleri nezdinde padişahı ve devleti zor durumda bırakmamak için çok çabalar sarf edildiği de olmuştur.²⁷⁸

Nihayetinde din görevlileri Millî Mücadele'nin neredeyse her safhasında bulunarak, bu mücadelenin zaferle sonuçlanması adına diğer katılımcılarla beraber oldukça önemli bir rol üstlenmişlerdir. Mücadele içerisindeki din görevlilerini ferdi girişimlerinden ziyade, onları mücadeleye katkı sağlayan diğer toplumsal sınıfların

²⁷⁴ Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 270.

²⁷⁵ Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 272.

²⁷⁶ Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 272

²⁷⁷ Zekai Güner, *Trakya-Paşeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1988, s. 130.

²⁷⁸ Bu durumla alakalı olarak Celal Bayar hatıratında bir misal vermektedir. Aydın'da düşman kuvvetleri ile girilen bir mücadelede Yunanlıların top ateşiyle millî kuvvetleri zor durumda bıraktığı bir sırada ellerinde top olduğu halde, Mondros Mütarekesi gereğince millî kuvvetlerin elinde top bulundurmaması gerektiğinden dolayı topları düşmana karşı kullanamama durumu ortaya çıkmıştır. Bu durumda Tümen Kumandanı Şefik Bey, Osmanlı Devleti mütarekenin esaslarını ortadan kaldırıyor diye düşünmesinler diye farklı bir yol izlemek zorunda kalmıştır. Şefik Bey, tümen komuta yetkisini Hacı Şükrü Bey'e vererek onun topu kullanmasının kendi isteği dışında olduğunu ve isyan içerisinde bulunduğunu İstanbul'a bildirerek, Osmanlı Devleti'nin işgal kuvvetleri tarafından bir yaptırımla karşılaşmasını engellemeyi amaçlamıştır. Bkz. Bayar, *Ben de Yazdım Millî Mücadele'ye Giriş*, C. 6, s. 1966-1969.; İhsan Fuat Özgen, *Millî Mücadele'de Gâlip Hoca Celâl Bayar*, İstanbul: İnsanlık Vakfı Yayınları, 2003, s. 72-74.

temsilcileriyle beraber yürüttükleri faaliyetler içerisinde bir temele oturtmaya çalışacağız.²⁷⁹

A. Millî Mücadele Fikrinin Doğuşunda Din Görevlileri

1. Telgraflar

Mücadele fikrinin oluşmasında Millî Mücadele ile özleşip bu mücadelenin her safhasında bulunmuş din görevlileri bulunmaktadır. Bunların başında İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Amasya Müftüleri Hacı Tevfik ve Abdurrahman Kamil Efendiler, daha sonraki yıllarda Diyanet İşleri Reisliği görevini deruhte edecek olan Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat [Börekçi] Efendi, Edirne Müftüsü Mestan Efendi, Manisa Müftüsü Âlim Efendi gibi isimler gelmektedir.²⁸⁰ Millî Mücadele'ye katkı sağlayan bu din görevleri işgallerden önce dahi mücadele için çalışmalar başlatmışlardır. Özellikle İzmir'in işgali endişesi ve işgal sonrası Millî Mücadele fikri alevlenmiştir. Bu sebeple İzmir, Millî Mücadele için oldukça önemli bir konumdadır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi ihtimali üzerine Batı Anadolu'da Millî Mücadele'nin zihni olarak başlamıştır. Bölgede Redd-i İlhak Cemiyetleri de yavaş yavaş kurulmaya başlayacaktır.

Rahmi Apak'ın bildirdiğine göre, 17 Mart 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali söylentileri çıkınca, İzmir'de Aydın ve Balıkesir bölgelerinden gelen kişilerden oluşan bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıya bu bölgeden 37 Müftü de iştirak etmiştir.²⁸¹ Daha sonra Kazım Özalp'in aktardığına göre İzmir'in işgalinden bir gün önce, 14 Mayıs 1919'da işgal söylemleri üzerine şehirde bir hareketlilik yaşanmış, onlarca kişinin katılımıyla Yahudi Maşatlığı diye ifade edilen mahalde bir miting tertip edilmiştir. Bu mitingde konuşan İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi, son nefesini verene kadar ülkenin kurtuluşu yolunda mücadele edilmesi için halkın yemin etmesini istemiştir.²⁸² Bu miting sonrasında içerisinde

²⁷⁹ Millî Mücadele'ye olumlu katkılar sağlayan din görevlilerinin mücadele içerisindeki ferdi katıları ve biyografileri için bkz. Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, 2 Cilt.; Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, 2 Cilt.

²⁸⁰ Diğer din görevlileri için Bkz. Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, 2 Cilt.; Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, 2. Cilt.

²⁸¹ Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 13.

²⁸² Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, s. 63.; Sıtkı Aydın, *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yi Milliye Harekatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 38.; Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922)*, s. 6.; Fahri Yetim, "Millî Mücadele Döneminde Mitingler", *Anadolu Üniversitesi Sosyal*

müftülerin de bulunduğu bir heyet seçilmiş ve bu heyet miting kararlarını hükümete bildirilmekle görevlendirilmiştir.²⁸³ Bu yönüyle mücadelenin henüz, hükümetten ayrı bir şekilde düşünülmeye başladığı anlaşıyor.

İşgal edilen bölgelerden, İstanbul'a gönderilen belgelerden de anlaşılacağı üzere, mücadelede kurtuluş için ilk başvurulacak yer doğal olarak İstanbul'dur. Anadolu'nun birçok şehrinden İstanbul'a özellikle de İzmir'in işgalinden hemen sonra Millî Mücadele için kararlılık bildiren telgraflar çekilmiştir. Bu telgrafların birçoğunun imza kısmında o şehrin veya ilçenin eşrafı ve müftüsünün ismi bulunmaktadır. Telgrafların içeriğine bakıldığında ise İzmir'in işgali protesto edilerek, kurtuluş adına tam mukavemetin elzemliğinin vurgulandığı görülmektedir. Ayrıca bu işgalin Wilson İlkeleri'ne aykırı olduğu da telgraflarda vurgulanan diğer bir düşüncedir.²⁸⁴ Bu telgrafların çoğu 15 Mayıs 1919'dan itibaren çekilen telgraflardır. Telgrafların ekseriyetinde müftülerin imzasının bulunması ve kurtuluş adına mukavemeti öngören düşünceleri içermesi bakımından, din görevlilerinin, işgaller başlar başlamaz kurtuluş için kolları sıvadığını ve ilk olarak İstanbul ile irtibata geçtikleri görülmektedir.

2. Mitingler

Telgrafların çekilmesi suretiyle oluşturulmaya çalışılan millî bilincin ikinci aşaması olarak değerlendirebileceğimiz mitinglerde de din görevlilerinin oldukça aktif olduklarını görmekteyiz. 14 Mayıs 1919'da maşatlıkta düzenlenen ilk mitingden sonra, neredeyse Anadolu'nun her yöresinde özellikle de İzmir'in işgali sonrasında mitingler tertip edilmiştir. Bu mitinglerin ilklerinden, İzmir'in işgalinden sadece dört saat sonra gerçekleşen, daha sonraki süreçte de Millî Mücadele'ye büyük katkılar sağlayacak olan Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin düzenlediği,

Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 1994, s. 112.; Servet Avşar, "Millî Mücadele'de Propaganda Faaliyetleri", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Isparta 2010, s. 59.; Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 231.

²⁸³ Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922)*, C. 1, s. 7.

²⁸⁴ Telgraflar için bkz. Hamdi Atamer, "Millî Direnme", *BTTD*, Sayı: 7, İstanbul 1968, s. 3-11.; Hamdi Atamer, "Millî Direnme", *BTTD*, Sayı: 8, İstanbul 1968, s. 3-7.; Hamdi Atamer, "Millî Direnme", *BTTD*, Sayı: 9, İstanbul 1968, s. 9-14.; Hamdi Atamer, "Millî Direnme", *BTTD*, Sayı: 10, İstanbul 1968, s. 22-27.; Hamdi Atamer, "Millî Direnme", *BTTD*, Sayı: 11, İstanbul 1968, s. 16-19.; Hamdi Atamer, "Millî Direnme", *BTTD*, Sayı: 12, İstanbul 1968, s. 13-16. Ayrıca Bkz. Elif Su Akdemir, Sema Şen (Hızl.), *İstiklal Harbi ile İlgili Telgraflar*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 1994.

Denizli mitingidir. Ahmet Hulusi Efendi bu mitingde cihat ilan ederek tüm Denizlileri Yunan işgaline karşı koymaya çağırmıştır.²⁸⁵

Millî Mücadele için çok önemli bir yerde bulunan Ahmet Hulusi Efendi, hazırlıklarına daha İzmir'in işgalinden önce mart ayından itibaren başlamıştır. Denizli bölgesinde köy köy dolaşarak millî bilincin yerleşmesi için çalışan Ahmet Hulusi Efendi'nin, Denizli'de düzenlediği miting daha sonra bölgede bir örnek teşkil edecek ve yer yer mitingler yapılmaya başlanacaktır. Bu dönem içerisinde yapılan mitinglerin milli mücadele ruhunun doğmasındaki etkisi oldukça büyüktür. İstanbul'da yapılan mitingler hariç Anadolu'nun 96 merkezinde İzmir'in işgali üzerine mitingler düzenlenmiştir. İzmir'in işgaline tepki olarak gerçekleşen bu mitinglerden başka Maraş'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesi sebebiyle 35 yerde miting tertip edilirken, İstanbul'un işgali de Anadolu'da büyük yankı bulmuş ve bu işgal üzerine 49 farklı mekânda mitingler düzenlenerek işgaller protesto edilmiştir.²⁸⁶ Düzenlenen bu mitinglerin çoğunda ya konuşmacı olarak veyahut düzenleme kurulu üyesi olarak birçok din görevlisi bulunmaktadır. Mitinglerin düzenlenmesinde, yerel memur, eşraf ve din görevlilerinin çabaları yanında, Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs 1919'da Amasya'dan mülki ve askeri makamlara göndermiş olduğu tamiminin de çok etkisi olmuştur.

Millî Mücadele ruhunun ortaya çıkması açısından oldukça önemli olan bu mitinglerde din görevlilerinin oldukça aktif olduklarını görmekteyiz. Denizli'de Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin düzenlediği mitingin hemen ardından Denizli'nin yakın il ve ilçelerinde ve dahi Anadolu'nun birçok yerinde mitingler düzenlenmiş, bu mitinglerde din görevlileri aktif katılım göstermiştir. Denizli ve çevresi için, Tavas'ta Müftü Cennetzaade Tahir Efendi, Acıpayam'da Müftü Hasan Efendi, Sarayköy'de Müftü Ahmed Şükrü Efendi, Çal'da Müftü Ahmet İzzet Efendi ilçelerin camilerinde veya belediye binaları önlerinde halka seslenerek İzmir'in

²⁸⁵ Hulusi Efendi yaptığı konuşmasında: Denizli Halkına seslenerek, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiğini duyurmuş ve bu işgale karşı hareketsiz kalmayı dine ve devlete ihanet olarak tanımlayıp, vatana karşı işlenen suçların Allah ve tarih önünde affının imkânsız olduğunu belirtmiştir. Bu durum karşısında cihadın tam manasıyla teşekkül etmiş dini bir vazife olarak karşılarında durduğunu söyleyerek tüm Denizlileri vatan muhafazası için hazırlık yapmaya çağırmıştır. Bkz. Sarıkoyuncu, *Atatürk ve Din Adamları*, s. 124.; Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, s. 79. Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007, s. 209.

²⁸⁶ Avşar, *Millî Mücadele'de Propaganda Faaliyetleri*, s. 69.

Yunanlılar tarafından işgal edilmesini protesto etmişlerdir. Sarayköy Müftüsü Ahmed Şükrü Efendi, “İzmir’in kâfir Yunanlılar tarafından işgal edildiğini, bu kâfirlerin bulunduğu yerde namaz kılınamayacağını ve kılınmasının caiz olmadığını” belirterek düşmana karşı koymanın dini bir gereklilik olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁷

Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi ise mitingde halka, düşman işgaline karşı kayıtsız kalmanın doğru olmadığını ve elinden gelenin mücadele için harekete geçmesi gerektiğini, Allah’ın emrine peygamberin sünnetine uygun bir şekilde hareket edilip, düşmana karşı mukavemet gösterilmesi gerektiğini duyurmuştur.²⁸⁸

İşgallerin ilk anlarından itibaren yurdun tüm şehirlerinde düzenleme kurulunda din görevlilerinin de bulunduğu birçok miting düzenlenmiştir. İstanbul²⁸⁹, Konya²⁹⁰, Ankara²⁹¹, Kayseri²⁹², Balıkesir²⁹³, Havza²⁹⁴, Antep²⁹⁵, Erzurum²⁹⁶ ve diğer

²⁸⁷ Bkz. Çelik, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 1, s. 136-137.; Nuri Köstüklü, *Millî Mücadele’de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 53,54.

²⁸⁸ Köstüklü, *Millî Mücadele’de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, s. 54.

²⁸⁹ İstanbul, mitinglerin yapıldığı diğer vilayetlere göre katılımın en çok olduğu yerdir. 1919’un Mayıs ayı içerisinde beş miting düzenlenmiştir. Bu mitingler sırasıyla, Fatih Mitingi (19 Mayıs 1919), Üsküdar Mitingi (20 Mayıs 1919), Kadıköy Mitingi (22 Mayıs 1919) ve Sultanahmet Mitingi (23 Mayıs ve 30 Mayıs 1919)’dır. Mitingleri düzenleyenler Dar’ül Fünun ve Tıbbiye öğrencileridir. Mitinglerde din görevlileri konuşma yapmamış olsa da mitingler dualar edilerek son bulmuştur. Bkz. Kemal Arıburnu, *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1975.

²⁹⁰ Konya, birden fazla miting yapılan şehirler arasındadır. Eylül 1919’dan Mart 1920’ye kadar 5 miting düzenlenmiştir. Bu mitingler arasında 8 Ocak 1920’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti Konya Heyet-i Merkeziyesi’nin düzenlediği ve beş bin kadının katıldığı miting oldukça önemlidir. Konya Şerafettin Camii’nde buluşan kadınlar, camide mevlid-i şerif okutarak mitinge başlamışlardır. Bunun yanında 22 Mart 1920 yılında geniş katılımlı bir miting daha tertip edilmiştir. Bu mitingde ise Hoca Ali Kemali Efendi de kalabalığa seslenmiştir. Bkz. Ahmet Avanas, *Millî Mücadele’de Konya*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998, s. 38-43.; Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C. 3, Ankara: Milli Eğitim Basım Evi, 1978, s. 9.; Erdeha, *Millî Mücadele’de Vilayetler ve Valiler*, s. 283.

²⁹¹ Ankara’da 1919 yılı Mayıs ayında üç miting tertip edilmiştir. Bunlardan 29 Mayıs’ta gerçekleşen mitingin düzenleme heyeti başkanı Ankara Müftüsü Rıfat [Börekçi]’dir. Mitinge Ali Fuat [Cebesoy] Paşa denk gelmiş ve hatıralarında bu miting için; yediden yetmişe tüm Ankaralıların orada olduğunu belirterek, bu mitingin çok canlı geçtiğini ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 1, s. 166.; Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 56.

²⁹² Kayseri’de İzmir’in işgali üzerine miting tertip edilmek istenmiş fakat Kayseri Mutasarrıfı açık hava mitingine asayişsizlik doğurur düşüncesiyle izin vermemiştir. Bunun üzerine içerisinde din görevlilerinin de bulunduğu Kayserili ileri gelenler protesto telgrafları hazırlayarak İstanbul ve işgal kuvvetlerine göndermiş ve Aynalı Gazino denilen bir mahalde kapalı bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bkz. Zübeyir Kars, *Millî Mücadele’de Kayseri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 23-27. Fakat Maraş’ın ve daha sonra İstanbul’un işgali sonrasında miting düzenleme komitesinde müftülerin de bulunduğu açık hava mitingleri düzenlenmiştir. İstanbul’un işgali üzerine 27 Mart 1920 tarihinde Kayseri’nin Atpazarı semtinde düzenlenen

birçok şehirde²⁹⁷ din görevlilerinin de destekleriyle mitingler düzenlenerek Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması için bir bilinç oluşturmaya çalışılmıştır. Din görevlilerinin oldukça aktif olduğu bu mitinglerin yerlerinin camilerin etrafında olması, miting öncesinde mevlitlerin, Kur'an-ı Kerim'den surelerin okuması ve miting sonrasında ülkenin kurtuluşu adına duaların edilmesi onları mitinglerin en önde gelen aktörlerinden biri haline getirmiştir.

mitinge yaklaşık yirmi bin kişi katılmış ve işgaller protesto edilmiştir. Miting sonrası Müdafaa-i Hukuk Reisi Osman, Müftü Ahmet ve tüccardan Ahmet imzalarıyla çeşitli makamlara protesto telgrafları çekilmiştir. Bkz. Kars, *Millî Mücadele'de Kayseri*, s. 75.

²⁹³ Balıkesir'de 28 Kasım 1919'da, İzmir'in işgali üzerine yapılan mitingde işgal protesto edilmiştir. Ayrıca mitingin başlangıcında müftü efendi topluluğa seslenmiştir. Bkz. Yetim, *Millî Mücadele Döneminde Mitingler*, s. 69.; Özalp, *Millî Mücadele*, C. 1, s. 76.

²⁹⁴ Havza'da İzmir'in işgali üzerine ilk miting 30 Mayıs'ta gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın da orada olduğu zamana denk gelen bu mitingi paşa pek faydalı bulmadığından dolayı tekrar bir miting tertip edilmesini istemiştir. Bunun üzerine ilk mitinge kendisine geç haber verildiğinden dolayı katılamayan İmam Sıtkı'nın da katıldığı 13 Haziran 1919'da ikinci bir miting düzenlenmiştir. İmam Efendi mitingde: "Ey cemaat, diyordum, düşmana karşı koymak için elde sopa lazımdır! En gücü yetmeyen fakir Müslüman ve Türk bile bu günden tezi yok, birer sopa olsun edinmelidir. Buna da iktidarım yok diyebilen kimse var mı? Varsa, o da evindeki kazmayı, keseri, bıçağı, oda yoksa yumruğunu hazırlasın. Artık zamanı gelmiştir." diyerek tüm Havzalıları Millî Mücadele'ye çağırmıştır. Bkz. Şenol Süsoy, "Millî Mücadele Yıllarında Amasya", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008, s. 68.

²⁹⁵ 1 Kasım 1919'da İngilizlerin Antep'i Fransızlara terk etmeleri üzerine ulemanın öncülüğünde oldukça büyük bir kalabalık bu durumu protesto etmek için bir miting düzenlemişlerdir. Bkz. Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 2, s. 121.

²⁹⁶ Erzurum'daki miting Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Millî Cemiyeti düzenlemiştir. 18 Mayıs 1919'da düzenlenen mitingde Erzurum halkı, İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesini protesto ederek, aynı sonucun kendilerinin başına gelmeden evvel, bir an önce teşkilatlanıp işgallere karşı konulması gerektiğini duyurmuşlardır. Bu mitingden sonra içlerinde müftülerin de bulunduğu, şehrin ileri gelenleri İzmir'in işgaline yönelik tepki telgraflarını İstanbul'a göndermişlerdir. Bkz. Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum 1918-1923*, s. 75, 76.

²⁹⁷ İşgaller sonrasında yurdun birçok şehrinde bu işgalleri protesto mitingleri tertip edilmiştir. Lakin bazı şehirlerde çeşitli gerekçelerden dolayı şehrin mülki amirleri bu protesto mitinglerinin yapılmasını engellemişlerdir. İfade edildiğine göre bu engellemeler daha çok şehirde bulunan Gayr-i Müslim toplum ile bu mitingleri düzenleyenler arasında bir çatışmanın çıkma ihtimali korkusudur. Bu konuda bir misal vermek gerekirse, Kâzım Karabekir Paşa, Trabzon'da bulunan Rum tebaadan dolayı işgallere karşı miting düzenlemek isteyen kişilerin bu istekleri olumlu karşılamayarak mitinge izin vermemiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR. 630/62.; Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, s. 70. Trabzon'un dışında diğer illerde de miting düzenlemesi girişiminde bulunulmuştur Bursa, Malatya ve Eskişehir için Bkz. BOA, DH.ŞFR. 630/75.; BOA, DH.ŞFR. 630/102.; BOA, DH.ŞFR. 632/63. 1335.

3. Vaazlar

İşgallerin ilk başladığı anlardan itibaren telgraflarla, mitinglerle toplumu işgallere karşı direnişe çağıran din görevlilerinin, Millî Mücadele fikrinin yaygınlaşması için gerçekleştirdikleri diğer bir faaliyet ise işgallere karşı durulması adına bulundukları yerlerdeki camilerde ve Anadolu’da köy köy gezerek verdikleri vaazlardır. Bu vaazlar Millî Mücadele boyunca devam etmiştir. Anadolu’nun her yöresinde camiler ve müftülük binaları mekân olarak Millî Mücadele karargâhları haline gelirken, İzmir örneğinde olduğu gibi Yunanlıların şehre çıkacağı anlaşıldığı andan itibaren camilerden salalar verilmiş, toplum işgallere karşı duyarlı hale gelmesi amaçlanmıştır. Toplum nazarında dinin ve din görevlilerinin tesiri oldukça büyük olduğundan Anadolu insanı camilerden, miting meydanlarından yükselen bu direniş çağrısına çok geçmeden iştirak etmişlerdir.

Yapılan bu mitingler ve vaazlar sonrasında da din görevlileri mücadele bilincinin oluşması için çalışmalarını, işgal kuvvetlerinin yurdu terk etmesine kadar sürdürmüşlerdir. Örneğin Çal Müftüsü, Çal’da düzenlediği miting sonrasında da çalışmalarını sürdürmüş, camilerde ülkenin kurtuluşu adına vaazlar vermeye devam etmiştir.²⁹⁸ Balıkesir’de ise İzmir’in işgali sonrasında oluşturulmak istenen Kuva-yi Milliye’ye Alaca Mescit’te okunan mevlidin ardından karar verilmiştir.²⁹⁹ Gönen bölgesinde ise daha sonra Anzavur’un kuvvetleri tarafından şehit edilen, Müftü Şevket Efendi, camilerde vaazlar vererek ülkenin kurtuluşu adına faaliyetlerde bulunan din görevlileri arasındadır.³⁰⁰ Bilecik Müftüsü Mehmet Nuri Efendi ise İzmir’in işgalinin hemen ardından camilerde, çarşı ve pazarlarda kurtuluş mücadelesi için vaazlar vermeye başlamış, Orhan Gazi Camii’nde verdiği bir vaaza ise kılıç kuşanarak gitmiştir. Müftü Mehmet Nuri Efendi, Bilecik Osman Gazi Camii’nde verdiği vaazda: *“Milletin haysiyeti, şerefi, istiklali, gerçekten tehlikeye düşmüştür. Yunanlılardan kurtulmak için ne gerekirse Bilecik’in bütün fertleri ölmeyi göze almasını bilmesi lazımdır. Padişah olsun halife olsun, isim ve makam ne olursa olsun*

²⁹⁸ Orhan Vural, “İstiklal Savaşı’nda Müftülerin Hizmetleri Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi’nin Hatıraları”, *Sebilüreşad*, C. 1, Sayı: 12, 1948, s. 185.

²⁹⁹ Çelik, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 1, s. 180.

³⁰⁰ Çelik, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 1, s. 188.

*hiçbir şahıs ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne kurtuluş çaresi sizlerin doğrudan düşmanın karşısına çıkmanızdır. Müftünüz olarak diyorum ki; Yunan zulüm ve vahşetine katlanmaktansa seve seve ölelim, şehit olalım, cennete gidelim ama önce düşmanı ata yadigârı yurttan kovalım. Bir ve beraber olalım. Bir araya gelip örgütlenelim. Gazamız mübarek olsun, Allah bizimle beraberdir.”*³⁰¹ diyerek cami cemaatine seslenmiştir.

Müftü Efendi'nin kılıç kuşanarak vaaza katılması oldukça dikkat çekicidir. Gelecek bölümlerde göreceğimiz üzere, din görevlileri sadece miting, hutbe ve vaazlarla değil fiili olarak savaş içerisinde bulunarak da Millî Mücadele'ye destek olmuşlardır. Müftü Efendi'nin kılıç kuşanıp camiye gelmesi, din görevlilerinin fiili olarak cephede bulunma durumlarının bir habercisi niteliğindedir. Öte yandan Millî Mücadele için oldukça önemli bir konumda bulunan Amasya Müftüsü Abdurrahman Kamil Efendi de Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'da olduğu sıralarda Amasya Sultan Beyazıt Camii'nde, 13 Haziran 1919 Cuma günü bir vaaz gerçekleştirmiştir. Müftü efendi vaazda “*Yegâne çare-yi halas halkımızın doğrudan doğruya hâkimiyetini eline alması ve iradesini kullanmasıdır*”³⁰² diyerek tüm Amasyalıları mücadeleye çağırmıştır.

4. Fetvalar

Din görevlileri camilerde verdikleri vaazlarla, çektikleri protesto telgraflarıyla ve düzenledikleri mitinglerle toplumu bir şekilde Millî Mücadele'ye sevk etmiş olsalar da onların elinde toplum nazarında oldukça etkili olan bir güç daha bulunmaktadır. Bu güç din görevlilerinin uhdesinde bulunan fetva verebilme yetkinliğidir. Tezin ilk bölümünde ifade edildiği üzere Millî Mücadele'ye muhalif din görevlilerinin de kullanmış olduğu bu güç, Millî Mücadele taraftarı olan din görevlileri tarafından da kullanılmıştır. Millî Mücadele taraftarı din görevlileri, verdikleri vaazlar ve düzenledikleri mitinglerde sözleriyle bir ş ekilde ülkenin

³⁰¹ Müftü Nuri Efendi, Bilecik'teki Millî Mücadele lehinde olan faaliyetlerinden dolayı 1921 Yılı Nisan Ayında Yunanlılar tarafından şehit edilmiştir. Bkz. Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, s. 378.; Ali Sarıkoyuncu, “Şeyh Edebalı ve Millî Mücadelede Bilecik Müftüsü Nuri Efendi”, *Diyanet Dergisi*, C. 3, Sayı: 3, Ankara Temmuz-Ağustos 1994, s. 20.

³⁰² Vaazın devamı için bkz. Hüseyin Menç, *Millî Mücadele Yıllarında Amasya Olaylar-Belgeler-Portreler*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, s. 116.; Osman Fevzi Olcay, *Amasya Ünlüleri*, Turan Börekçi (Hzl.), Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2002, s. 15.; Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları*, C. 1, s. 203.

kurtuluşu adına fetva vererek, cihad ilan ederek sahip oldukları bu yetkinlikten yararlanarak konuşmalar yapmışlardır. Fakat ilk bölümde “İstanbul Fetvası” olarak ifade ettiğimiz Şeyhülislam Dürriâzâde Abdullah Efendi’nin imzaladığı fetvaya karşı Anadolu ulemasının oluşturduğu “Anadolu Fetvası”, ortaya çıkardığı etki bakımından, yapılan konuşma ve vaazlardan farklılık arz etmektedir. Bunun nedeni camilerde yapılan bu vaaz ve toplantıların daha çok yerel kalması ile alakalıdır. Buna karşın tarih yazımında Anadolu fetvası veya Ankara fetvası olarak geçen bu fetvaya neredeyse Anadolu’nun her şehrinden din görevlileri katkıda bulunmuşlardır. Yine de 19 Nisan 1920’den itibaren gazetelerde yayımlanan bu fetva, Millî Mücadele taraftarı din görevlilerinin imzaladığı ilk fetva değildir. Millî Mücadele’nin lider kadroları, İstanbul fetvasının etkisi ile isyanların daha da alevlenmesi karşısında, fetvanın gücünü önemsemeye ve karşı bir fetva yayımlamaya karar verdikleri 1920’nin Nisan ayına kadar Anadolu’da Millî Mücadele’ye destek veren din görevlileri, birçok fetva imzalamışlardır.

Misal olarak İzmir’in işgalinden hemen önce kurulan Cemiyet-i İlmiye adlı bir örgüt tarafından hazırlanan fetva verilebilir. Bu fetva İzmir’in işgalinden sonra bu cemiyete üye olan Manisa Müftüsü Ahmet Âlim Efendi, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Burhaniye Müftüsü Mehmet Muhip Bey, Edremit Müftüsü Hafız Cemal Efendi ve Tire Müftüsü Sunullah Efendi gibi din görevlileri tarafından imzalanmıştır.

Bu fetvada ismi geçen müftüler, İzmir’in işgalini dinî bir zaviyeden değerlendirmişler; Yunan işgalinin haksızlığına vurgu yapmışlar ve bu işgale karşı fiili mukavemetin farz olduğunu ilan etmişlerdir.³⁰³ Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi’nin 15 Mayıs’ta Denizli’de düzenlediği miting konuşmasında; “*Müftünüz olarak Cihad-i Mukaddes Fetvası’nı ilan ve tebliğ ediyorum. Elinizde hiçbir silahınız olmasa dahi üçer beşer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiili mukabelede bulununuz*”³⁰⁴ diyerek fiili mukavemetin sağlanması adına verdiği fetva da Millî Mücadele lehine verilmiş ilk fetvalardandır. Bunun yanında Recep Çelik’in belirttiğine göre Konya’da bulunan Gilisiralıoğlu Hacı Tahir Efendi, vatan

³⁰³ Teoman Ergül, *Kurtuluş Savaşı’nda Manisa*, Ankara: Kebikeç Yayınları, 2007, s. 13.

³⁰⁴ Doktor Lutfi, “İstiklâl Savaşı’nda Ulemanın Büyük Hizmetleri Millî Harekata Karargah Olan Müftülük Daireleri”, *Sebilürreşad*, C. 3, Sayı: 57, 1949, s. 105-18.; Çelik, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 1, s. 135.; Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 79.

savunmasından kaçanların idamları için fetva vermiştir.³⁰⁵ Tüm bu fetva örnekleriyle beraber İstanbul'da yayımlanan Dürrizzâde Abdullah Efendi'nin fetvaları sonrasında Nisan 1920'den itibaren Anadolu'da bu fetvayı reddeden fetva ilanları da beraberinde gelmiştir. Sivas Develi Müftüsü Numan Efendi, münferit olarak bu fetvanın geçersiz olduğunu, verdiği fetva ile ilan eden ilk din görevlileri arasındadır.³⁰⁶

Bu münferit ve yerel girişimlerden sonra İstanbul'da yayımlanan fetva ile beraber Millî Mücadele'nin lider kadroları da Anadolu'daki ulemayı harekete geçirmek isteyecek, bunun neticesinde ise tarih yazımında Anadolu Fetvası veya Ankara Fetvası olarak geçen Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat [Börekçi] öncülüğünde karşı fetva ilan edilecektir.

5. Anadolu Fetvası ve Büyük Millet Meclisinin Memleket Beyannamesi

Anadolu'daki millî harekete karşı Şeyhülislam Dürrizzâde Abdullah Efendi tarafından imzalanan fetva ile çıkan isyanlar neticesinde mücadele için din ve din görevlilerine olan ihtiyacın farkındalığı daha da artmıştır. Anadolu uleması tarafından imzalanan bu karşı fetvadan önce dahi Millî Mücadele'ye destek veren din adamları yerel ve münferit olsa da bu fetvaya karşı fetvalar ilan etmişlerdi. İstanbul fetvasının yayımlanması ve Anadolu'ya sokulmaya başlamasından sonra, din görevlilerinin bu yerel tepkilerinin bir bütünlük arz etmesi açısından 56. Fırka Komutanı Bekir Sami Bey Ankara'ya Anadolu ulemasının fetva yayınlaması teklifinde bulunmuştur.³⁰⁷ Bunun üzerine Ankara Müftüsü Rıfat [Börekçi] Efendi ve orada bulunan beş müftü, dokuz âlim ve medrese müdürü ile altı kişilik ilmiye sınıfından oluşan bir kurul tarafından hazırlanan fetva 16 Nisan 1920'den itibaren Anadolu'nun bütün şehirlerine gönderilmiştir.

Fetvanın sadeleştirilmiş şekli şu şekildedir:

“Nizam-ı Alemin sebebi olan Müslümanların Halifesi hazretlerinin Halifelik makamı ve Saltanat merkezi olan İstanbul, Müminlerin Emirinin varlığını sebebine aykırı olarak, Müslümanların düşmanları olan hasım devletler tarafından fiilen işgal edilerek, İslam

³⁰⁵ Gilisiralıoğlu Hacı Tahir Efendi için bkz. Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevi Mimarları*, s. 79.; Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, s. 255.

³⁰⁶ Cenani Gürbüz, *Millî Mücadele'de Develi ve Ermeniler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 87.; Mehmet Özdemir, *Millî Mücadele'de Develi*, Kayseri: [Yayınevi yok.], 1973, s. 162.

³⁰⁷ Sarkoyuncu, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 2, s. 35.

askerleri silahlardan tecrid (edilerek), bazıları haksız olarak öldürüldüğü ve hilafet merkezinin muhafazasını sağlayan bütün, istihkamlar, kale ve diğer harp vasıtaları zaptedilmiş, resmi muameleleri yapmaya ve İslam askerlerini techize memur olan Bab-ı ali ve Harbiye Nezaretine el konularak, Halifeyi, milletin gerçek menfaatlerini hedef tutan tedbirler almaktan fiilen men ve örfi idare ilanı ve divanı harpler teşkili ile İngiliz kanunlarını tatbik ederek muhakeme ve tecziye etmek suretiyle, Halifenin yargılama hakkına müdahale ve yine yüksek Halifelik Makamının maksatlarına aykırı olarak, Osmanlı memleketi parçalarından İzmir ve Adana ve Maraş ve Ayıntap ve Urfa havalisinde düşmanlar tarafından tecavüz edilerek gayr-i müslim teb'a ile birleşerek İslamları katliam ve mallarını yağmalamak ve Müslüman kadınlara tecavüz ve Müslümanların mukaddesatını tahkir eder olduklarından, açıklandığı vechile hakaret ve esirliğe maruz kalmış bulunan Müslümanların Halifesinin kurtarılması hususunda mümkün olan kudreti sarfetmek bilimum mü'mine farz olur mu? Beyan buyrula.

El-cevab; Allah'ü-teala bilir: olur.

Ve'l-cihadu farzun aynanın hecemel aduvvu tehruhu 'l meratu (biizni) ezvacuha ve's-seyyide (Ekeza fı'l-Kenzr ve Fi El Bezzaziye) Mer'atu müslimete subiyet bi 'l-meşrıkı vecebe ala ehlil -mağribi teh lisuha min 'el esril'llah (keza fı'l Bahri'r Raik)

2- Bu su rette meşru hukukunu ve hilafetin gasbedilmiş, kudretini kurtarmak ve bilfiil tecavüze maruz kalan, zikredilen memleketleri düşmandan temizlemek için mücadele ve savaş eden Müslüman halkı şer'an (dinen) bagi (asi) olurlar mı? Beyan buyrula.

El-cevab: Allah'u-tea bilir: Olmazlar

El-bugatu kavnun müslimune harecu an teati 'il imami (el hakkı bi gayri hakkın) Keza (fi Mecnua'l-Anhur)

3- Bu surette, düşmanlara karşı karşı açılan savaşta ölenler şehit, hayatta kalanlar gazi olurlar mı? Beyan buyrula.

El cevab : Allah'u -teala bilir: Olurlar.

Eş-şehidu men katelehu ehlül'l-harbi ve'l-bağye ve kutau'ttarik ev vucide fı'l-marekete ve bihi eserun ev katelehu. Muslimu zulmen ve lem tecib bi katlihi diyeten ve keza iza katelehu zimmiyyun ve lem tecib bi katlihi diyeten (keza fı Zeyli)

4- Bu surette, savaşan ve dini vazifesini ifa eden Müslüman halka karşı, düşman tarafını tutarak, Müslümanlar arasında fitne çıkararak silah kullanan müslümanlar, şer'an günahların en büyüğünü işlemiş ve fesada yönelmiş olurlar mı? Beyan buyrula.

El-cevab; Allah 'u teala bilir: Olurlar.

Kale' l-labu teaia : 'Ve'l-fitnetu eşeddü mine'l kati' (el-ayet), El-fitnetu yesreu 'l-ileyha ehlel fe sad (keza, fı Fethu ' l-Kadir.

5- Bu surette düşman devletlerinin zorlamaları ve kandırmaları ile olaylara ve hakikate aykırı olarak çıkarılmış olan fetvalar Müslüman halk için şer'an muteber olurlar mı? Beyan buyrula.

El- cevab: Allah'u-teala bilir: Olmaz.

El-ikrahe yud'ilmu'r-rıza (keza ve'-Valiciyye)”³⁰⁸

Ankara’da oluşturulan bu fetva metninin İstanbul fetvasına karşı bir fetva özelliği taşıdığını ve İstanbul fetvasının hükümsüzlüğünü ortaya koymaya çalıştığını çok açıktır. Zira metinden de anlaşılacağı üzere fetva, halife ve padişahın esir olduğu, bunun için de mücadele edilmesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Daha evvelden yayımlanmış olan İstanbul fetvasında asilikle suçlanan Kuva-yi Milliyeciler bu ifade ile neden mücadele ettiklerini açıklamışlar ve tek amaçlarının ülkeyi düşman işgalinden temizleyip padişah ve halifeyi esaretten kurtarmak olduğunu vurgulamışlardır.

Bu amaçla mücadele içerisinde bulunan kişilerin dinen asi sayılamayacağı vurgulanarak İstanbul fetvasındaki asi suçlamaları reddedilmiştir. Bunun yanında bu mücadele içerisinde bulunanların, İstanbul fetvasının tam tersine, eğer ölürlerse şehit, kalırlarsa gazi olacakları dini referanslarla ifade edilmiştir. Bu metin içerisindeki son iki fetva ise direk İstanbul fetvasını hükümsüz kılmayı amaçlamıştır. Mücadele içerisinde bulunan kişiler savaşı ve dini vazifesini yerine getirme gayretinde bulunan kişiler olarak tanımlanmış, bu kişilere karşı silah doğrultan ve aralarında fitne çıkarmaya uğraşan kişilerin de dini açıdan büyük günah içerisinde bulundukları belirtilmiştir. İstanbul fetvası isyanların çıkışında veya daha da alevlenmesinde oldukça etkili olmuştu. Bu haliyle düşmana karşı mücadele içerisinde bulunan kişilere karşı müdahalede bulunmanın büyük bir günah olduğu belirtilerek isyanlara katılımların engellenmesi amaçlanmıştır. Son fetvada ise, İstanbul’da yayımlanan fetvanın düşman zoru ile yayımlandığına dikkat çekilmiş, bu fetvaların halkın nazarında bir itibarları olmaması gerektiği ifade edilmiştir.

Ankara’da din görevlileri tarafından hazırlanan bu fetva metni, halife ve padişahı ayrı bir kefeye koyarak, onun manevi konumuna dokunmadan mücadeleyi

³⁰⁸ İrade-i Milliye, 22 Nisan 1920.; Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 103-105.; Selek, *Anadolu İhtilali*, 84, 85.; Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 2, s. 36-38.

sürdürme anlayışının tipik bir yansımasıdır. Zira halkın nazarında halife ve padişahın nüfuzu dikkate alınarak, ona karşı mücadele etme durumundan uzak durulmuş, her fırsatta onun esaretten kurtulması için çalışıldığı vurgulanmıştır.

Halife ve padişahı mücadelede karşılarına alma durumu sadece mücadeleyi yürüten askeri kadronun kaçındığı bir yöntem değil, aynı zamanda din görevlilerinin de daha evvelden ifade ettiğimiz gibi kaçınmak istediği bir durumdur. Bu sebeple fetva metni oluşturulurken halife ve padişahın düşman elinde esir olduğu ve bu suretle onun esaretten kurtulması için mücadelenin dinen meşruluğu vurgulanmak istenmiştir.³⁰⁹ Fakat bu fetva metni padişaha ve halifeye karşı isyan girişiminde olunmadığını vurgulamak adına yeterli bulunmamış olacak ki fetvaya destek olarak bir de beyanname yayımlanmıştır.

Bu beyanname, 28 Nisan 1920 tarihinde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanan Mustafa Kemal Paşa imzalı, “*Büyük Millet Meclisi’nin Memleket Beyannamesi*”dir. İçerisinde oldukça sert ifadeler barındıran bu beyanname fetvayı destekleyen, onunla aynı doğrultuda oluşturulduğu anlaşılan bir metindir. Mustafa Kemal Paşa bu beyannamede, “*İzmir Vilayeti’nin, Antalya’nın, Adana’nın, Ayıntab’ın ve Maraş ve Urfa’nın düşman tarafından işgali üzerine silaha sarılan vatandaşlarımızı yine size mahvettirmek için padişah ve halifeye isyan sözünü ortaya atıyorlar. Millet meclisi, halife ve padişahımızı düşman tazyikinden kurtarmak, Anadolu’nun parça parça şunun bunun elinde kalmasına mani olmak pay-i tahtımızı yine anavatana bağlamak için çalışıyor. Biz, vekillerimiz Cenab-ı Hak ve Resul-ü Ekrem namına yemin ederiz ki padişaha ve halifeye isyan sözü bir yalandan ibarettir.*”³¹⁰ diyerek İstanbul’da yayımlanan fetva da geçen “*Huruc Ales-sultan*” yani halife ve padişaha karşı isyan ifadesini reddetmiştir.

³⁰⁹ Sarkoyuncu, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 2, s. 40.; Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 107.

³¹⁰ Beyanname doğrudan halkı kendisine muhatap alarak oluşturulmuş bir metindir ve çeşitli uyarılarda bulunmaktadır. “*İngiliz casuslarının sizi aldatmak üzere uydurdukları yalanlara inanmayın*”, “*Din ve milletin şerefi için kan döken kardeşlerinizi arkadan size vurdurmak isteyen alçakları dinlemeyin*”, “*onları Millet Meclisinin kararı üzerine cezalandırılacak olanlara yardım edin ta ki din son yurdunu kaybetmesin, ta ki millet kul olmasın.*” “*Allahın laneti düşmanlara yardım eden hainlerin üzerine olsun*”, “*Rahmet ve Tevfik halife ve padişahımızı, millet ve vatani kurtarmak için çalışanların üzerine olsun.*” beyannamenin tamamı için bkz. Hâkimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1920.

İfade edilmelidir ki, fetva ve beyannamenin hem içeriği hem de zamanlaması oldukça yerindedir. 11 Nisan’da yayımlanan İstambul fetvasının etkisiyle Anadolu’nun çeşitli vilayetlerinde ortaya çıkan isyanların milli hareketi iki ateş arasında bıraktığı ve padişaha asi oldukları propagandasının yapıldığı bir dönemdir. Bu sebeple hem Ankara’da hazırlanan fetva metni, hem de meclisin bu beyannamesi ile açık bir şekilde bu iddia reddedilmiştir.

14 Nisan 1920’de Ankara müftüsü tarafından imzalanan bu fetva metni derhal Heyet-i Temsiliye Başkanlığı tarafından Anadolu’ya gönderilmiş ve diğer müftülerin de fetvayı onaylaması istenmiştir. Fetvanın Anadolu uleması tarafından onaylanması konusunda bir tereddüdün yaşanmadığını söylenebilir. Örneğin Eskişehir mutasarrıfı tarafından Ankara’ya gönderilen bilgilendirmede, “*fetvanın mezkûr liva ve mülhakatı müftü efendileri tarafından tasdik ve zirine vaz’ı imza edildiği*”³¹¹ belirtilmiştir. Bunun dışından Afyon Karahisar Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti’nden, Bursa’dan ve Sivas’tan fetvayı onaylama haberleri gelmiştir. Nihayetinde 6 Mayıs 1920 İrade-i Milliye gazetesinde yayımlanan nüshada çeşitli vilayet ve kazalardan 152 din görevlisinin bu fetvayı onayladığı haberi yer almıştır.³¹² Fakat fetvayı onaylayan din görevlileri üzerine İstanbul hükûmetinin yaptırımları gecikmemiştir. Bu fetvayı imzalayan Karesi Kadısı Şükrü ve iki müderris görevlerinden alınmıştır. Bu görevden alınma sonrasında ise kadı ve müderrisler, bu fetvayı kerhen, *cebiri ve tehdit ile imza ettiklerini* iddia etmişlerdir.³¹³ Bu iddianın doğru olup olmadığı bilinmemekle beraber, ifade edilmelidir ki, bu örneklerin sayısı fazla değildir. Çünkü Anadolu’nun birçok yerinden Ankara’ya hüsnü kabul mesajları gönderilmiş, neticede fetvayı Anadolu’nun her yöresinden din görevlileri imzalamıştır.³¹⁴

Sonuçta Millî Mücadele fikrinin oluşması aşamasında, zihni tercihleri yönlendirme amacı taşıyan bu girişimle, Millî Mücadele taraftarı din görevlileri üzerine düşen vazifeyi yerine getirmiş ve İstanbul’da hazırlanan fetvanın geçersiz olduğunu ortaya koyan bu fetvayı imzalamışlardır.

³¹¹ Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 106.

³¹² Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, s. 106.

³¹³ BOA, DH.İ.UM. 19-14/1-18.

³¹⁴ Fetvayı imzalayan din görevlileri için bkz. Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 2.

B. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nde ve Kongrelerde Din Görevlileri

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Millî Mücadele'nin omurgasını oluşturduğu ve onu başarıya ulaştırdığı çok açıktır. Denilebilir ki Millî Mücadele, toplumun hemen hemen tüm kesimlerinin iştirakiyle oluşturulmuş olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin faaliyetleri sonucu başarıya ulaşmıştır. Başka bir deyişle Millî Mücadele'yi yürütenler Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri mensuplarıdır. Bu sebeple bu cemiyetlerin kuruluşu ve ona iştirak eden kitle, araştırmamızın ifade etmeye çalıştığı fikrin ortaya konulması açısından oldukça önemlidir. Zira Millî Mücadele sırasında çok önemli vazifeler gören bu cemiyetler içerisinde din görevlileri oldukça aktiftir. Din görevlileri, bu cemiyetlerin içerisinde bulunan; sivil memurlar, askerler, eşraf, halk ve köylülerle beraber işgale karşı mücadelenin birçok açıdan karargâhları sayılan bu cemiyetler içerisinde bulunarak önemli vazifeler yapmışlardır.³¹⁵

Cemiyet-i İslamiye, Redd-i İlhak, Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye, Muhafaza-i Hukuk³¹⁶ gibi isimlerle, Anadolu'nun birçok yerinde 21 Ekim 1918'den itibaren kurulmaya başlayan bu cemiyetlerin kuruluşu aynı zamanda Millî Mücadele'nin başlaması anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda Millî Mücadele'nin başlangıcı 21 Teşrinievvel 1334 (21 Ekim 1918) olarak belirlenmiş ve bu kanun mecliste konuşulduğu sırada bu tarihten itibaren oluşturulan cemiyetlere de atıf yapılmıştır. Meclisteki bu konuşmada cemiyetler için bünye-i içtimaiyeden doğan milli direncin

³¹⁵ Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 309. Millî Mücadele'nin diğer katılımcıları için bkz. Arife Ersoy, "Millî Mücadele'de Ağa ve Eşraf", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 1999.; Aylin Özgenç, "Aydın ve Civarında Millî Mücadele ve Efelerin Faaliyetleri", Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bolu 2011.; Nurhan Başoğlu Yaka, "Millî Mücadele'de Kadınlar (1918-1922)", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 2001.; Esin Kılıç, "Alevi-Bektaşilerin Millî Mücadeledeki Rolü ve Atatürk'le İlişkileri", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2011.; Fatih Özkurt, "Yörük Ali Efe'nin Hayatı, Millî Mücadele Tarihindeki Yeri ve Önemi", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ 2008.; Caner Arabacı, "Millî Mücadele'de Konya Öğretmeleri", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 1990.; Mehmet Yılmaz, "Millî Mücadele'de Kastamonu Öğretmenleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1989.

³¹⁶ Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve Din Adamları*, s. 144.

ilk temel taşıyı oluşturdıkları ifade edilmiştir.³¹⁷ Buradaki *bünye-i içtimaiye*den tabiri oldukça önemlidir.

Millî Mücadele'nin lokomotifi olan bu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini oluşturan kitlenin sosyolojik cepheleri tartışılan bir konudur. Bu cemiyetleri oluşturan sosyal kesimler dikkate alındığında toplumun her kesiminden katılımlarla bu cemiyetlerin oluşturulduğu ifade edilebilir. Fakat özellikle de mecliste de konuşulurken *bünye-i içtimaiye* kavramı kullanılmış olmasına rağmen, bu cemiyetlerin sosyolojik açıdan iştirakçileri tarih yazımında araştırmacılara göre değişiklik göstermektedir.

Misal olarak Doğu Ergil, halk ve ulemeden hiç bahsetmeyerek, bu cemiyetleri oluşturanları iki grupta incelemektedir. Bu iki gruptan ilki, başlarında asker, sivil devlet memurları ve modern okullardan mezun olmuş serbest meslek erbabının (doktorlar, avukatlar, gazeteciler) bulunduğu orta sınıftır. İkinci grup ise Ergil'in ifadesi ile, "*ülkenin işgali ve parçalanmasının kendileri için hiçbir yaşam olanağı bırakmadığını anlayan yerel eşraftır.*"³¹⁸ Ergil'in bu ifadeleri eksik görünmektedir. Hâlbuki aşağıda da görüleceği üzere eşraf ve din görevlileri başta olmak üzere bu cemiyetlerde toplumun hemen hemen her kesimi bulunmaktadır. Bunun yanında din görevlileri özelinde düşündüğümüzde ise, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından başlayan süreç iyi tahlil edildiğinde görülecektir ki, bu süreç içerisinde kurulan cemiyetlerin hemen hemen hepsinde ya kurucu vasfı ile veyahut kurucularından birisi veya oluşturulan cemiyetin düzenlemiş olduğu kongrelerin iştirakçileri arasında din görevlileri bulunmaktadır.

Cemiyetlerin diğer bileşenleri ile beraber din görevlileri düşünüldüğünde toplumun her kesimin temsil edildiği söylenebilir. Zira cemiyetlerin hem partiler üstü tavırları hem de sivillerin temsiliyeti konularında gayretleri bulunmaktadır. Kasım-Aralık 1918'den itibaren aynı amaç etrafında oluşturulmaya başlanan bu

³¹⁷ Zabıtlarda bu konu için geçen ifadeler şu şekildedir: "*Harb-i Umumiye takiben felakat-i milliyenin mebde-i olan 21 Teşrinievvel 1334 tarihinden itibaren yer yer aksamı vatanın mâruz kaldığı İstilâ ve işgaller üzerine işbu tecaivüzatı gayr-i muhikkaya karşı koymak ve vatanın istihlâs ve istiklâlîni kurtarmak gayesiyle bünye-i içtimaiyeden doğan mukavemet-i milliyenin ilk temel taşıyı teşkil eden manatık-ı muhtelifi-yi memlekette (Müdafaa, Reddi İlhak, Kuvayı Milliye ve Müdafaa-i Hukuk) namlarıyla teşekkül eyliyen cemiyat ve heyatin...*" bkz. TBMM Zabıt Tutanakları, Devre: 1, Cilt: 29, İçtima: 26, 16. 04. 1339.

³¹⁸ Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 47.

cemiyetlerin³¹⁹, bu konudaki gayretlerini, oluşturdıkları kurucu heyetler ve düzenledikleri kongrelerden saptayabilmemiz mümkündür. Ayrıca cemiyetlerin iç dinamiklerine geçmeden önce ifade etmemiz gereken diğer bir husus ise bu cemiyetlerin ilk etapta İstanbul'da kurulduğu veya Anadolu'da kurulanların da İstanbul ile sürekli irtibat halinde olduklarıdır.³²⁰ Bunun yanında, bu cemiyetlerin büyük oranda fikri olarak, Wilson İlkeleri'ni kendilerine bir dayanak olarak seçtiklerini ve ilk etapta kendi bölgelerinin Türklüğünü ve Müslümanlığını ilmi olarak dünyaya duyurma amacı ile ilmi faaliyetler içerisinde olduklarını ifade etmemiz gerekir.³²¹

1. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'nin İstanbul'da kurulması 2 Kasım 1918 tarihinde kararlaştırılmıştır.³²² İlk olarak 2 Aralık 1918'de gazetelerde hakkında haberler çıkan cemiyet, İstanbul'da çıkan Söz gazetesinin 2 Aralık 1918'de tarihli nüshasında karşımıza çıkmaktadır. Gazetede, “*Edirne Vilayeti'nde Türklerin Hukukunu Müdafaa*” başlıklı kısa haberde “*Edirne'de Türklerin ve Müslümanların*

³¹⁹ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959, s. 9.

³²⁰ 2 Kasım 1918'de kurulan Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi, 4 Aralık 1918'de kurulan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-yı Hukuk-u Milliye Cemiyeti ve onun bir şubesi olarak Erzurum'da kurulan Şark Anadolu Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti ve bunun yanında Millî Kongre gibi cemiyetler İstanbul'da kurulan cemiyetlerdendir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.; Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 158-185.; Yücel Özkaya, *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011, s. 8.; Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 124.

³²¹ Bu konuda Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin, Şark Vilayetlerinin Türklüğü ve Müslümanlığını ispata yönelik yaptığı ve Erzurum Kongresine sunduğu rapor için bkz. *Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kongreye Sunduğu Rapor*, Erzurum: Türk Basımevi, [Basım yılı Yok].

³²² 2 Kasım 1918 tarihi cemiyetin fiilen kuruluş tarihidir. Tevfik Bıyıklıoğlu'nun bildirdiğine göre cemiyet, Edirne Mebusu Faik Kaltakkıran, Edirne Belediye Reisi Şevket, Avukat Şeref [Aykut], tüccardan Yolgeldili Kasım Efendi ve bu kişilere katılan bazı Edirneliler tarafından Kasım Efendi'nin İstanbul Küçük Kınacıyan Han'daki yazıhanesinde toplanarak kurulmuştur. Bu toplantının tarihi 2 Kasım 1918'dir. Cemiyetin bu toplantıdaki ismi, Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'dir. Daha sonra cemiyetin ismi nihai olarak Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'ne tebdil edilmiştir. Fakat Cemiyetin resmi olarak ne zaman kurulduğu hakkında malumat bulunmamakla beraber Bıyıklıoğlu, 7-30 Kasım tarih aralığını cemiyetin resmi kuruluş tarihi olarak ifade etmektedir. Bkz. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 124. Tarık Zafer Tunaya ise cemiyetin kuruluş tarihi olarak 2 Kanunievvel 1334'ü (15 Aralık 1918) işaret etmektedir. Fakat Muhammet Şahin, ATESE arşivinde bulunduğunu belirttiği cemiyetin kuruluş beyannamesinde 2 Aralık 1918 tarihini referans alarak bu tarihin cemiyetin kuruluş tarihi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Muhammet Şahin, “*Millî Mücadele'de Doğu Trakya*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1992, s. 43.

*hukukunu müdafaa etmek üzere Edirne Müftüsü'nün riyaseti altında Trakya-Paşaeli Müdafaya-yi Heyet-i Osmaniyesi namıyla bir heyetin teşkil edildiği*³²³ bildirilmektedir. Aynı tarihli Vakıf gazetesinde ise Edirne'de Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi adıyla bir cemiyetin kurulduğu ve cemiyetin amacının Edirne vilayeti ahalisinin çoğunluğunu oluşturan Türk ve Müslümanların hukukunu müdafaa etmek olduğu bildirilmiştir. Bu bilgilerin yanında gazetede cemiyetle alakalı olarak ifade edilen diğer bir bilgi ise cemiyetin reisinin Edirne Müftüsü Mestan Efendi olduğudur.³²⁴

İstanbul'da cemiyetin kurulması için girişimlerde bulunan kişilerin toplumsal konumları düşünüldüğünde Edirne'de resmi olarak kurulmuş olan cemiyetin kurucu reisinin bir müftü olması oldukça anlamlıdır. Zira bunun manası din görevlilerinin toplum nazarındaki konumunu bize izah etmesinin yanında, bu cemiyetlerin farklı toplumsal gruplardan gelen temsilcilerin bölgenin kurtuluşu için fikirdeki müşterekliğini ve iş bölümünü de açıklamaktadır. Bu anlamda, 2 Kasım 1918'de İstanbul'da Edirne Mebusu Faik Kaltakkıran, Edirne Belediye Reisi Şevket, Avukat Şeref [Aykut] ve tüccardan Yolgeldili Kasım Efendi cemiyetin kurulmasına karar vermişlerdi. *Bünye-i içtimaiyenin* her tabakasından temsilcilerin yer aldığı bu cemiyet ve diğer cemiyetlerdeki toplumsal dinamiklerin müşterekliği bir iş bölümüne dönüşmüştür denilebilir.

İstanbul'da cemiyetin kurulması için ilk düşünenlerin³²⁵ mebus, belediye reisi, serbest meslek erbabı ve tüccar olması ve resmi olarak kurulmasında bir müftünün öncülük etmesi bu müşterekliği ve iş bölümünü ispatlamaktadır. Bu cemiyetlerde din görevlileri dâhil, herhangi bir toplumsal zümrenin bir diğerinden daha fazla iş gördüğünü ispata çalışmak zor bir uğraş olsa gerektir. Zira bu cemiyetlerin işleyişinden anladığımız, cemiyetlerin toplumsal grupların iş bölümü sonrasında başarıya ulaştığıdır. Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin içerisindeki bu grupların faaliyetlerine baktığımızda ise bu durum daha da aydınlanmış olacaktır.

³²³ Söz, 15 Aralık 1918.

³²⁴ Vakıf, 15 Aralık 1918.

³²⁵ Bu cemiyetin kuruluşunda Talat Paşa'nın da etkili olduğu belirtilmektedir. Zira Talat Paşa, 1918 yılının Eylül ayı sonlarında Berlin dönüşü sırasında Edirne Valisi ile görüşerek halk teşkilatı kurulmasını tavsiye etmiştir. Bkz. Şahin, *Millî Mücadele'de Doğu Trakya*, s. 42.

Cemiyet her ne kadar partiler üstü bir duruş sergilemeye çalışsa da cemiyete İstanbul'dan, özellikle de Hürriyet ve İtilafçı cephelerden müdahaleler olacaktır. Bu müdahaleler sonucunda cemiyetin reisi zaman zaman değişecektir. Bu değişikliklerde özellikle müftülük konusunda aralarında haleflik seflik ilişkisi bulunan ve müftü Mestan Efendi ve müftü Osman Hilmi Efendi'nin değişiklikleri dışarıda bırakılırsa, cemiyet reisliğine birisi konsolos, diğeri belediye reisi olan iki kişi getirilmiştir. Bu kişiler, cemiyetin kuruluşundan³²⁶ iki ay sonra yabancılarla irtibatı sağlamak için göreve getirilen Dedeagaç Konsolosu Şükrü Bey ve Edirne Belediye Reisi Şevket Beydir.³²⁷

Cemiyetin en önemli faaliyeti, düzenlenen kongrelerdir. Fakat cemiyette bulunan toplumun farklı kesimlerinden oluşan bu kişilerin faaliyetleri noktasında izah edilmesi gereken, Trakya'nın kurtuluşu adına oluşturmaya çalıştıkları mücadele bilincidir. Bunun için irtibata geçilmesi gereken her türlü odakla irtibata geçilmiştir. Bu konuda 22 Ocak'ta İstanbul'daki murahhaslık binasında gerçekleşen toplantıda çıkan kararların uygulamaya konması oldukça önemlidir. Bu toplantı sonrası üç karar çıkmıştır. Bu kararların ilki Trakyalıların, yaşadığı felaketler karşısında birleşmelerinin gerektiğidir. İkinci Trakya'nın parçalanamaz bir bütün olduğu ve bu toprakların gerçek sahibi, ahalinin %75'ini oluşturan Türklerdir, bu durumdan şüphe duyulduğu takdirde Wilson İlkelerine göre plebisit yapılması gerektiğidir. Üçüncü karar ise Doğu Trakya'ya gelen Yunan askerinin çıkarılması için gerekenlerin yapılmasıdır.

Toplantı sonrası bu üç kararın uygulanması adına faaliyetlere girişildiğini görüyoruz. İkinci madde için İstanbul Temsilciliği görevlendirilmiştir. Üçüncü madde için bir heyetin meydana getirildiği anlaşılıyor. Bu heyetin başında ise cemiyet reisi sıfatıyla müftü Mestan Efendi bulunmaktadır. Müftü Mestan Efendi ve

³²⁶ Edirne'de cemiyetin kuruluşu için toplanan kişiler yine toplumsal temsil açısından çok farklılıklar arz etmektedir. Bu kişiler; Edirne Müftüsü Mestan Efendi, Edirne Belediye Reisi Şevket, Avukat Şeref [Aykut], Maksud Beyzade Derviş, Müftüzade Cemal, Nazmi Beyzade İsmail, Ali Efendi, Ali Seyfi [Tülümen], Komanlızade Ömer'dir. Bu kişiler cemiyetin kurucu üyeleri olarak kuruluş beyannamesine imza atan kişilerdir. Bu kişilerin yanında Tevfik Bıyıklıoğlu'nun belirttiğine göre bu toplantıda başka kişiler de yer almıştır. Bunlar; Teceddüt Partisi mesul kâtibî İbrahim, lise öğretmeni Kızanlıklı Muhsin, Öğretmen okulu müdürü Rıdvan Nafız ve Muharrir Neyyir Mustafa Beydir. Bkz. Bıyıklıoğlu, *Tarakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 133.

³²⁷ Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C. 1, s. 134.; Güner, *Trakya-Paşeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 20.

oluşturulan heyet kısa sürede faaliyete geçerek Osmanlı Devlet ricali ve yabancı devletlerin temsilcilikleriyle görüşmeler yapmıştır. Fakat bu görüşmeler sonrasında İstanbul'dan onlara pek bir yardımın yapılamayacağını anlamış olarak Edirne'ye dönülmüştür.³²⁸ Cemiyet, Edirne'de faaliyetlerine devam etmiştir. Bu faaliyetlerden en önemlisi, cemiyet riyasetince hazırlanan bir talimatla, Paris Barış Konferansı'na bir heyetin gönderilmesi olmuştur. Bu heyet ise mebus ağırlıklı bir heyet olmuştur. Zira bu heyet içerisinde mebuslardan Kocabaş Arif, Mahmut Nedim, Bulgar Meclisi'nde Gümölcine Mebusu bulunan Celal ve İskeçeli Hüseyin Sabri Bey bulunmaktadır.³²⁹

Cemiyetin gerçekleştirdiği bu faaliyetlerinin dışında odaklanılması gereken nokta cemiyeti oluşturan sosyal kesimlerdir. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'nin içerisinde bulunan mebusların, eşrafın ve din görevlilerinin ortak çabasıyla Trakya'nın kurtuluşu adına yapılan bu faaliyetleri yürütenlerin, hangi sosyal tabandan oluştuğunu anlamak için cemiyetin teşkilat yapılanmasına bakılması gerekmektedir. Bu takdirde durum daha iyi açıklanmış olacaktır.

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'nin teşkilatı Trakya bölgesinde nahiye ve köylere kadar yayılmıştır.³³⁰ Cemiyetin Trakya bölgesi dışında ise İstanbul ve Balkan Savaşları sonrasında göç eden Trakyalılar tarafından Adapazarı'nda kurulan iki şubesi bulunmaktadır.³³¹ Edirne merkez olmak üzere kaza teşkilatına baktığımızda, bu teşkilatlarda bulunan kişilerin din görevlisi ve eşraf ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır. Cemiyetin toplam 28 ayrı yerde bulunan teşkilatından 10'unun reisi din görevlisidir. Diğerlerinin hemen hemen hepsinde üye olarak bir din görevlisi bulunduğunu söylemek mümkündür.³³² Teşkilatların diğer

³²⁸ Heyetin Sadrazam Tevfik Paşa ile yaptığı görüşmesi, Osmanlı Devleti'nin işgal sonrası rahat hareket edemediğini ortaya koymuştur. Zira Tevfik Paşa heyete; *"Biz, muhasara altındayız. Dışarı ile irtibatımız kalmamış gibidir. Aleyhimize çevrilen entrikaları öğrenemiyoruz. Durum tahminden çok daha vahimdir. Trakya için bugün bir şey söyleyemem. Trakyalıların vatanları için gösterdikleri alakayı şükranla karşılarız. Çalışın. Fakat Osmanlı Devleti'nin varlığına zarar getirmemeye dikkat edin."* diyebilmiştir. Bkz. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.1, s. 153.; Güner, *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 63.

³²⁹ Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C. 1, s. 156.; Şahin, *Millî Mücadele'de Doğu Trakya*, s. 46.

³³⁰ Hasan Berke Dilan, "Trakya-Paşaeli Müdafaa Hukuk Cemiyeti Nasıl Kuruldu Trakya-Paşaeli Gazetesi", *XI. Millî Egemenlik Sempozyumu*, Edirne: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2000, s. 99.

³³¹ Güner, *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 23.

³³² Güner, *Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 21.

katılımcıları ise eşraf ağırlıklı olmak üzere genel olarak belediye reisi, memur, tüccar ve doktor gibi meslekleri icra eden kişilerden oluşmaktadır. Belediye reislerinin bu cemiyet içerisinde yoğun bir şekilde bulunuyor olması, halkı temsil etme vasıflarından dolayı oldukça önemlidir.

Din görevlisi özeline tekrar döndüğümüzde ise müftüler bu cemiyetlerde oldukça fazladır. Fakat imamların da aktif olduğu görülmektedir. Misal olarak cemiyetin Lüleburgaz şubesi reisi İmam Veli Efendi'dir.³³³ Bu teşkilatlar içerisinde bulunan din görevlilerinin ne gibi faaliyetler içerisinde bulundukları ve Millî Mücadele'ye nasıl baktıklarını anlamak için, cemiyetin düzenlemiş olduğu kongrelere bakmak gerekmektedir. Cemiyetin düzenlediği ilk büyük kongre 31 Mart-2 Nisan tarihleri arasında gerçekleşen Lüleburgaz Kongresi'dir. Bu kongrede Trakya'nın kurtuluşu adına mücadelenin devam etmesi ve fiili mukavemet için çalışmaların sürdürülmesi kararı alınmıştır.

Bunun yanında Ankara'da toplanacak olan Millî Meclise de delege gönderilmesi alınan kararlar arasındadır.³³⁴ Fakat Lüleburgaz Kongresi'nde fiili mukavemet için olumlu kararlar alınmasına rağmen bu konu 9-14 Mayıs 1920'de düzenlenen Büyük Edirne Kongresi'nde büyük tartışmalara neden olmuştur. Büyük Edirne Kongresi'nde fiili mukavemet kararının alınması veya bu karardan uzak durulması konusunda tartışmaların devam ettiği ve nihayetinde tıkanmak üzere olduğu bir anda, Saray Müftüsü Ahmet Efendi, söze girerek *"üzerimize düşen vazife memleketi muhafaza ve müdafaa etmektir. Bu hareketimizle padişahımıza isyan etmiş olmayız. Düşmanın işgal etme tehlikesi olan yerde cihad farz-ı ayındır..."* demiş ve fiili mukavemeti savunmuştur.³³⁵ Bu cihat ilanına İpsala müftüsü karşı çıkmıştır. Fakat İpsala müftüsünün bu çıkışı kongrede şiddetli bir şekilde protesto edilmiş,

³³³ Cemiyetin şube ve taşra teşkilatının ayrıntıları için bkz. Güner, *Trakya-Paşeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, s. 20-23.

³³⁴ Şahin, *Millî Mücadele'de Doğu Trakya*, s. 70.

³³⁵ Saray Müftüsü Ahmet Efendi sözlerini şöyle bitirmektedir: *"Hazırlık yapacağız. Hazırlık yapmak devlet ve millete, hilafet makamına bağlılığı sağlamaktır. Boşu boşuna oturursak miskinlik ve zilleti kabul etmiş oluruz. Elinizde olan mal, mülk düşmana geçecektir. İçinizde başka türlüünü iddia edecek var mıdır? Cihadın güzel oluşu, İslam'ın şerefini yükseltmesindendir."* Müftü Ahmet Efendi sözlerini bu şekilde bitirdikten sonra kongredeki diğer müftülere dönerek *"Öyle değil mi hoca efendiler"* diye sormuş, müftülerin hepsi birden *"hay hay öyledir. Efendi hazretleri"* diye cevap vermişlerdir. Bkz. Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C. 1, s. 270.

oturuma on dakika ara verilmek zorunda kalınmıştır.³³⁶ Bu tartışmanın devamında hem diğer katılımcılar, hem de din görevlileri fikirlerini beyan etmişler, neticede fiili mukavemet kararı alınmıştır. Bu kongreye din görevlilerinin dışında birçok sosyal kesimden katılanlar da olmuştur. Bu katılımcılar, Trakya-Paşaeli Müdafaa-yi Hukuk Cemiyeti³³⁷ Heyet-i Merkeziyesi Riyasetince hazırlanan bir talimatnamede şu şekilde ifade edilmiştir; “*Edirne ve Çatalca meclisi umumi azalarıyle Edirne’de müteşekkil bilcümle fırka ve heyet-i siyasiye murahhaslarının ve Trakya mebuslarıyla bütün şehir ve kasaba belediye reisi ve müftülerinin ve nevahi kura murahhaslarının iştirakiyle Edirne’de içtima edilen ikiyüz kırk kişilik büyük kongre.*”

Belirtilen tüm bu katılımcılarıyla beraber, Trakya bölgesinin kurtuluşu için toplumun her kesiminin birleştiğini söylememiz mümkündür. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin tüm faaliyetlerinde ve nihayetinde düzenlenen kongrelerde gördüğümüz bu toplumsal mutabakat, kurulan diğer Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri için de geçerlidir. Din görevlilerinin özelinde incelemeye çalıştığımız bu cemiyetlerde din görevlileri oldukça aktiftir. Fakat ifade edilmelidir ki bu aktiflik tam olarak birlikte hareket etme durumundan uzaktır. Bu durum İtilafçı-İttihatçı, siyasi çekişmesinin bir yansımasıdır. Bu ayrılıklara rağmen din görevlilerinin çok büyük bir kısmı Millî Mücadele’yi desteklemişlerdir. Din görevlilerinin cemiyetlerdeki durumları ve diğer faaliyetleri toplumun diğer temsilcileriyle birleştiği müddetçe anlam kazanmaktadır.

2. Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti

Bu cemiyet İstanbul’da kurulan cemiyetler arasındadır. Cemiyetin merkezi İstanbul olmasına rağmen, Erzurum şubesi, Millî Mücadele için hayati önem taşıyan birçok faaliyette bulunmuştur.³³⁸ Mondros Mütarekesi’nin 24. maddesinin doğu vilayetlerine getireceği tehlike üzerine İstanbul’da bir toplantı tertip edilmiş ve doğu illerinin müdafaası için Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin, 4 Aralık 1918 tarihinde kuruluşu için Süleyman Nazif ve

³³⁶ Bıyıklıoğlu, *Trakya’da Milli Mücadele*, C. 1, s. 270.

³³⁷ Cemiyetin ismi Sivas Kongresinden sonra diğer tüm cemiyetler gibi Anadolu-Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesine girdiğinden dolayı değiştirilmiş ve Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olmuştur. Bkz. Özkaya, *İstiklal Harbi’nde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, s. 65.

³³⁸ Cemiyetin İstanbul ile olan ilişkileri için bkz. Ali Akbulut, *Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler*, Erzurum: Erzurum Valiliği Yayınları, 1989.

birkaç eski valinin ön ayak olduğu belirtilmektedir. İlk kurulduğu günlerde cemiyetin içerisinde bulunan kişiler şunlardır: Cemiyetin reisi, Eski Bitlis Valisi Harputlu Nedim, Eski Beyrut Valisi İsmail Hakkı, Süleyman Nazif, Diyarbakır Mebusları Feyzi ve Zülfü, Sivas Mebusu Rasim, Diyarbakırlı Yedek Subay Cavit ve Sivaslı Yedek Subay Abdülmüttalip. Cemiyetin yayın organı ise Süleyman Nazif'in çıkardığı Hadisat gazetesidir.³³⁹ Bu gruba daha sonra Erzurum'da bir şube açması için müsaade edilen Cevat Dursunoğlu da katılacaktır. Cemiyetin Millî Mücadele içerisindeki hayati rolü de Cevat Bey'in İstanbul'dan Erzurum'a gitmesi ile başlayacaktır denilebilir.

Cevat Bey, Erzurum'a gelir gelmez cemiyetin kuruluşu için çalışmalara başlamıştır. Cevat Bey'in ifade ettiğine göre şehrin tüm ileri gelenleri ile irtibata geçilmeli ve bir bilinç oluşturulmalıydı. Bunun için cemiyetin kuruluşu 10 Mart 1919'da sağlanmış, çalışmalar hız kazanmıştır. Cemiyetin kuruluşunda ismi geçen kişilere bakıldığında, yine din görevlilerinin bu cemiyette de aktif olduklarını söyleyebiliriz.³⁴⁰

Cemiyetin kuruluşu için toplananlar arasında vilayet müftüsü de bulunmaktadır. Müftü Solakzade Sadık Efendi³⁴¹, cemiyetin kuruluşunda bulunmasına rağmen Cevat Dursunoğlu'nun aktardığına göre cemiyetin geçici heyetinde yer almamıştır. Her ne kadar teşkilat içerisinde Solakzade Sadık Efendi görünmüyorsa da cemiyetle irtibatını koparmamış, cemiyetin düzenlemiş olduğu toplantılara katılmıştır. Bu geçici heyete reis olarak Maarifetnâme yazarı İbrahim Hakkı'nın torunlarından Hacı Fehim Efendi, muhasipliğine Süleyman Bey ve kâtipliğine de Cevat Bey seçilmiştir. Bu heyette kısa bir süre sonra değişiklik

³³⁹ Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s. 158-159.; Özkaya, *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, s. 50.

³⁴⁰ Cevat Dursunoğlu'nun aktarımıyla cemiyetin kuruluşunda şu kişiler bulunmaktadır: Hacı İsmail Efendizade Tefik, Hakkızade Hacı Fehim, Vilayet Müftüsü Solakzade Sadık, Binbaşılıktan emekli Süleyman, Gümrük Mütevellisi Cazim, Hacı Recep Efendizade Hacı Hafız, Namık Efendizade Ahmet, Binbaşılıktan Emekli Haydar, Kobalzade Ahmet ve Dursunbeyzade Cevat Bey. Bkz. Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1998, s. 30-31.

³⁴¹ Cemiyetin yayımladığı Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesinin kuruluşu beyannamesinde Müftü Solakzade Sadık Efendi'nin de imzası bulunmaktadır. Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1969, s. 2.

yapılarak reisliğe, cemiyet için oldukça önemli bir sima olan Hoca Raif [Dinç]³⁴² getirilmiştir. Cemiyetin bu ilk teşkilatlanmaya başladığı andan itibaren bir sivilleşme gayretinin söz konusu olduğunu ifade edelim. Zira daha sonra Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerin sivil olması gerektiği ve kongrede tartışılan konular arasında da bulunan cemiyetin bir halk hareketi olduğu birçok defa vurgulanacaktır. Bu sebeple cemiyetin ilk teşkilatında o anda memur ve asker olan kişilerin cemiyete dâhil olmadığını, daha çok sivil ve serbest meslekle meşgul kişilerin bu yapıda yer aldığını söyleyebiliriz.³⁴³ Cemiyetin düzenlemiş olduğu vilayet kongrelerinde bu yapının hangi sosyal tabakalardan desteklendiğini daha açık bir şekilde görmemiz mümkün olacaktır.

Cevat Dursunoğlu'nun aktardığına göre cemiyet, Erzurum Kongresi'nden önceki bir tarihte katılımın yoğun olduğu bir toplantı tertip etmiştir. Bu toplantıya şehrin ileri gelenleri iştirak etmişlerdir. Cevat Bey, hatıratında toplantıya katılanların isimlerini vermektedir. Yapılan bu toplantıda din görevlilerinin de katılımı oldukça yüksektir. Başta Erzurum Müftüsü Solakzade Sadık olmak üzere, ulemadan Hakkızade Hacı Fehim, Reis Hoca Raif, Müftü Naibi Hacı Hafız, Dere Mahalleli Hafız Osman, Hacı Galip, Hocasade Ahmet, Hafız Cihan toplantıya katılanlar din

³⁴² Erzurum'da, bölgenin kurtuluşu adına mücadele veren tek cemiyet, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-yi Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi değildir. Bir de Millî Mücadele için oldukça önemli bir gazete olan Albayrak Gazetesi'ni neşreden Süleyman Necati [Güneri] ve Küçük Kazım Bey'in başını çektiği İstihlas-ı Vatan adında bir cemiyet daha doğu vilayetlerinin kurtuluşu için mücadele vermektedir. İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nin kuruluşunda da din görevlileri bulunmaktadır. Süleyman Necati Bey'in belirttiğine göre cemiyetin kuruluş heyetinde Alay Müftüsü Nusret Bey de yer almaktadır. Raif Efendi ise Süleyman Necati Bey'e göre kendilerinin isteği üzerine Müdafaa-i Hukuk'a girmiş ve reisi olmuştur. Bu iki cemiyetten İstihlas-ı Vatan Cemiyeti bir süre sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin içine karışmıştır. Bu cemiyetin üyeleri olan Süleyman Necati Bey, Hüseyin Avni Bey gibi isimler Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti içerisine girmişlerdir. Bunun yanında iki cemiyetin üyelerinin de birlikte olduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yeni heyetinde Süleyman Necati Bey'in verdiği ilk listede Müftü Naibi Mehmet Efendi'nin de bulunmasına rağmen nihai listede ismi yoktur. Bkz. Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri Erzurum'da Kongre Günleri*, Ali Birinci (Hızl.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999, s. 44-47. Nihai listede Müftü Naibi Mehmet Efendi'nin neden yer almadığı konusunda Cevat Dursunoğlu bizlere ipuçları vermektedir. Cevat Bey, hatıratında idare heyetini oluştururken nihai listede bazı kişilerin hükümette vazifeli oluşları ve yaşlarının ilerlemiş olmaları neticesinde yerlerine başka isimlerin seçildiğini belirtmektedir. Bkz. Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 35.

³⁴³ Bu ilk teşkilatta genelde emekli memur ve askerler ile eşraftan ve serbest meslekle meşgul kişiler bulunmaktadır. Cevat Dursunoğlu, o dönem memur bulundukları için bu heyete giremeyen kişilerin olduğunu belirtmektedir. Bkz. Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 35.

görevlilerindendir.³⁴⁴ Bu toplantıya katılan din görevlilerinden anladığımız, cemiyetin teşkilatı içerisinde bulunmamalarına rağmen cemiyetin toplantılarına katılıp destek vermeye devam ettikleridir. Cevat Bey'in ifadesine göre cemiyet bu toplantıdan sonra daha sistemli bir hal almaya ve silahlı mücadeleye doğru evrilmeye başlamıştır. Ayrıca Cevat Bey'e göre cemiyetin aydınlar ve askerler tarafından desteklenmesi oldukça önemlidir. Sırtlarını dayayacakları tanınmış nüfuz sahibi bir komutana ihtiyaç duymaktadırlar. Bu ihtiyaç ise Kâzım Karabekir Paşa'nın 15. Kolordu Kumandanı olarak Erzurum'a gelmesi ve cemiyeti desteklemeye başlaması ile bir şekilde giderilmiştir.

Mayıs ayının sonlarına doğru Samsun'da bulunan Mustafa Kemal Paşa tarafından, Kâzım Karabekir Paşa'ya cemiyetin desteklenmesi ile alakalı olarak gönderilen şifrenin Kâzım Karabekir Paşa tarafından cemiyete duyurulması, cemiyette büyük bir sevinçle karşılanmıştır.³⁴⁵ Görülüyor ki cemiyetin içerisinde din görevlilerinin, memurların, eşrafın ve halkın olması cemiyetin başarıya ulaşması için yeterli görülmemektedir. Bu sebeple dönemin oldukça başarılı iki komutanı tarafından cemiyetin destekleniyor olması sevinçle karşılanmıştır. Bunun yanında cemiyet bu desteği dışarıdan sağlamaya ehemmiyet göstermiş, daha çok sivillerin rol oynaması için çaba sarfetmiştir. Bu durum kongrenin toplandığı sırada cemiyet nizamnamesinin teşkilat kısmı oluşturulurken tekrar gündeme gelecektir. Rauf Bey'in teklifiyle Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı içerisinde vilayetlerde valilerin reis, ahz-ı asker daire reislerinin ikinci reis, kazalarda kaymakamların reis, askerlik şube reislerinin ikinci reis olması istenmekteydi. Fakat teklif, geçerlilik kazanması halinde cemiyetin, halk teşkilatı olma özelliği ortadan kalkacağı düşüncesiyle reddedilmiştir.³⁴⁶ Cemiyetin diğer vilayetlerden gelecek delegelerin uygunluğu için aradığı şartlardan biri de delegenin sivilliği olmuştur.³⁴⁷

³⁴⁴ Toplantıya katılan asker, aydın, memur ve eşraf isimleri için bkz. Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 43.

³⁴⁵ Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 52.; Güneri, *Hatıra Defteri Erzurum'da Kongre Günleri*, s. 61.

³⁴⁶ Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, s. 117.

³⁴⁷ 2 Haziran 1919'da Beyazıt şube reisi Abdülaziz tarafından Erzurum Vilayat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Şubesi Riyasetine gönderilen bir belgede, Beyazıt Livasınca seçildiği, daha evvelden Erzurum'a bildirilen Tahrirat Müdürü Şevket Bey'in memur olması münasebetiyle livadan ayrılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Buna karşın Şevket Bey'in aslında yerli ve

23 Temmuz 1919’da toplanacak olan ve sonuçları itibarıyla milli mücadele için oldukça önemli bir merhaleyi arz eden Erzurum Kongresi’nin konumuz için önemli olan kısmı bu kongreye kimlerin katıldığıdır. Bunun için 15-17 Haziran’dan itibaren başlayan kongre hazırlıklarına³⁴⁸ ve kongreye katılanlara bakmamız gerekmektedir. Fakat bundan evvel kongrenin vücuda gelmesi noktasında çok önemli bir görevi deruhte eden Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyetinden bahsetmemiz gerekmektedir.

a) Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, 10 Şubat 1919’da Trabzon ve çevresini, bölge üzerinde emelleri olan kuvvetlere karşı korumak amacıyla kurulmuştur.³⁴⁹ Fakat cemiyetin kuruluş tarihi olan 10 Şubat 1919’a gelinceye kadar cemiyetin oluşturulması için yapılan birçok çalışma bulunmaktadır. Burada zikredilmesi gereken, şehrin ileri gelenlerinin çalışmaları ve bu çalışmalardan oldukça önemli olan Faik Ahmet Barutçu’nun çıkarmış olduğu İstikbal gazetesinin oluşturmaya çalıştığı müdafaa bilincidir.

İstikbal gazetesinin Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti’nin ortaya çıkmasında büyük katkıları bulunmaktadır. Zira 11 Aralık 1918’den itibaren bölgede yaşayan Türk ve Müslüman ahalinin haklarını müdafaa etmeye çalışan gazete, Trabzon ve yakın çevresinde milli bilincin oluşmasında etkili olmuştur. Gazetenin ulaştığı yerlerden Trabzon’a millî birliğe ve desteğe dair telgrafların gelmesi bu düşüncüyü desteklemektedir.³⁵⁰ Gün geçtikçe ilerleyen müdafaa bilincinin neticesinde bir cemiyetin kurulması elzem hale gelecektir. Bu amaç adına şehrin ileri gelenleri, bilhassa eşrafı toplantılar düzenleyerek cemiyeti vücuda getirmeye çalışacaklardır.

eşraftan olması ve başka bir münasibi bulunmaması nedenlerinden dolayı Erzurum’un Şevket Bey’e müsaade göstermesi istenmiştir. Bkz. Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 7.

³⁴⁸ Dursun Ali Akbulut, “Erzurum Kongresi’nin Mahalli Boyutu”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu (27-29 Mayıs 2002 Ankara)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2003, s. 74.

³⁴⁹ Özel, *Millî Mücadele’de Trabzon*, s. 62.; Özkaya, *Millî Mücadele’de Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, s. 68.; Sakallı, *Millî Mücadele’nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 117.

³⁵⁰ Faik Ahmet Barutçu hatıralarında bu durumu şöyle izah etmektedir: “İstikbal’in neşriyatı sade merkezi vilayette değil mülhakatta da özlediğimiz tesiri icradan hâli kalmıyordu. Zaten kazalarda yüzlerce abone tedarik etmiştik.” Faik Ahmet Barutçu, yaptığı bu tespitin hemen ardından Ordu ve Giresun’dan gazetenin faaliyetleri hakkında destek telgraflarının geldiğinden de bahsetmektedir. Bkz. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar Milli Mücadele Dönemi*, C. 1, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001, s. 38-40.

Cemiyetin hangi sosyal kesimler tarafından oluşturulduğu ve desteklendiğinin belirlenmesi araştırmamız için oldukça önemlidir. Bu açıdan cemiyetin eşraf ağırlıklı bir cemiyet olduğu ifade edilebilir. Cemiyetin teşkilat yapılarında görev alan isimler ve kongrelere iştirak edenler bu durumu açıklamaktadır. Mesut Piyale'nin ifadesi ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti tam bir eşraf teşkilatıdır. Bunun nedeni ise diğer cemiyetler gibi Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunun üst yöneticiler tarafından desteklenmemiş olmasıdır.³⁵¹ Bunun yanında araştırmamız için önemli olan diğer bir mesele bu cemiyette din görevlinin bulunup bulunmadığıdır.

Cemiyetin teşkilat yapılanması içerisinde herhangi bir din görevlisine rastlamamakla beraber, bu cemiyetin de din görevlileri tarafından desteklendiğini söylememiz mümkündür. Zira Faik Ahmet Barutçu'nun aktardığına göre cemiyetin kuruluşu için yapılan toplantı³⁵² şehirde her sene tertip edilen bir mevlid-i şerif³⁵³ merasimine denk getirilmiştir.

Bu toplantıya şehrin tüccar, eşraf ve münevverlerinin katıldığını ifade eden Faik Ahmet Barutçu mevlide katılanlara toplantının maksadını kendisinin izah ettiğini belirtmektedir. Bu maksat dâhilinde derhal bir heyet oluşturulmuş ve böylece 10 Şubat 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti kurulmuştur.³⁵⁴ Bu toplantıya, oluşturulan cemiyet heyeti haricinde kimlerin katıldığını bilemiyoruz. Fakat toplantının dini bir merasimin icra edildiği bir sırada

³⁵¹ Kâzım [Karabekir] Paşa da cemiyetten söz ederken cemiyetin eşraftan müteşekkil olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 19.; Mesut Piyale, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1992, s. 11.

³⁵² Faik Ahmet Barutçu'nun ifadesine göre 10 Şubat 1919'da gerçekleşen ve cemiyetin kuruluşunun sağlandığı toplantı öncesinde, bu toplantıyı kararlaştırmak için 9 Şubat'ta bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda şehrin ileri gelenlerinin yanında, Hafız Ahmet Mahir adlı bir de müftü bulunmaktadır. Bkz. Barutçu, *Siyasi Hatıralar Millî Mücadele Dönemi*, C. 1, s. 77.

³⁵³ Faik Ahmet Barutçu bu Mevlid-i Şerif'in Trabzon eşrafından Temelzadeler tarafından her yıl düzenlendiğini ifade etmektedir. 1919'daki mevlit ise ifade edildiği gibi cemiyetin kuruluşu için bir toplantı olarak düşünülmüştür. Toplantı, Temelzadelerin Boztepe'deki büyük konağında gerçekleşmiştir. Ayrıca Faik Ahmet Barutçu, cemiyetin kuruluşu için toplantıyı bir mevlit merasimi içinde gerçekleştirmedeki amaçlarını bu işin gizli yapılması gerektiğinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bkz. Barutçu, *Siyasi Hatıralar Millî Mücadele Dönemi*, C. 1, s. 41.

³⁵⁴ Toplantı sonrasında oluşturulan teşkilat heyeti için Bkz. Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara: Nüve Matbaası, 1968, s. 18.; Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, s. 63.; Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 178.; Barutçu, *Siyasi Hatıralar Millî Mücadele Dönemi*, C. 1, s. 42.

gerçekleşmiş olması, bu toplantıya Trabzon'da bulunan din görevlilerinin de katılmış olabileceğinin çok yüksek bir ihtimal olduğunu göstermektedir.³⁵⁵

Cemiyetin düzenlemiş olduğu iki kongreden ilki olan ve 23 Şubat 1919'da Uzun Sokak'taki Nemlizedelerin evinde yapılan Birinci Trabzon Kongresi'ne Trabzon Müftüsü İmadeddin Efendi başkanlık etmiştir. Bununla beraber Müftü İmadeddin Efendi'nin 28 Mayıs 1919'da gerçekleşen ikinci kongrede de aktif olduğunu söylemek mümkündür. Zira ilk kongreden ikinci kongreye kadar geçen süre içerisinde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiş ve mesele daha da bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu anlamda cemiyetin de artık silahlı mücadeleye doğru evirildiğini de söyleyebiliriz. Ayrıca 23 Temmuz'da Erzurum'da gerçekleşecek olan kongreye katılım için konuşmalar yine bu kongrede yapılmıştır. Kongre bitiminde Müftü İmadeddin Efendi, kongrenin Erzurum'da toplanma gerekçesinin halka iyi izah edilmesi gerektiğini söyleyerek, bu konuyu camide halka duyuracağını ifade etmiştir.³⁵⁶ Bunun dışında Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyetinin kaza teşkilatında da din görevlileri bulunmaktadır.

Kaza teşkilatında kimlerin olduğunu, cemiyetin merkezine kaza, şubelerinden gönderilen telgraflardan tespit edilebilir. Erzurum Kongresi'ne gönderilmek üzere seçilen murahhasların merkeze bildirilmesi için yazılan telgrafların birinde Of Muhafaza-i Hukuk-i Milleye Cemiyetinin reisinin Müftü Sabri Efendi olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁷ Ayrıca Ordu'daki teşkilatlanma konusunda Müftü Ziyaeddin [Işık] Efendi'nin çalışmalarının büyük etkisi olmuştur.³⁵⁸ Neticede cemiyet, Millî Mücadele için oldukça önemli kararların alındığı Erzurum'da düzenlenen kongreye 18 delege göndermiştir. Bu delegelerden ikisi müftüdür. Müftülerinden ilki Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi'dir. Hasan Fahri Efendi, Erzurum Kongresi'nin açılışında ve kapanışında Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği gibi Arapça belîğ bir

³⁵⁵ Faik Ahmet Barutçu, hatıralarında bu toplantı için şehirdeki bazı kişilere davetiye gönderdiklerini belirtmektedir. Davetiye gönderilenler arasında Vilayet Müftüsü Ahmet Mahir Efendi de bulunmaktadır. Davetiye gönderilen diğer kişiler için bkz. Barutçu, *Siyasi Hatıralar Millî Mücadele Dönemi*, C. 1, s. 78.

³⁵⁶ Mesut Çapa, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1998, s. 12.

³⁵⁷ Barutçu, *Siyasi Hatıralar Millî Mücadele Dönemi*, C. 1, s. 141.

³⁵⁸ Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, s. 67.

dua okuyarak kongrenin manevi bir havaya bürünmesini sağlayan kişidir.³⁵⁹ Diğer müftü ise kongreye Kelkit'ten katılan Hafız Osman Nuri Efendi'dir.³⁶⁰ Ayrıca bu delegeler arasında bir de müderris bulunmaktadır. Bu delege ise kongreye Of'tan katılan Müderris Hafız Yunus Sıdkı [Bulut]'dur.³⁶¹

b) Erzurum Kongresi

23 Temmuz-7Ağustos tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi'ne Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis, Van vilayetleri ve Erzincan sancaklarından 63 delege katılmıştır.³⁶²

Tezimizin ortaya koymaya çalıştığı fikir açısından önemli olan, Erzurum Kongresi'ne din görevlilerinin ne ölçüde katkı sağladığıdır. Millî Mücadele'nin omurgasını oluşturan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, toplumun hemen hemen her kesiminden temsilcilerin iştiraki ile vücut bulmuştur. Erzurum Kongresi özelinde baktığımızda ise yine bu birliktelik görülmektedir. Bünye-i içtimaiyenin bir parçası olan din görevlileri bu kongrenin de bir parçası olmuşlardır.

Kongreye katılan din görevlilerine bakıldığında, başta kongrenin açılışını gerçekleştiren Hoca Raif [Dinç]'in ismini zikretmek gerekir. Hoca Raif Efendi, Sivas Kongresi'ne de katılmış ve orada manda ve himayeye en sert tepki gösteren kişiler arasında olmuştur.³⁶³ Öte yandan kongreye Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyetinden 18 kişi katılmıştır. Bunlardan üç isim din görevlisidir. Bunlar, Of'tan Müderris Hafız Yunus Sıdkı [Bulut]³⁶⁴, Kelkit'ten Müftü Hafız Osman Nuri Efendi³⁶⁵ ve Şiran'dan Müftü Hasan Fahri [Polat]'dir.³⁶⁶ Kongreye Van Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden de katılmak istenmiş, fakat ulaşım şartlarından dolayı gelinemeyince Van vilayetini temsilen iki mümessil seçilmiştir. Seçilen bu

³⁵⁹ Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, s. 25.

³⁶⁰ Erzurum Kongresi'ne katılan diğer delegeler ve Müftü Hafız Osman Efendi için Bkz. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005, s. 107.

³⁶¹ Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve Din Adamları*, s. 146.

³⁶² Kongreye katılan delegelerin sayısı hakkında tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmalar için bkz. Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 24.

³⁶³ Sarıkoyuncu, *Atatürk ve Din Adamları*, s. 146.

³⁶⁴ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 110.

³⁶⁵ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 107.

³⁶⁶ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 125.

mümessillerden biri olan Cazim [Abuşoğlu] Efendi imamdır.³⁶⁷ Kongre'ye Sivas'tan katılan 13 delegeden 2'si din görevlisidir. Bunlar Müderris Mehmed Fazlullah [Moral] Efendi³⁶⁸ ve Müftü Hayrullah [Seyhan] Efendi'dir.³⁶⁹ Bitlis'ten ise kongreye katılan dört temsilciden ikisi din görevlisidir. Bu din görevlileri Müderris Hacı Hafız Mehmet Cemil [Aydın]³⁷⁰ ve Müftü Naibi Hacı Hafız Mehmet Hilmi [Çorapsız]'dir.³⁷¹ Erzurum Sancağı'ndan kongreye katılan 6 temsilciden 3'ü din görevlisidir. Bu din görevlileri, Şeyh Hacı Ahmet Fevzi Efendi³⁷², Müftü Hafız Osman Fevzi [Toçu]³⁷³ ve Kuruçay Müftüsü Mehmet Şevki [Yurtbaş] Efendi'dir.³⁷⁴

Tüm bu isimlerle beraber 63 delegesi bulunan Erzurum Kongresi'nin 12 delegesi din görevlisidir. Bunun yanında kongreye katılmadığı halde kongreye destek veren din görevlileri de bulunmaktadır. Süleyman Necati Güneri'nin aktardığına göre, reisi bir müftü olan Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere delege seçtikleri halde Vali Faik Ali Bey bu delegelerin Diyarbakır'dan çıkmasını engellemiştir.³⁷⁵ Bayburt Müftüsü ise delege seçildiği halde, Bayburt Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin riyasetinde bulunduğundan dolayı kongreye iştirak edememiştir. Hoca Raif Efendi'ye göndermiş olduğu bir mektupta, kongreye katılmadığını, fakat Kelkit ve Şiran mümessilleri olan Müftü Hafız Osman Nuri Efendi ve Müftü Hasan Fahri Efendiler ile görüş birliği içerisinde olduklarını, ellerinden geldiği kadar kurtuluş için çalışacaklarını ifade etmiştir.³⁷⁶

Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi ve Erzurum Kongresi ile alakalı olarak burada ifade edilmesi gereken son durum Millî Mücadele içerisindeki bu birliktelik havasının ileriki yıllarda çeşitli ayrılıklar barındırdığı ile alakalıdır. Bu bağlamda 21 Ocak 1921 tarihinde Hoca Raif Efendi

³⁶⁷ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 165.

³⁶⁸ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 130.

³⁶⁹ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 141.

³⁷⁰ Ali Sarıkoyuncu Hacı Hafız Mehmet Cemil Efendi'nin müftü olduğunu belirtmektedir. Bkz. Sarıkoyuncu, *Atatürk ve Din Adamları*, s. 147. Fakat Yücel Çil onun müderris olduğunu söylemektedir. Bkz. Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 161.

³⁷¹ *Erzurum Kongresi'nin 60. Yılına Armağan*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği (Hzl.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1979, s. 15; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 163.

³⁷² Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 70.

³⁷³ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 73.

³⁷⁴ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 175.

³⁷⁵ Güneri, *Hatıra Defteri Erzurum'da Kongre Günleri*, s. 49.

³⁷⁶ Mektup için bkz. Akbulut, *Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler*, s. 14-16.

önderliğinde Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti isminin başına bir de Muhafaza-i Mukaddesat ibaresini ekleyerek yeni bir cemiyet oluşturmuşlardır. Millî Mücadele boyunca, mücadeleye büyük katkıları olan Hoca Raif [Dinç]'in liderliğinde 21 Ocak 1921'de, sürece yönelik hoşnutsuzluğun bir tezahürü olarak kurulduğunu ifade edebileceğimiz, Erzurum Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Aslında Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin üyelerinin toplu halde istifa etmesi üzerine, sürece yönelik bazı kuşkuları var olan Hoca Raif Efendi ve diğer bazı kişiler³⁷⁷ Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti isminin başına bir de Muhafaza-i Mukaddesat ibaresini ekleyerek bu cemiyeti oluşturmuşlardır. Hoca Raif Efendi ve arkadaşlarının bu şekilde bir reaksiyon göstermesinin görünürde üç sebebi olduğu söylenebilir. Bunlar, mecliste kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hilafet ve saltanatı kapsamayan içeriği, mecliste oluşturulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubunun siyasi yapısı ve her geçen gün etkisini arttırdığını düşündükleri Anadolu'daki Bolşevik faaliyetleridir.³⁷⁸ Belirtilen bu üç nokta çerçevesinde cemiyetin ve özellikle Hoca Raif Efendi'nin güçlü eleştirileri bulunmaktadır.

Bu eleştirileri cemiyetin nizamnamesinden ve hatıratlara yansıdığı kadarıyla ifade edebilmemiz mümkündür. Cemiyetin amaç ve hedefiyle alakalı olarak ilk zikredilmesi gereken durum büyük oranda cemiyetin en güçlü kuruluş gerekçesi olarak ifade edebileceğimiz, Erzurum ve çevresinde artan Bolşevik faaliyetleri olduğu söylenebilir. Bu durum cemiyetin hazırlayıp birçok çevre vilayete gönderdiği nizamnamesinde açık bir şekilde ifade edilmiştir.³⁷⁹ Cemiyetin sebep ve sûret-i teşekkülü hakkında özetle şu ifadeler yer almaktadır: *“Millet ve memleketin içtimai inkılâp adı altında, bütün mukaddesatı, dini inançları, ahlâkı, gelenekleri aşağılanarak ayaklar altına alınıyor. Milleti tek dayanağı olan dini düşünceden, manevi güçten yoksun bırakmak ve bütün hak ve hukuktan soyutlanmış bir hayvan sürüsü şekline dönüştürmek niyetiyle komünistlik ve halkçı İştirakiyun gibi bir takım isimlerle vücut bulmaktadır. Aynı düşünce ile bazı hain serserilerin de teşkilatlanmış*

³⁷⁷ Cemiyetin diğer bazı üyeleri şunlardır: Müftü Sadık, İsmail Efendizâde Tevfik, Korukçuzâde Rıza, Milletvekili Durak, eski Milletvekili Seyfullah, Leylizâde İbrahim, Dervişağa Hatibi Ahmed, Hatipzâde Ragıp, Gümrükçüzade Münib, Remzizâde Abdürrahim, eski belediye başkanı Ömerbeyzade Ömer, Emekli Yüzbaşı Mustafa, Ziyazade Fevzi, Esnafı Şeyhi Arif, Evkafçızâde Tevfik. Bkz. Erdal Aydoğan-Asaf Özkan, “Erzurum Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, Sayı: 1, Elâzığ 2011, s. 321.

³⁷⁸ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 980.

³⁷⁹ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. 2, s. 800.

olarak hariçten memlekete gelmekte oldukları haberi alınınca, Erzurum ahalisinin iştirakiyle yapılan toplantıda bu gibi mel'un girişimleri önleyebilmek ve gereken her tedbiri almak üzere yirmi kişiden müteşekkil bir heyet seçilmiştir.”³⁸⁰

Burada Bolşeviklik tehdidine dikkat çekilmek üzere cemiyetin oluştuğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Dikkati çekilen diğer bir mesele ise “*bazı hain serserilerin de teşkilatlanmış olarak hariçten memlekete gelmekte oldukları*” kısımda kastedilen kişilerin Mustafa Suphi ve arkadaşları olduğu anlaşılmaktadır.³⁸¹ Burada cemiyetin kuruluş amacı çok açık bir şekilde Mustafa Suphi'nin Bolşeviklik faaliyetleri üzerine bir reaksiyon olduğu ifade edilmiş olsa da, bizim için önemli olanın cemiyetin ülkedeki Bolşeviklik faaliyetlerinin yürütmesinde, hükümeti bir şekilde sorumlu tutuyor olmasıdır. Bu tutum Erzurum'da Bolşevikliğin sorun olmaktan çıkması neticesinde cemiyetin ve özellikle Hoca Raif Efendi'nin din merkezli bir yaşamın tehlikeye girdiğini düşünmelerine doğru evirilecektir. Neticede denilebilir ki açık bir şekilde Bolşevik propagandasına karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkan Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Bolşeviklik meselesi ortadan kalkınca padişah ve saltanatın hukuku meselesine yoğunlaşacaktır.³⁸²

3. İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti

İşgal tehlikesi altında bulunan Ege Bölgesi'nde Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin kurulmuştur. Bu cemiyetler arasında bulunan İzmir'in işgaline kadar bölgede Millî Mücadele fikrinin oluşması açısından büyük katkılar sağlayan İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti oldukça önemlidir. Zira daha Kasım 1918'den itibaren bölgenin işgal tehlikesi altında bulunduğunu anlayan eşraf ve bölgenin önde gelen simaları, özellikle de İzmir Valisi Nurettin Paşa'nın önderliğinde işgallere karşı bir direnç oluşturmaya başlamışlardır.³⁸³ Daha sonra bölgedeki diğer cemiyetlerin de kurulmasına ve

³⁸⁰ Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum [Yayınevi yok.], 1991, s. 81-82.

³⁸¹ Tafsilat için bkz. Akbulut, *Albayrak Olayı*, s. 79-87.

³⁸² Akbulut, *Albayrak Olayı*, s. 87.; Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Hoca Raif Efendi'nin sürece yönelik olumsuz görüşleri ile alakalı aktarımlara, tezin üçüncü bölümünde yer alan din görevlilerinin Cumhuriyet algısı ve tepkileri başlığı altında devam edilecektir.

³⁸³ M. Vehbi Bolak, Millî Mücadele'de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?, *Millî Mücadele'de Balıkesir*, İstanbul: Türkpertol Vakfı Lale

işgallere karşı direnç bilincinin oluşmasında oldukça etkili çalışmalar yapan İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti kurulmuştur.

Cemiyetin ne zaman kurulduğuna dair çeşitli tarihler öne sürülmüş³⁸⁴ olmakla beraber, İzzet Öztoprak'ın incelemeleri sonrasında, cemiyet beyannamesinin İzmir vilayetine sunulduğu 23 Kasım 1918 tarihi cemiyetin resmen kurulduğu tarihtir.³⁸⁵ Fakat cemiyetin kuruluşu için çalışmalar daha evvelden başlamıştır. Cemiyetin kuruluşu için oldukça önemli bir sima olan Nail Moralı 12 Mayıs 1923 Tarihinde Nurettin Paşa'ya göndermiş olduğu bir mektupta, cemiyetin 7 Kasım 1918 tarihinde İzmir'de gerçekleşen bir toplantı sonrasında gayri resmi olarak kurulduğunu ifade etmektedir.

Bu toplantıda bulunanlar ise Nail Bey'in kardeşi Halit [Moralı], Menemenlizade Binbaşı Hüseyin Lütfü, İtibar-ı Milli Bankası Müdür-i Sanisi Naci, mütekaidin-i askeriyeden Abdurrahman Sami Bey, müfettişlerden Arif, Dr. Hacı Hasanzade Erkem, Mektubi-i esbak Hasan Vasfi Beylerdir.³⁸⁶ Bu toplantıdan sonra cemiyetin resmi olarak kurulduğu 23 Kasım 1918 tarihine kadar geçen süre içinde cemiyetin vücuda gelmesi için çalışmalar devam etmiştir.

Cemiyetin 17 Mart-19 Mart 1919 tarihleri arasında düzenlemiş olduğu kongreden önce teşkilat yapısını ve nizamnamesini oluşturmuştur. İzmir'de 1918 yılında basılan Cemiyetin Nizamname-i Esasisinde ve Dâhilîsinde cemiyetin kurucuları ile beraber amaçları da belirtilmiştir. Bu anlamda cemiyetin İzmir ve civarının hukukunu korumayı amaçladığı ifade edilmiştir. Bölgenin Rumlara veya başka bir millete verilmemesi gerektiğini ilmi araştırmalarla ortaya koymak ve yapılacak olan bu çalışmaları İstanbul hükûmeti ve Avrupa kamuoyuna duyurmak, bu amaca yönelik bir yol olarak belirlenmiştir. Ayrıca işgal öncesi dönemde üstü

Mecmuası Yayınları, 1986, s. 158.; Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 201.

³⁸⁴ Bayram Sakallı cemiyetin 1 Aralık'ta kurulduğunu iddia etmektedir. Bkz. Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 203.

³⁸⁵ Nail Moralı, *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973, s. 6.; İzzet Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004, s. 20.

³⁸⁶ Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, s. 16.; Nail Moralı, *Mütareke'de İzmir Önceleri ve Sonraları*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2002, s. 118.; Moralı, *Mütareke'de İzmir Olayları*, s. 6.; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaş'ına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, s. 61.

örtülü olarak, sonrasında ise daha açık bir ifade ile silahlı direniş fikrini zihinlerde tutmak cemiyetin amaçları arasında ifade edilebilir.³⁸⁷

Cemiyetin bölgenin kurtuluşu ve Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasında oldukça önemli olan icraatı, 17-19 Mart 1919 tarihinde düzenlediği kongresidir. Özellikle İstanbul hükûmetinin İzmir Valisi Nurettin Paşa'yı görevden alması ve İzmir'in işgali sonrası cemiyetin çalışamaz hale gelmesine rağmen, cemiyetin düzenlemiş olduğu bu kongreye katılanların kendi bölgelerinde mücadeleye devam etmiş olmaları, kongrenin önemini ortaya koymaktadır. Zira bu kongreye katılan delegeler, kendi bölgelerine döndüklerinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri oluşturarak bir nevi işgal sonrası çalışamaz hale gelen İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyetinin direniş bayrağını teslim almışlardır.

Cemiyetin düzenlemiş olduğu kongreye kimlerin katıldığına ve kuruluşları kongre sonrasına denk gelen civar şehirlerdeki müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin varlığına bakıldığında cemiyetin önemi daha da anlaşılabilecektir. Her ne kadar kuruluş toplantılarında ve cemiyetin idare teşkilatında din görevlilerine rastlamadıysak da, cemiyete destek veren din görevlilerinin 17-19 Mart 1919'da gerçekleşen kongreye yoğun bir katılım gösterdiğini ifade edebiliriz. Zira bu kongre daha evvelden de kısaca değindiğimiz gibi 37 belediye reisi, 37 müftü ve toplumun diğer kesimlerinden oluşan yüzlerce delegenin iştirakiyle gerçekleşmiştir.³⁸⁸ Müftülerin bu kongreye iştiraki bir yana bırakılırsa, belediye reislerinin kongreye katılımı ve teşkilat yapısında da belediye reislerinin yoğun bir şekilde bulunuyor olması, halkın cemiyet içerisindeki temsiliyetinin önemsendiğini göstermektedir.³⁸⁹ Bununla beraber din görevlilerinin teşkilatta bulunmamasının nedeni olarak cemiyet ileri gelenlerinin halkın temsiliyetini sağlama adına seçilmiş kişiler olan belediye reislerini daha önemli görmelerinden dolayı teşkilatta yer almadıkları söylenebilir.

Din adamlarının görevi daha çok toplumu mücadele konusunda vaaz ve sohbetlerle bilinçlendirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber cemiyetin

³⁸⁷ Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, s. 27, 28.

³⁸⁸ Morali, *Mütarekede İzmir Olayları*, s. 11.; Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, s. 38.; Tekeli- İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 65.; Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, s. 208.

³⁸⁹ Tekeli- İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 65.

teşkilat yapısı içerisinde yer almasa da, İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi'nin, Millî Mücadele'de İzmir ve çevresi için olduğu kadar, cemiyet için de önemli bir kişi olduğunu söyleyebiliriz. Zira Nurettin Paşa'nın 30 Nisan 1339 (1923) tarihinde İzmir müftüsüne hitaben yayımladığı açık mektupta, kendisinin ve müftü efendinin, cemiyetin düzenlediği 17-19 Mart 1919 tarihindeki kongre için birer otorite unsurları olduklarına yönelik ifadeler bulunmaktadır.³⁹⁰

Ayrıca İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi'nin, İzmir'in işgaline yönelik söylentilerin arttığı ve İzmir Valiliğine Nurettin Paşa'nın yerine atanan Ahmet İzzet Bey'in valiliği döneminde cemiyetin çalışmalarında sıkıntı yaşandığı³⁹¹ sıralarda muhtemel Yunan işgaline karşı cemiyet ile birlikte çalıştığını ve bu duruma yönelik toplantılara aktif olarak katıldığı da bilinmektedir. Böyle bir toplantı, 14 Mayıs 1919 günü işgal söylentilerinin arttığı bir zamanda gerçekleşmiştir. Bu toplantı için, İzmir Valisi Ahmet İzzet Bey ve Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa'ya işgale karşı mukavemeti savunmak üzere gönderilen heyetin içerisinde İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi de bulunmaktadır. Yapılan bu toplantıda Vali Ahmet İzzet Bey'in mukavemet karşıtı açıklamalarından sonra Müftü Rahmetullah Efendi bu durumu reddederek toplantı salonunu terk etmiştir.³⁹²

Bu anlamda cemiyetin teşkilat yapısında ismi geçmemiş olsa da İzmir'de Müftü Rahmetullah Efendi'nin cemiyetle koordineli bir şekilde hareket ettiği ve cemiyetin faaliyetlerini desteklediği ifade edilebilir. Başka bir ifade ile müftü efendi, cemiyet ve orduyu temsil eden Nurettin Paşa, İzmir'in kurtuluşu için birbiri ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunan, farklı toplumsal gruptan, fakat aynı amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren otoriteleri temsil etmekteydi.

Müdafaa-i hukuk cemiyetleri, bir toplumsal grubun faaliyetlerin tümünü sırtladığı veya bir grubun diğerinden daha fazla katılımda bulunduğu yaklaşımla

³⁹⁰ Bkz. Ferik Nurettin Paşa'nın İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine Yazdıkları Mektup, Matbaa-i Osmaniye, 30 Nisan 1339.

³⁹¹ Morali, *Mütarekede İzmir Olayları*, s. 15.

³⁹² İzmir Müftüsü bu toplantıda Vali Ahmet İzzet Bey mukavemet karşıtı söylemlerde bulununca "Vali Bey! Bu, (beyaz sakalını göstererek) kanımla kırmızıya boyanabilir. Fakat alımda Yunan alçağını sükûnet ve tevekkülle karşılamış olmanın karası olduğu halde Huzur-i İlahiyeye çıkamam." diyerek toplantı salonunu terk etmiştir. Bkz. Sakallı, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 208.; Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 71.; Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, s. 60.

açıklanacak bir durumdan uzaktır. Cemiyetin yönetim kadrosu içerisinde bir toplumsal grubu temsil edecek kişilerin bulunmaması veya az sayıda bulunması, o toplumsal grubun o cemiyete destek vermediği manasına gelmemektedir. Zira cemiyetin çeşitli gruplarca dışarıdan da desteklenme ihtiyaçları hâsıl olmuştur. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde de gördüğümüz üzere cemiyetin her ne kadar sivil bir halk hareketi olarak devamının sağlanması amaçlansa da, bir askeri güç unsuru olarak Kâzım Karabekir Paşa'nın cemiyeti gizliden de olsa desteklediğini belirtmesi cemiyet mensupları için bir sevinç kaynağı olmuş, cemiyetin daha da güçlenmesini sağlamıştır. Aynı durum İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti için de geçerlidir.

Nurettin Paşa'nın İzmir Valisi olduğu dönemlerde cemiyetin faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürmesi, İzmir müftüsünün toplumun birçok kesiminden kişileri içerisinde barındıran cemiyeti destekliyor olması ve bu otoritelerin birbirleri ile sürekli irtibat halinde olmaları mücadelenin birliktelik şuuru ile yapılabileceğini ortaya koymaktadır. Bu durum aynı zamanda bir grubun eksikliği noktasında mücadelenin akamete uğrayacağı fikrini de doğrulamaktadır. Zira cemiyetin düzenlediği 17-19 Mart Kongresine Denizli'den delege olarak katılan Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Nurettin Paşa'nın İzmir'den uzaklaştırılacağını öngörerek, Nurettin Paşa'ya, *“halkımız asker, para, iaşe maddelerini temin eder, yalnız noksanımız bir kumandandır. Böyle bir durum olursa Denizli'ye gelin”*³⁹³ diyerek ifade edilmeye çalışılan bu birlikteliği dile getirmektedir. Ayrıca kongrenin sona ermesinin ardından cemiyetin İtilaf Devletleri'ne gönderdiği muhtırada kongreyi düzenleyenlerin toplumun her kesiminden kişiler olduğunun vurgulanması da cemiyetin *bünye-i içtimaiyeden* doğduğu fikrini destekleyen emarelerdendir.³⁹⁴ Nitekim İzmir Valisi Nurettin Paşa'nın kongre sonrasında görevden alınması

³⁹³ Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, s. 209.; Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 213.

³⁹⁴ Cemiyetin 19 Mart 1919'da yayımladığı bildirinin giriş kısmı şu şekildedir: *“Biz aşağıda imzaları bulunan Balıkesir, Manisa, Aydın, Denizli ve Muğla Şehirleriyle Aydın ili ve Karesi, Menteşe Sancakları içindeki bütün ilçelerin belediye reisleri, müftüleri, belediye ve meclis-i umumiye üyeleri ile çeşitli halk sınıflarının delegeleri, Türk Basını ve toplumsal kurumlarının temsilcileri 17 Mart 1335 (1919) Tarihinde Türk Halkının millî iradesine uyarak genel kongre halinde toplandık.”* Bkz. Tekeli-ilkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 66; Öztoprak, *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, s. 45.

neticesinde cemiyetin faaliyetleri yavaşlayacaktır. Faaliyetlerini yürütmekte sıkıntı yaşayan cemiyet, ilk etapta içerisinde gizli bir cemiyet olan Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'ne evirilecek ve nihayetinde İzmir'in işgalinden hemen önce kurulan Redd-i İlhak Cemiyetine dönüşecektir.³⁹⁵

İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyetinin, İzmir ve yakın çevresi için önemi bölgede direniş örgütlerinin kurulmasına öncülük etmiş olduğudur. Bu sebeple civar şehirlerde kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, İzmir'in işgali üzerine direniş bayrağını İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyetinden devralarak mücadeleye devam etmişlerdir. Bu cemiyetlerin önemlilerinden biri Denizli'de, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi tarafından kurulan Denizli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetidir.³⁹⁶

Denizli'de kurulan bu cemiyetten başka, İzmir'deki kongreye katılmış olan din görevlilerinin kurduğu Denizli'nin ilçelerinde de cemiyetler bulunmaktadır. Kurulan bu cemiyetlere, Müftü Cennetade Tahir Efendi öncülüğünde kurulan Tavas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti³⁹⁷, Müftü Ahmet İzzet Efendi öncülüğünde kurulan Çal Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti³⁹⁸, Müftü Ahmet Şükrü Efendi ve bahsedilen kongreye katılan belediye reisleri tarafından kurulan ve başkanlığını bir diğer müftü, Şeyh Tahir Efendi'nin yaptığı Sarayköy Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti³⁹⁹, yine İzmir'deki kongreye katılmış olan Müftü Salih Efendizade ve diğer katılımcılar tarafından kurulan Buldan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti⁴⁰⁰ örnek olarak verilebilir.

Denizli ve ilçelerinde kurulan müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin yanında Isparta ve civarında da yine bünyesinde din görevlileri de dâhil, toplumun hemen hemen her kesiminden temsilcilerin bulunduğu müdafaa-i hukuk cemiyetleri

³⁹⁵ Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaş'ına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 68; Ferik Nurettin Paşa'nın İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine Yazdıkları Mektup, s. 7. Nail Moralı'nın ifade ettiğine göre cemiyet İstanbul'da bir teşkilat kurmuş ve buradan faaliyetlerine devam etmiştir. Silah ve cephanenin Anadolu'ya geçirilmesinde cemiyetin İstanbul'daki faaliyetleri oldukça önemlidir. Bkz. Moralı, *Mütarekede İzmir Olayları*, s. 15-17.

³⁹⁶ Lütfü Müftüler, *Millî Mücadele'de Denizli Heyet-i Milliyesi*, Balıkesir: Türkdili Basımevi, 1947, s. 3.

³⁹⁷ Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, s. 72.

³⁹⁸ Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, s.73.

³⁹⁹ Müftüler, *Millî Mücadele'de Denizli Heyet-i Milliyesi*, s. 3.; Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, s. 75.

⁴⁰⁰ Müftüler, *Millî Mücadele'de Denizli Heyet-i Milliyesi*, s. 3.; Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, s. 75.

kurulmuştur. Isparta'nın merkezinde kurulan Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde de din görevlileri oldukça aktiftir. Cemiyetin üyeleri arasında bulunan Müftü Hacı Hüsnü Efendi ve Müftü Şakir Efendi bu din görevlilerindendir. Müftü Hacı Hüsnü [Özdamar] Efendi, 7-8 Temmuz 1919'da düzenlenen Birinci Nazilli Kongresi'ne cemiyeti temsilen gönderilen delegeler arasındadır.⁴⁰¹ İsmi geçen bu din görevlileri, Batı Anadolu'daki millî direniş için çaba gösteren toplumun diğer temsilcileri ile sürekli irtibatla olmuşlar ve bölgede gerçekleşen kongrelere aktif katılım göstermişlerdir. İşgale karşı direniş için bölgenin hemen hemen her yöresinde faaliyet gösteren bu din görevlileri, toplumun diğer bileşenleri ile beraber hareket ederek doğal bir işbölümü neticesinde milli mücadelenin başarıya ulaşmasında büyük katkılar sağlamışlardır.

4. Balıkesir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi ve Batı Anadolu Kongreleri

Millî Mücadele için Balıkesir ve çevresinde kurulan Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri oldukça önemli bir görevi deruhte etmişlerdir. Buraya kadar anlatılan cemiyetlerden, Balıkesir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi faaliyetleri bakımından ayrılmaktadır. Zira cemiyetin faaliyet gösterdiği bölgenin bir kısmı işgal edilmiş, diğer kısımları ise işgale en açık bölgeler arasındadır. Bu sebeple cemiyet sadece bölgenin Türklük ve Müslümanlığını dünya kamuoyuna duyurma ve bu durumu ispata çalışmanın yanında bir de Kuva-yi Milliye teşkilatının oluşmasına destek olmuş, fiili bir şekilde işgallere karşı koymak için kararlar almıştır.⁴⁰²

Cemiyetin oluşumu ise, yine bölgedeki diğer Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin oluşmasında büyük öneme sahip olan İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyetinin 17-19 Mart 1919'da düzenlemiş olduğu kongreye katılan delegelerin çalışmalarının etkisiyle gerçekleşmiştir. Zira mezkûr kongreye Balıkesir'den katılan, Müftü Hacı Ahmet Efendi, Kodanazzade Hacı Ahmet Efendi, Belediye Reisi Keçeci Hafız Mehmed Emin Efendi, Hasan Basri Çantay, Rıza Bey

⁴⁰¹ Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, s. 79.

⁴⁰² Cemiyet neredeyse bir devlet gibi çalışmıştır. Müslümanların içki içmemesi, düğünlerde bir günden fazla çalgı çalınamayacağı gibi kararlar alınarak uygulanmaya çalışılmıştır. Bkz. Ahmed Aydın Bolak, "Balıkesir'de Kuva-yi Milliye Çalışmaları", *Millî Mücadele'de Balıkesir*, İstanbul: Türk Petrol Vakfı Lale Mecmuası Yayınları, 1986, s. 62, 63.

ve Maarif Müdürü Sabri Bey⁴⁰³ gibi isimler Balıkesir’de oluşturulan cemiyette oldukça aktif rol almışlardır. İzmir’deki bu kongrenin ardından Balıkesir’de bir cemiyet oluşturulma çalışmalarına başlamıştır.

15 Mayıs 1919’da İzmir’in işgali üzerine cemiyetin oluşturulma çalışmaları hızlanmış ve 16 Mayıs’ta Balıkesir Okuma Yurdu’nda gerçekleşen bir toplantı sonrasında ilk adımlar atılarak, işgalin protesto edilmesi ve mitingler düzenlenmesi için 11 kişilik bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyet içerisinde Belediye Reisi Keçeci Hafız Mehmed Efendi ve Maarif Müdürü Sabri Bey gibi İzmir’deki kongreye katılmış kişilerin yanında Mehmet Vehbi [Bolak] ve Müftü Nennicizade Abdullah Efendi ve müderris ve vaiz Abdülğafur Efendi gibi isimler bulunmaktadır.⁴⁰⁴ Bu iki din görevlisinin cemiyetin kurulması konusunda yapılan ilk toplantıda bulunmuşlardır.

Yapılan bu toplantı sonrasında Sadaret Makamına, İngiliz, Amerikan, Fransa ve İtalya siyasi temsilciliklerine gönderilmek üzere bir protesto metni kaleme alınmıştır. Bu metinde İzmir’in Osmanlı Devleti ile savaş halinde olmayan Yunanlılar tarafından işgalinin bir an önce durdurulması istenmektedir. Diğer mümessillerle beraber Müftü Abdullah Efendi ve Abdülğafur Efendi’nin de imzasının bulunduğu bu metinde, ayrıca işgalin durdurulmaması neticesinde milyonlarca insanın yerlerinden olacağına da dikkat çekilerek, bu durumun muhataplarca dikkate alınması istenmiştir.⁴⁰⁵

Bu toplantı sonrasında cemiyetin daha çok kişiye ulaşmaya çalıştığı ifade edilebilir. Bu anlamda 18 Mayıs 1919⁴⁰⁶ günü Balıkesir Asmalı Mescitte düzenlenen mevlid-i şerif programı cemiyet ileri gelenleri için bir toplantı haline getirilmiştir. Bu toplantı sonrasında işgale karşı fiili mukavemet kararı alınmakla beraber, İstanbul’dan destek sağlamak üzere bir heyetin İstanbul’a gönderilmesi

⁴⁰³ Müçteba İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, s. 61.

⁴⁰⁴ Bu 11 kişilik heyet içerisinde 4 tane de Gayr-i Müslim vatandaş bulunmaktadır. Cemiyetin daha sonra düzenlediği toplantılara katılmamış olan bu isimler; Rum Papazı Yani Kostantin, Ermeni Papazı Peragent, Osmanlı Bankası Müdürü Papadaki ve Avukat Peron’dur. Bkz. Bolak, “Millî Mücadele’de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?”, s. 161.; İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, s. 64.

⁴⁰⁵ Bolak, “Millî Mücadele’de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?”, s. 161; İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, s. 65.

⁴⁰⁶ Bolak, “Balıkesir’de Kuva-yi Milliye Çalışmaları”, s. 54.

kararlaştırılmıştır. Ayrıca bir heyet de sahil bölgelerindeki kazalarla irtibatı sağlamak adına Edremit bölgesine gönderilmiştir.

İstanbul'a gönderilen heyet içerisinde ilk hazırlanan listede Müftü Abdullah Efendi, Belediye Reisi Keçeci Hafız Mehmed Emin, Müdde-i umumî Mahmut ve Celalettin Beyler ile Ahmet Nuri isimleri geçmektedir. Fakat daha sonra İstanbul'a giden heyet içerisinde Müftü Abdullah Efendi'nin isminin olmadığını görülmektedir.⁴⁰⁷ Edremit'e gönderilen kişiler ise Mebus Mehmet Bey, Müderris Abdülgafur ve Abdüsselamzade Mümtaz Bey'dir.⁴⁰⁸ Edremit'e gönderilen bu heyetin oradaki faaliyetleri müspet neticeler doğurmuş⁴⁰⁹ olsa da İstanbul'a gönderilen heyet için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Zira İstanbul'a gönderilen heyet Sadrazam Damat Ferit Paşa ile görüşmüş, Ferit Paşa heyete *"Mütareke hükümlerinin kendilerini bağladığını, hükümetin siyasi mümessillerin kontrolü altında bulunduğunu ve sonunda kendilerine hiçbir surette yardımda bulunamayacaklarını"*⁴¹⁰ ifade etmiştir. İstanbul'dan müdde-i umumî Celalettin Bey'in mektup ile Balıkesir'e bildirdiği bu malumat üzerine, *"Milletin kendi başına bırakıldığı, kararında serbest olduğu"*⁴¹¹ çıkarımı yapılmıştır. Mektubun İstanbul'dan gelmesi ve böyle bir içeriğe sahip olması neticesinde 3 Haziran 1919 Pazartesi gecesi, daha evvelen Asmalı Mescit toplantısında belirlenmiş olan 41 Heyet-i Merkeziye üyesinden orada bulunanlar toplanmış ve doğrudan doğruya

⁴⁰⁷ İstanbul'a giden heyet şu isimlerden oluşmaktadır; Belediye Reisi Keçeci Hafız Mehmed Emin, Müddeiumumî Mahmut ve Celalettin Beyler, Nuri Bey, Zarbalı Hüsnü Bey, Sındırgılı Kadızade Mustafa Bey ve Muhyiddin Bey. Bkz. Bolak, "Millî Mücadele'de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?", s. 171. Mücteba İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri* adlı eserinde cemiyetin İstanbul'a gönderdiği kişi listesinde Müftü Abdullah Efendi'yi de saymaktadır. Bkz. İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 70. Fakat M. Vehbi Bolak, Asmalı Mescit toplantısı sonrasında İstanbul'a gönderilecek olan kişilerin listesinde müftü efendiyi saymış olsa da daha sonraki sayfalarda İstanbul'a gidenlerin isimlerini *"not defterine göre"* sıraladığında Müftü Abdullah Efendi'yi belirtmemektedir. Bkz. Bolak, "Millî Mücadele'de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?", s. 171.

⁴⁰⁸ Bolak, "Millî Mücadele'de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?", s. 171.; İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 70.

⁴⁰⁹ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 71.

⁴¹⁰ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 71.

⁴¹¹ Bolak, "Millî Mücadele'de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?", s. 171.

müdafaaya ve Ayvalık, Bergama bölgelerine milis kuvvetlerle yardım edilmesine karar vermişlerdir.⁴¹²

Cemiyetin aldığı kararlar neticesinde oluşturduğu silahlı güçler veya Batı Anadolu’da bulunan mevcut milis kuvvetlere destek amaçlı iâşe, mühimmat, cephane gibi lojistik yardımlar, bölgenin kurtuluşu için çok önemli bir rol oynamıştır. Bu silahlı mücadeleye desteğin yanında cemiyetin içerisinde bulunan din görevlileri de millî bilincin oluşması ve bu bilincin zinde tutulması için ayrıca faaliyetlerde bulunmuşlardır. Zira 21 Mayıs 1919’daki cemiyet toplantısı sonrasında, Cemaat-ı İslamiye Teşkilatının kurulması ve müftünün bilgisi dâhilinde, köylere gidecek olan vaizlerin birlik ve beraberliğin, vatan sevgisinin önemini halka izah etmeleri ile alakalı görüşmeler yapılmıştır.⁴¹³

Balıkesir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi ve Batı Anadolu’daki diğer cemiyetlerin ve bu cemiyetler içerisinde yer alan din görevlilerinin faaliyetlerini bölgede düzenlenen kongrelerden takip edebiliriz. Bu hususta diğer toplumsal sınıflardan gelen katılımcılarla beraber müşterek bir gaye ile hareket eden din görevlilerinin kongrelerin düzenlenmesi, kongreler arası irtibatın sağlanması ve halk üzerindeki nüfuzlarından dolayı bölgede kurtuluş bilincinin oluşması açılarından büyük katkıları olmuştur. Bu bağlamda Balıkesir ve Alaşehir kongrelerine reislik yapmış olan Hacim Muhittin [Çarıklı] Bey’in, hatıralarında Batı Anadolu’da gittiği birçok yerde, ilk olarak müftülerle irtibata geçtiğini belirtmesi din görevlilerinin bölgenin kurtuluşu için önemli birer sima olduklarını ispatlar niteliktedir.⁴¹⁴ Yine bu

⁴¹² Bolak, “Millî Mücadele’de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?”, s. 172.

⁴¹³ M. Vehbi Bolak’ın ifade ettiğine göre bu toplantıda “Müftü Efendi’nin bilgisi dâhilinde Ramazan münasebetiyle köylere giden vaizlere zaman-ı Saadette ve Hulefa-i Raşidin devrindeki hayat-ı içtimaiyye telkin edilecek, Müslümanların müttehid oldukları zaman en büyük mevkilere çıktıkları, anasır-ı saire ile iyi geçinmek lâzımeden olduğu anlatılacak, bu suretle Cemaat-i İslamiyye teşkilatı mevzuu temin edilerek icabında hemen milli bir ordu teşkilinin esasları ihzar edilmiş olacağı” gibi konular tartışılmıştır. Bkz. Bolak, “Millî Mücadele’de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?”, s. 169.; İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, s. 71.

⁴¹⁴ Hacim Bey Batı Anadolu’da birçok din görevlisi ile görüşmüştür. Bergama Müftüsü, Soma Müftüsü, Eşme Müftüsü Hacı Hafız Efendi, Sarayköy Müftüsü ve Denizli Müftüsü, Hacim Bey’in görüştüğü din görevlileri arasındadır. Bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklının Kuva-yi Milliye Hatıraları (1919-1920)*, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967.

hatıralardan anlaşıldığı kadarıyla din görevlileri kendi bölgelerinde halkı mücadele için hazırlamaya çalışmışlardır.⁴¹⁵

Batı Anadolu şehirlerinde kurulan müdafaa-i hukuk cemiyetleri, işgalin durdurulması ve işgale karşı konulması için direnişin bölge sathına yayılması adına belirli merkezlerde kongreler toplamıştır. Bölgede beşi Balıkesir’de ikisi Nazilli’de biri de Alaşehir’de olmak üzere toplam 7 kongre toplanmıştır.

a) Balıkesir Kongreleri

İlk kongre, 28 Haziran-12 Temmuz tarihleri arasında Balıkesir’de toplanmıştır. Heyet-i Merkeziye’nin artan ihtiyaçlarının karşılanması, Kuva-yi Milliye’nin daha düzenli bir hale gelmesi ve daha çok kişiye ulaşılması gibi nedenlerden ötürü toplanan kongrede önemli kararlar alınmıştır.⁴¹⁶ Kongrede ilk olarak işlerin kolaylıkla ilerlemesi için teşkilatlanma üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda kongre içerisinde bir heyet-i merkeziye oluşturularak riyasetine Hacim Muhittin [Çarıklı] Bey getirilmiştir. Ayrıca Yunan kuvvetlerinin ilerlemesi karşısında maddi kaynak ve asker toplanması kararı alınırken bu işlerin yürütülmesi için bir komisyon oluşturulmuştur.⁴¹⁷ Bunun yanında ikinci Balıkesir Kongresi’nde ismi Menzil Müfettişliği olacak olan diğer bir komisyon oluşturularak belirlenecek olan bölgelere memur gönderme, teşkilatlanma, asker ve lojistik destek sağlama gibi ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılacaktır. Bu komisyonun içerisinde Müftü Abdullah Efendi, Belediye Reisi Mehmed Emin, Kocabıyıkzade Mehmed ve Sami Efendiler bulunmaktadır.⁴¹⁸ Daha çok teşkilatlanmanın sağlanması için kararların alındığı bu ilk kongrede bir de mücadelenin kuvvetini artırmak için Kuva-yi Milliye Heyeti ile kumandanların işbirliğini sağlama adına girişimlerde bulunulmuştur.⁴¹⁹

İkinci Balıkesir Kongresi ise katılım daha geniş olmuştur. Bunun yanında bu kongre alınan kararlar itibarı ile işgaller karşısındaki duruşun açıkça ifade edilmesi

⁴¹⁵ Hacim Bey 25 Eylül 1919 Tarihinde Bergama’da Bergamalılarla bir toplantı tertip ettiklerinden bahsetmektedir. Bu toplantı sonrasında müftü-yi esbak Ayanzâde Hacı Süleyman Efendi’yi ziyaret ettiğini ifade eden Hacim Bey, müftü efendinin Cuma namazından sonra cemiyet lehine vaaz edeceğini belirtmektedir. Bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı’nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 26, 26.

⁴¹⁶ İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, s. 89.

⁴¹⁷ İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, s. 95.

⁴¹⁸ İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, s. 95.

⁴¹⁹ İlgürel, *Millî Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, s. 96.

bakımından da oldukça önemlidir. 26-30 Temmuz 1919 tarihinde toplanan kongrenin amacının vatanın kurtarılması olduğu açıkça vurgulanmıştır.⁴²⁰ Yunanlılarla hiçbir surette müzakere edilmemesi ve Yunanlıların yurdu tamamen terk edeceği güne kadar harbe devam kararının verilmiş olması kongrenin kararları arasındadır.⁴²¹ Bununla beraber kongre için teşkilatlanmanın da devam ettiği söylenebilir. Bu bağlamda kongre içerisinde bir Heyet-i Merkeziye tesis edilmiş ve aynı zamanda kongrenin de reisi olan, Hacim Muhittin [Çarıklı] bey bu heyetin başına getirilmiştir.⁴²² Kongrede aynı zamanda cephelerdeki askerlerin lojistik ihtiyaçlarının sağlanmasından sorumlu yukarıda bahsettiğimiz komisyonun ismi Menzil Müfettişliği olarak belirlenmiştir.⁴²³ Sonuçta Hilafet ve Sadaret Makamına bir de İngiltere, Amerika, Fransa ve İtalya Mümessillerine gönderilmek üzere telgraflar hazırlanarak, 12 Temmuz 1919'da İkinci Balıkesir Kongresi sona ermiştir.⁴²⁴

Bu kongreye katılıp kararların alınmasında etkili olan delegelerin kimler olduğuna bakıldığında içerisinde toplumun her kesiminden katılımcıların bulunduğu görülmektedir. Fakat bu katılımcıların çoğunluğunu eşrafın oluşturduğunu da belirtmek gerekmektedir. Kongre kararlarında imzası bulunan 48 kişinin 39'u eşraftır.⁴²⁵ Katılımcıların 6'sı ise din görevlisidir.⁴²⁶ Geriye kalan üç kişi ise sivil-asker bürokrattır. Bu altı din görevlisinden biri olan Müftü Mehmet Efendi Heyet-i

⁴²⁰ *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 113.

⁴²¹ *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 115.

⁴²² *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 113.

⁴²³ *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 114.

⁴²⁴ Telgraflar için bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 115-118.

⁴²⁵ *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 118-120.; İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 108.

⁴²⁶ İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in birlikte hazırladıkları *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey* adlı eserde kongreye katılan din görevlilerin sayısı beş olarak ifade edilmiştir. Fakat bu kongreye katılan din görevlilerinin sayısı altıdır. Bu durum bir vaiz ve müderris olan Abdülgafur Efendi'nin kongre kararlarına imzasını eşraftan nitelemesi ile atmasından kaynaklanan bir yanlışlık olmalıdır. Bkz. Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 171.; *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 118-120.; İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 108.

Merkeziye'ye Ayvalık temsilcisi olarak seçilmiştir.⁴²⁷ Diğer bir din görevlisi olan müderris ve vaiz Abdülgafur Efendi ise Hasan Efendi ile beraber kongrenin kitabesinde görevlendirilmiştir.⁴²⁸ Abdülgafur Efendi hem kongre için hem de milli mücadele için oldukça önemli bir şahsiyettir. Millî Mücadele boyunca Batı Anadolu'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin oluşmasında, kongrelerin toplanıp kararlar almasında ve bir fikir birliğinin oluşması noktalarında çok önemli katkıları olmuştur.⁴²⁹

Üçüncü Balıkesir Kongresi, 16-22 Eylül 1919 tarihinde Alaşehir Kongresinin ardından toplanmıştır. Diğer kongreler gibi Üçüncü Balıkesir Kongresi'nde de örgütlenme sorunlarının çözümüne dair görüşmeler yapılmıştır.⁴³⁰ İlk iki kongreye göre daha fazla katılımcının olduğu düşünülen kongreye, Bilecik Livası ve tüm Bursa, İzmir'in kuzeyi ve Manisa'dan Marmara Denizi'ne ve Çanakkale'den Eskişehir'e kadar olan bölgelerden temsilciler katılmıştır.⁴³¹ Kongre, Kuva-yi Milliye'nin daha sistemli bir hale gelmesi için çeşitli kararlar almıştır. Bunun yanında Alaşehir Kongresi'nde oluşturulması kararlaştırılan Menzil Müfettişlikleri⁴³² için seçim yapılmış ve müderris Abdülgafur Efendi Soma Menzil Müfettişliği'ne, Sındırgı'dan Azmi Bey ise Akhisar Menzil Müfettişliği'ne seçilmiştir.⁴³³

19-21 Kasım 1919 tarihinde ise Dördüncü Balıkesir Kongresi düzenlenmiştir. 4-11 Eylül 1919 tarihinde düzenlenen Sivas Kongresi sonucunda Temsil Heyeti'nin tek otorite olduğunu ilan etmesi ile tüm Anadolu'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini tek bir çatıda birleştirilme kararı verilmiş olması neticesinde Mustafa Kemal Paşa, bu kongrenin toplanmasına karşı çıkmıştır.⁴³⁴ Fakat buna rağmen kongre toplanıp, kararlar almaya devam etmiştir. Kongre, bölgedeki Kuva-yi

⁴²⁷ *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 113.

⁴²⁸ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 103.; Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaş'ına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 174.

⁴²⁹ Zekeriya Özdemir, *Balıkesir Bölgesinde Millî Mücadele Önderleri*, Balıkesir: Balıkesir Belediyesi Kültür Yayınları, 1998, s. 65, 66.

⁴³⁰ Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaş'ına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 208.

⁴³¹ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 123.

⁴³² Mustafa Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998, s. 148.

⁴³³ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 126.

⁴³⁴ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 158, 159.

Milliye'nin güçlendirilmesine kararlar almanın yanında, Balıkesir'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında fakat müstakil bir şekilde çalışmalarına devam etmesi kararı almıştır.⁴³⁵ Balıkesir'deki son kongre ise 10-22 Mart 1920 tarihinde düzenlenmiştir. İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edildiği ve son Osmanlı Meclis-i Mebusanın dağıtıldığı zamanın atmosferi altında gerçekleşen bu son Balıkesir Kongresi 64 kişinin iştirakiyle toplanmıştır.⁴³⁶ Anlaşıldığı kadarıyla bu katılımcılardan ikisi din görevlisidir. Bu din görevlileri, aynı zamanda kongrenin Heyet-i Merkeziyesi'ne de seçilen, Akhisar temsilcisi Manisa Müftüsü Âlim Efendi ve Bergama temsilcisi Müderris Abdülgafur Efendi'dir.⁴³⁷

b) Alaşehir ve Nazilli Kongreleri

Balıkesir dışında Batı Anadolu düzenlenen Alaşehir ve Nazilli Kongreleri bölgedeki faaliyetlerin birlik ve beraberlik içerisinde yürütülmesi ve daha çok kişiyle irtibata geçilmesi amacını taşıyan kongreler olarak değerlendirilebilir. Zira 16-23 Ağustos 1919'da Alaşehir'de düzenlenen Alaşehir Kongresi, Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi tarafından 11 Ağustos'ta tertip edilen bir toplantı sonrasında kararlaştırılarak oluşmuş bir kongredir.⁴³⁸ Kongrede idari ve cephelerin düzenlenmesine yönelik birçok karar alınmıştır.⁴³⁹ Toplumun birçok kesiminden gelen 44 temsilcinin katılımı ile toplanan kongrede eşraf ve din görevlileri yine ağırlıktadır. Müderris Abdülgafur Efendi, Müderris Mustafa Efendi, Müftü Hacı Nazif Efendi, Müftü Samet Şükrü Efendi, Müftü Mehmet Lütfü Efendi, Müftü İsmail Hakkı Efendi kongreye katılan din görevlileri arasındadır.⁴⁴⁰ Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz Abdülgafur Efendi kongrenin kâtiplerindendir.⁴⁴¹ Din görevlilerinin

⁴³⁵ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 165.

⁴³⁶ Tekeli-ilkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 235.

⁴³⁷ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 216.

⁴³⁸ İlgürel, *Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 119.

⁴³⁹ Kararlar için bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 205-2018.; Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 145-156.; Enver Konukçu, *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s. 191-196.

⁴⁴⁰ Tekeli-ilkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 187-189.; Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 141,142.

⁴⁴¹ Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 140.; Tekeli-ilkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 188.

yoğun olarak katılım gösterdiği bölgedeki diğer kongreler ise ilki 6-9 Ağustos 1919'da, ikincisi 19-23 Eylül 1919'da düzenlenen Nazilli Kongreleri'dir. Ağustos ayında düzenlenen ilk kongrede tespit edilebildiği kadarıyla 20'nin üzerinde katılımcı bulunmaktadır.⁴⁴² İkinci Nazilli Kongresi ise katılımcı açısından ilkinin göre daha büyük bir kongredir. Müftü Hacı Nafiz Efendi, Müftü Ahmet Efendi, Müftü Hüseyin Efendi ve Müftü Hulusi Efendi bu kongreye katılan din görevlileri arasındadır.⁴⁴³

Tüm bu düzenlenen kongrelerde din görevlileri toplumun diğer temsilcileri olan asker, aydın ve eşraf ile beraber bölgenin kurtuluşu adına işbirliği içerisinde girmiş, birlikte hareket etmiştir. Din görevlileri düzenlenen birçok kongreye katılmışlar ve bölgede kurtuluş adına oluşturulan bilinci, kongrelerde alınan kararlar aracılığı ile diğer bölgelere ve kongrelere taşımışlardır.

C. Din Görevlilerinin Diğer Faaliyetleri

Din görevlilerinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde ve bu cemiyetlerin düzenlemiş olduğu kongrelerdeki faaliyetleri ve diğer faaliyetleri bu kadarla sınırlı değildir. Din görevlileri, Anadolu'nun diğer bölgelerinde de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluşunda ve bu cemiyetlerin düzenlediği kongrelerde görev almışlardır. Misal olarak Adana Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin diğer iştirakçilerle beraber kuruluşunda din görevlileri oldukça aktif bir rol oynamışlardır. Bu konuda Karaisalı Müftüsü Mehmet Efendi ve cemiyet içerisinde iâşe müdürlüğünü deruhte eden müderris Şakir [Batumlu] Efendi'nin yörenin mücadele için teşkilatlanmasında önemli katkıları olmuştur.⁴⁴⁴ Urfa'da ise Müftü Hasan Efendi teşkilatlanma çalışmalarında diğer belediye reisi, eşraf ve ağa gibi destekçilerle beraber hareket etmiştir.⁴⁴⁵ Antep'te de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin teşkili için din görevlilerinin aktif olduğunu görmekteyiz. 1919 yılının sonlarına doğru teşkilatlanma adına ciddi adımlar atan Antepliler, daha çok ulemanın içerisinde bulunduğu Teşkilat-ı Cemiyet-i İslamiye adındaki cemiyet etrafında teşkilatlanmışlardır. Daha sonra bu cemiyetin

⁴⁴² Esin Dayı, *Nazilli Kongreleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 67, 68.; Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 109.

⁴⁴³ Dayı, *Nazilli Kongreleri*, s. 86.; Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 115.

⁴⁴⁴ Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 229, 230.

⁴⁴⁵ Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 2, s. 74.

ismi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine dönüşmüştür.⁴⁴⁶ Bu cemiyete de birçok din görevlisi bulunmaktadır. Müftü Bulaşıkzade Arif [Bilge] Efendi ve Eski Müftü Rıfat [Teymür] Efendi cemiyetteki din görevlileri arasındadır.⁴⁴⁷ Konya’da ise Ali Kemali Efendi, Mehmet Vehbi [Çelik] Hoca, Hacı Tahir [Gilisıralıoğlu] ve Ömer Vehbi Efendi Millî Mücadele’yi desteklemiş ve Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin oluşumunda katkıda bulunmuşlardır.⁴⁴⁸

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve onların düzenlediği kongrelerdeki din görevlilerinin varlığı ve faaliyetleri göstermiştir ki, din görevlileri Millî Mücadele’nin lokomotifi sayılabilecek bu cemiyetlerde oldukça önemsenmesi gereken bir rol üstlenmişlerdir. Bu durum onların toplum nazarındaki yönlendirici konumlarıyla doğrudan alakalıdır. Cemiyetlerin kuruluşunda bulunmaları veya bu cemiyetlerde yer yer reislik görevini deruhte etmeleri bu durumun en açık göstergelerindendir.

Din görevlileri, kurulan tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin önemli bir katılımcıları olmakla beraber, bu cemiyetleri vücuda getiren tek toplumsal sınıf ve diğer toplumsal katılımcılara göre daha fazla katılım gösteren bir toplumsal sınıf da değillerdir. Din görevlileri diğer toplumsal gruplarla beraber müşterek bir gayeyi paylaşarak hareket etmişlerdir. Onların bu cemiyetlerdeki somut ve en önemli rolleri ise büyük oranda mücadele ruhunun oluşması ve bu ruhla beraber bir teşkilatlanmaya duyulan gereksinimin ortaya çıkmasında aranmalıdır. Yerel otoritelerin cemiyetlerin oluşturulması için düzenledikleri toplantıların ekseriyetinde din görevlileri bulunurken, bu cemiyetlerin teşkilat yapıları içerisinde daha az din görevlisinin bulunması, din görevlilerinin yerlerini teşkilatçılık açısından daha tecrübeli olan asker, belediye reisleri ve memur gibi kişilere bıraktıklarını göstermektedir.

Bunun yanında, din görevlilerinin daha çok cemiyet içerisinde kalarak, yörenin Millî Mücadele için psikolojik açıdan hazır hale gelmesi için çalıştıkları, kongrelere cemiyet içerisindeki varlıklarına nazaran daha az katılım gösterdikleri söylenebilir. Bunun en açık örneklerinden birinin, mücadelede artık idari ve askeri

⁴⁴⁶ Çelik, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 2, s. 120.

⁴⁴⁷ Çelik, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 2, s. 120.

⁴⁴⁸ Bkz. Hasan Güzel, “Konya’da Millî Mücadeleyi Destekleyen Din Adamları”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1987.

manada daha güçlü davranılması gerektiğinin bir göstergesi olan Sivas Kongresi olduğu ifade edilebilir.

Din görevlileri, tüm bu manevi destek ve psikolojik açıdan mücadele ruhunun oluşması için yaptıkları çalışmaların yanında, Kuva-yi Milliye teşkilatında da fiili olarak katkı sağlamışlardır. Bu konuda düzenli orduya geçiş süreci içerisinde Yunan ordusunun ilerlemesinin engellenmesi veya yavaşlatılması noktalarında Isparta’da Hafız İbrahim Efendi’nin “Demiralay” adıyla oluşturduğu kuvvetler ve Afyonkarahisar’da Hoca İsmail Şükrü Efendi’nin oluşturduğu “Çelikalay” gönüllü kuvvetleri misal olarak verilebilir.⁴⁴⁹ Hafız İbrahim Efendi ve Hoca İsmail Şükrü Efendi dışında da Millî Mücadele’ye cephelerde fiili olarak katılmış birçok din görevlisi bulunmaktadır.⁴⁵⁰ Bunun yanında din görevlileri, Millî Mücadele’ye askeri güç sağlamak için dağlarda çetecilik yapan çete reislerini ikna etmişler, bu insanların daha tertipli, düzenli bir hale gelmesi için çabalamışlar ve bu sayede birçok başıbozuk Millî Mücadele’ye kanalize edilmiştir.⁴⁵¹ Ayrıca din görevlileri milli mücadelenin başarıya ulaşması için maddi kaynak sağlama noktasında da aktif olarak çalışmışlardır. Bu konuda Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat [Börekçi]’nin faaliyetleri oldukça önemlidir.⁴⁵²

D. İşgal Kuvvetleri ve İstanbul Hükûmetinin Millî Mücadele’ye Destek Veren Din Görevlilerine Yönelik Faaliyetleri

Millî Mücadele’ye destek veren din görevlileri birçok açıdan bu mücadelenin ön saflarında bulunmalarından dolayı hem işgal kuvvetleri hem de İstanbul hükûmeti tarafından hedef haline getirilmiş ve çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Din görevlileri ilk etapta İstanbul hükûmetleri, özellikle de Damat Ferit Paşa hükûmetleri döneminde Millî Mücadele’ye olan desteklerinden dolayı görevlerinden azledilerek bu mücadeleden vazgeçmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Isparta Müftüsü Hüseyin Hüsnü Efendi, Uşak Müftüsü Ali Rıza

⁴⁴⁹ Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve Din Adamları*, s. 155.

⁴⁵⁰ Bkz. Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve Din Adamları*.

⁴⁵¹ Batı Anadolu’da çeteciliği ile tanınan Demirci Mehmet Efe’nin başıbozuk bir şekilde hareket etmemesi noktasında Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi ve Nazilli Müftüsü tarafından uyarıldığı ve bu uyarıların belirli bir müddet işe yaradığını görmekteyiz. Bkz. Tekeli-ilkin, *Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaş’ına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, s. 179, 180.

⁴⁵² Bkz. Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C. 1, s. 141, 144.

Efendi, Burhaniye Müftüsü Mehmet Efendi, Antalya Müftüsü İbrahim Hilmi Efendi⁴⁵³ Millî Mücadele'ye destek verdiklerinden dolayı görevlerinden azledilmişlerdir.

Görevlerinden azledilen din görevlileri bu isimlerle sınırlı değildir. Bursa Müftüsü Hacı Ahmet Efendi'nin de Kuva-yi Milliye'ye katıldığı, Millî Mücadele lehinde fetvalar verdiği ve Millî Mücadele hareketini meşrulaştırıcı propagandalar yaptığı gerekçesi ile müftülük görevine son verilmiştir.⁴⁵⁴ Manisa Müftüsü Alim Efendi de Millî Mücadele lehindeki faaliyetlerinden dolayı, Yunanlıların kendisini İzmir'e çağırmasını dinlememiş, Akhisar'a gitmiş bunun üzerine İstanbul Hükûmeti tarafından azledilerek yerine Abdülhamit Efendi Müftülüğe getirilmiştir. 3 Haziran 1920 tarihinde Saruhan Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir belgede Alim Efendi'nin neden azledildiğine dair daha açık ifadeler bulunmaktadır. Mezkûr belgede; Alim Efendi'nin Kuva-yi Milliye'ye katıldığı, Ankara ve Balıkesir'de düzenlenen kongrelere gidip geldiği, bunun yanında Balıkesir'de akdedilen kongrede reis-i sâni seçildiği bildirilmektedir. Neticede müftü efendinin bu hal ve hareketlerinden dolayı memuriyetinin devamının mümkün olmadığına kanaat getirilmiş ve müftülük vazifesine son verilmiştir.⁴⁵⁵

İstanbul hükûmetinin Millî Mücadele'ye destek veren din görevlilerine yönelik yaptırımları, onları görevinden azletmekle kalmamıştır. Bu yaptırımın yanında özellikle mücadele için simgesel anlam taşıyan isimlerin idama mahkûm edilmesi onların faaliyetlerini durdurmalarına yönelik bir yaptırımdır. Bu bağlamda Ankara Müftüsü Mehmet Rifat [Börekçi] Efendi ve Karacabey Müftüsü Mustafa Efendi İstanbul hükûmeti tarafından idama mahkûm edilen din görevlileri arasındadır.⁴⁵⁶

Din görevlilerinin Millî Mücadele'deki olumlu faaliyetleri işgal kuvvetlerinin de dikkatini çekmiştir. Bu anlamda işgal kuvvetleri, özellikle Yunanlılar; din görevlilerini faaliyetlerinin engellenmesi gereken bir zümre olarak algılamış ve onlara karşı çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Bu anlamda birçok din görevlisi

⁴⁵³ Akandere- Polat, *Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşıtı Politikaları*, s. 39.

⁴⁵⁴ BOA, DH.İ.UM. 11-7/9-6.

⁴⁵⁵ BOA, DH.İ.UM. 19-12/1-87.

⁴⁵⁶ Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, s. 33.

İzmir'in ve Trakya'nın işgalinin hemen ardından sürgün edilmiştir. Müezzîn Halid Efendi, Müftü Şaban Efendi, Hoca Hasan Efendi, Cavit Hoca Efendi⁴⁵⁷, Hoca Esat Efendi, Müftü Osman Nuri Efendi⁴⁵⁸ Yunanlılar tarafından sürgün edilen din görevlileri arasındadır. Bu sürgünlerin dışında akıbeti belli olmayan din görevlilerin de vardır. Bu bağlamda 12 Mayıs 1921 tarihinde İzmit Yarımcı Karyesi İmamı Hafız Emin Efendi'nin Yunanlılar tarafından alınıp nereye sevk edildiği ve *hayat ve memarı* ile alakalı bilgiler, İmam Efendi'nin kayınbiraderi Hafız Recep tarafından Dâhiliye Nezaretine sorulmuştur.⁴⁵⁹ Bunun yanında işgal kuvvetlerinin din görevlilerine yönelik eylemleri, onları sürgün etmekle sınırlı da değildir.

Anladığımız kadarıyla işgal süresi boyunca din görevlileri, işgal kuvvetleri tarafından çeşitli şekillerce hedef alınmıştır. Bu anlamda 2 Temmuz 1920'de Kanlıca'da akşam ezanı okuduktan sonra minareden inmiş olan cami müezzini Haşim Efendi Yunanlı bir asker tarafından saldırıya uğrayarak yaralanmıştır.⁴⁶⁰ Bir başka müezzîn ise 12 Mart 1921 tarihinde Akhisar'da Yunan askeri tarafından ezan okuduğu bir sırada minareden zorla indirilmiştir.⁴⁶¹ 30 Mayıs 1921'de ise Tuzla'da ikinci ezanını okumak üzere minarede bulunan müezzine yine Yunan askerleri tarafından silahla ateş edilmiş fakat kurşun isabet etmemiştir.⁴⁶² Ezan okuyan müezzînlere yönelik fiili müdahale ve silahla atış yapanlar sadece Yunanlılar değildir. 28 Haziran 1920 tarihli bir belgede İstanbul Kısıklı'da bulunan İngiliz Müfrezesine mensup askerler tarafından minarede ezan okuyan müezzine ateş edilmiştir.⁴⁶³

Tüm bu bilgilerle beraber denilebilir ki, din görevlileri hem İstanbul hükûmeti tarafından hem de işgal kuvvetleri tarafından bir tehdit olarak görülmüş ve görevden uzaklaştırılma, cezaya çarptırılma, sürgün edilme, tutuklama⁴⁶⁴, tehdit edilme⁴⁶⁵ ve öldürülme⁴⁶⁶ gibi faaliyetlere maruz kalmışlardır.

⁴⁵⁷ Mehmet Serez, *Atatürk ve Millî Mücadelede Tekirdağ*, İstanbul: Tekirdağ Valiliği Yayınları, 2004, s. 115.

⁴⁵⁸ Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, s. 348.

⁴⁵⁹ BOA, DH.EUM.AYŞ. 53/55.

⁴⁶⁰ BOA, DH.KMS. 60-1/2.

⁴⁶¹ BOA, DH.İ.UM. 20-27/14-34.

⁴⁶² BOA, DH.EUM.AYŞ. 53-80.

⁴⁶³ BOA, DH.EUM. AYŞ. 42-43.

⁴⁶⁴ Edremit Redd-i İlhak Cemiyeti kurucuları arasında bulunan Müftü İsmail Hakkı Efendi Yunanlılar tarafından tutuklanmıştır. Bkz. Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, s. 195.

Din görevlilerinin Millî Mücadele'deki olumlu katkılarını aktarmaya çalıştığımız bu bölümdeki tüm açıklamalar, onların bu mücadele içerisinde oldukça önemli bir görev üstlendiklerini ve mücadelenin nerdeyse her safhasında bulunduklarını ortaya koymaktadır. Millî Mücadele içerisindeki bütün sosyal kesimlerden gelen katılımcıların ülkenin düşman işgalinden kurtarılmasını ortak bir gaye olarak algılaması neticesinde, din görevlilerinin mücadeledeki diğer katılımcı sosyal sınıflar olan asker, memur, aydın, eşraf ve halk ile beraber bu mücadeleyi yürüttüklerini, bu gaye uğruna doğal bir iş bölümüne gittiklerini ifade etmek gerekmektedir. Bu bağlamda her ne kadar cephe içerisinde fiili olarak savaşa katılan din görevlileri olmuş olsa da, din görevlilerinin bu iş bölümündeki rolleri daha çok topluma, işgallerden kurtulmak için bilinç aşlamak ve onları mücadeleye manevi manada hazırlamak olduğu söylenebilir. Bu noktada onların toplum nazarındaki imajı dikkate alındığında üstlendikleri bu role, sosyolojik açıdan doğal bir reaksiyonu yerine getirdikleri nazarıyla bakılabilir.

Millî Mücadele toplumunun sosyolojik olarak dini ve manevi yapısı din görevlilerini bu mücadelenin çok önemli bir parçası haline getirmiştir. Bu bağlamda Millî Mücadele fikrinin ortaya çıkması aşamasında, onların bağımsızlıkta simgeleştirdikleri dinini özgürce yaşayabilme fikri, yıllardır süren savaşlar neticesinde birçok şeyini kaybetmiş toplumu, yeniden bir savaşa hazırlamakta kuvvetli bir itici güç haline getirmiştir. Din görevlileri tarafından işgal altındaki bir İslam beldesinde namaz kılmanın haram oldu gibi İslami referanslarla bu mücadeleye bir bilinç kazandırma uğraşı ve toplumun bu söylemlere iştirak etmesi, aynı zamanda Millî Mücadele'ye İslami bir hava da katmıştır. Hali ile bu söylemlerle şekil bulan mücadelenin en önemli aktörlerinden biri de din görevlileri olmuştur. Bunun yanında mücadelenin askeri ve idari kadroları da bu durumun farkındadır ve

⁴⁶⁵ Hacim Muhittin Çarıkçı Bey, hatıratında 18 Haziran 1919'da Gönen'de Gönen Müftüsünün Millî Mücadele lehinde toplantı düzenleme hazırlıkları içindeyken, toplantının düzenlenmemesi için Hürriyet ve İtilafçılar tarafından tehdit edildiğini ve toplantıyı ertelemek zorunda kaldığını ifade etmektedir. Bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıkçı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 19.

⁴⁶⁶ Millî Mücadele'de şehit edilen din görevlileri oldukça fazladır. Bu din görevlileri içerisinde Millî Mücadele'ye muhalif olan kişilerce çıkan isyanlarda katledilen din görevlileri de bulunmaktadır. 4 Nisan 1920 tarihinde Gönen'de Anzavur isyanı sırasında milli mücadele taraftarı Müftü Şevket Efendi şehit edilmiştir. İsyanlılar tarafından şehit edilen diğer bir müftü ise Konya isyanında, Konya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşunda büyük emeği bulunan Ali Kemali Efendi'dir. Bkz. Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları*, C. 1, s. 264.

mücadele boyunca dinden ve din görevlilerinden hem söylemleriyle hem de yaptıkları çağrılarla faydalanma yoluna gitmişlerdir.

Her ne kadar Millî Mücadele'ye muhalif az sayıda din görevlisi bulunmasına rağmen, Millî Mücadele taraftarı din görevlileri ilk etapta kendi görev yerlerinde, daha çok yerel faaliyetler diyebileceğimiz, işgaller karşısında doğal bir karşı koyma duruşu sergilemişlerdir. Daha sonraki süreçte Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve Rauf Orbay gibi paşaların milli mücadeleyi idari ve askeri manada üstlendikleri süreç içerisinde din görevlilerinin bu yerel faaliyetleri diğer birleşenlerle beraber daha koordineli bir şekil almıştır.

Bu duruma misal olarak düzenlenen kongrelerdeki din görevlilerinin varlığı ve İstanbul'da Anadolu'daki Millî Mücadele'ye karşı imzalanan fetvaya karşı olarak yazılan Anadolu fetvası verilebilir. Yurdun düşman işgalinden kurtulması fikri etrafında toplanmış olma durumu, Millî Mücadele için oldukça önemli bir durumdur. Millî Mücadele'yi başarıyla ulaştıran da bu birliktelik ruhu olmuştur. Buradan hareketle bu mücadele içerisinde din görevlilerini, Millî Mücadele'nin tüm sosyal sınıfların bir çabası sonucu ulaşılan bir başarı olduğunu kabul ile bir zemine oturtabiliriz.

Bu bağlamda din görevlilerinin Millî Mücadele'deki katkılarını abartılı bir şekilde izah etmek veya onların varlığını yok saymak gibi birbirine zıt iki görüşün dışında, onların bu mücadelenin diğer katılımcılarla beraber önemli birer iştirakçileri oldukları söylenebilir. Bu iştirakteki somut destekleri, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini kurarak veya bu cemiyetlerde görev alarak güçlü bir şekilde müdafaa ve bağımsızlık isteğini topluma yansıtmak olmuştur. Bunun dışındaki destekleri ise, filli olarak cephelerde düşmana karşı mücadele etmeleri, toplum nazarında bir otorite kabul edildiklerinden dolayı mücadelenin askeri gücü olan Kuva-yi Milliye'ye çete liderlerini ikna ederek asker devşirme ve cepheye lojistik destek ve maddi kaynak sağlama olarak sıralanabilir.

Tüm bu izahatın yanında onların Millî Mücadele içerisindeki önemli rollerini olanaklı kılan, toplum nazarındaki imajları olduğu fikrinden hareket ederek, tezimizin son bölümünde izah edecek olduğumuz üzere devrimler sürecindeki imajlarını da düşünerek bir saptama yapmamız gerekmektedir. Millî Mücadele

içerisinde büyük ölçüde toplumun dine ve manevi hislere olan güçlü bağlılığı neticesinde oluşmuş din görevlisine saygı duyma ve söylediklerini önemseme durumu en somut bir şekilde Celal Bayar'ın "Galip Hoca" takma isminde şekil bulmuştur. Zira Celal Bayar'ın Millî Mücadele süresi boyunca, bir din görevlisi imajına bürünmüş olması, onların bizim yukarıda ifade etmeye çalıştığımız, bu mücadeledeki konumları konusunda çok önemli ipuçları vermektedir. Celal Bayar'ın diğer toplumsal kesimlerden herhangi bir temsilcinin rolüne bürünmek yerine bir din görevlisi kılığına bürünme durumu ve başında sarığı sırtında cübbesi ile Anadolu'da rahatlıkla dolaşmış olması, toplum nazarında din görevlilerinin imajının ne kadar olumlu olduğunu göstermektedir. Bu durum kanaatimizce Cumhuriyet Türkiye'si'nde değişecek ve birçok diğer etmenle beraber din görevlilerinin imajı daha olumsuz bir içeriğe sahip olacaktır.

Bu durumun oluşmasında Cumhuriyet idaresinin yapmış olduğu çağdaşlaşma tercihi sonucunda, onların toplumsal nüfuz alanlarının sınırlandırılması, dinin ve din görevlilerinin çeşitli nedenlerden dolayı kontrol altında tutulması gerekliliği ve bu din görevlilerinin bir kısmının Cumhuriyet'in öngördüğü çağdaşlaşma fikrine muhalif olduklarının düşünülmesi gibi birçok sebep tartışmaya açılmalıdır. Bu tartışmaları sağlam bir temel üzerine oturtmak için, bir başka deyişle Cumhuriyet döneminde din görevlilerinin durumunu açıklayabilmek için din görevlilerinin Osmanlı geçmişi ve özellikle de Millî Mücadele'deki tutumları ile berber ele alınması gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda ilk iki bölümde Millî Mücadele'ye olumlu ve olumsuz katkılarını ele aldığımız din görevlilerinin bir sonraki safhadaki durumlarının izahı tezimizin ifade etmek istediği fikrin gücünü artıracaktır.

III. CUMHURİYET TÜRKİYESİ VE DİN GÖREVLİLERİ

Millî Mücadele sonrasında, mücadeleyi büyük oranda İslami söylemler de kullanarak yürüten askeri kadro, geniş çaplı bir Batılılaşma/sekülerleşme süreci içerisine girmiştir.⁴⁶⁷

İsmail Kara'ya göre, bu süreci yürüten kadro, Millî Mücadele esnasında kurulan ilk meclisin çok sesli durumuna karşın, ikinci meclisin açılmasıyla ortaya çıkan daha homojen ve ülkeyi tek parti fikri ve siyasetine getirecek bir kadrodur. Hayata geçirilecek olan ve laiklikle bağdaştırılabilecek uygulamaları da bu kadro gerçekleştirecektir.⁴⁶⁸

Bu durumda çok yoğun bir şekilde İslami bir söylem içerisinde başlayıp, devam eden ve başarıya ulaşan Millî Mücadele'nin, hemen sonrasında inkılâpların hızlıca hayata geçirilmiş olması, Millî Mücadele sırasında bu inkılâpların yapılacağı düşünülüp düşünülmediği sorusunu akla getirmektedir. Çünkü ilk iki bölümde de incelendiği üzere, Millî Mücadele içerisinde ne gayr-i İslami bir çıkış ne de halifenin varlığına yönelik olumsuz bir söylemin, mücadelenin başında bulunan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından kullanılmamış olması, yapılan inkılâpların daha önce tasarlanmadığını akla getirmektedir.

Bu anlamda özellikle dinin siyasi, hukuki, idari ve sosyal hayattaki yerini kısıtlayan inkılâpların, Millî Mücadelenin hemen sonrasında hızlıca hayata geçirilmiş olmasını beklenmedik bir durum olarak görenlerin en büyük dayanağı, mücadele devam ederken, inkılâpları yapacak olan kadronun, dini bir söylem ile hareket etmiş olmasıdır.⁴⁶⁹ Buna karşın bu kadrolarca, Millî Mücadele içerisindeki dini söylemin ve Millî Mücadele'den hilafetin kaldırılmasına kadar devam eden süreçte dinin

⁴⁶⁷ Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, s. 117.

⁴⁶⁸ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 14.

⁴⁶⁹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 26.

siyasi, hukuki ve idari hayattaki konumunun devamlılığına karşı çıkılmaması durumu ise “zamanın koşullarının” bir tezahürü olarak ifade edilmiştir.

Bu konudaki yerinde örneklerden biri, 1923’te İzmit’te gazetecilerin Mustafa Kemal Paşa’ya, yeni hükümetin dininin olup olmayacağını sormaları üzerine paşanın bu soruya verdiği cevaptır. Paşa bu soruya verdiği cevabın ayrıntılarını Nutuk’ta verir. Bu anlamda Paşa, gazetecinin bu sorusu ile karşılaşmayı istemediğini belirtmiştir. Çünkü bu sorunun çok kısa bir cevabı olsa da o günkü koşullara göre devletin dini İslam’dır, demek yerine devletin dini yoktur demeyi uygun görmemektedir.⁴⁷⁰

Mustafa Kemal Paşa’nın ifade ettiği bu çekincesi, gelecekte laik devrimlerin gerçekleşeceğini, fakat bunu o dönem ifade etmenin mümkün olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla 1924 Anayasası’nda yer alan devletin dini, “*din-i İslam’dır*” ibaresinin günün koşulları gereğince anayasa konulduğu ve uygun bir zaman geldiğinde kaldırılacağı düşünülebilir.⁴⁷¹ Nitekim böyle de olmuştur.

1924 Anayasası’nın 2. maddesi olan Türkiye Devleti’nin dini, din-i İslam’dır ve 26. maddesi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şer’i kuralları uygulamakla görevli olduğu ibareleri 10 Nisan 1928 günü 1222 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun bazı maddeleri değiştirilmek suretiyle anayasadan çıkarılmıştır.⁴⁷² Millî Mücadele boyunca, gelecekte laik devrimler sürecine girileceği Mustafa Kemal Paşa tarafından dile getirilmemiş, günün koşullarına uygun hareket edilmiştir. Her fırsatta halifenin kurtarılması gerekliliği vurgulanmış⁴⁷³, inkılâpları gerçekleştiren kadro, bu durumu, günün koşulları gereği olarak açıklamıştır.

Buna karşın Millî Mücadele’yi yürüten kitlenin, mücadele sırasında herhangi bir laikleşme sürecine katılım veya bir rejim değişikliğine dair bir istekle hareket ettikleri söylenemez.⁴⁷⁴ Bu durumu, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin İstanbul ile

⁴⁷⁰ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. 2, s. 953.

⁴⁷¹ Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, s. 19.

⁴⁷² Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, s. 21.

⁴⁷³ Hâkimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1920.

⁴⁷⁴ Millî Mücadele’ye katılanların oluşturdukları müdafaa-i hukuk cemiyetleri ve gerçekleştirdikleri faaliyetlerde halifenin kurtulmasının altının çizilmiş olması, bu görüşü kanıtlasa da onların zihinlerinde her hangi bir rejim değişikliğini veya köklü bir şekilde mevcut yapıda değişiklik arzuladıkları söylenemez. Bu konuda Balıkesir ve civarında Millî Mücadele’ye büyük katkıları olan Hacim Muhittin Bey’in hatırlarındaki Millî Mücadele’de esnasına yapılacak olan seçim

olan irtibatının devam etmesi ve cemiyetlerin düzenlediği kongrelerde aldıkları kararları halifeye bildirmeleri destekler niteliktedir.

Neticede Millî Mücadele'den sonra oluşturulmuş metinlerde, günün koşulları nedeniyle, yapılacak olan inkılâpların gizlendiği yorumu ağırlık kazansa da, inkılâpların gerçekleşeceğine dair mücadele içerisinde bir söylemin bulunmaması bir başka noktayı tartışmayı gerekli kılmaktadır. Bu tartışma ise Millî Mücadele'ye karşı çıkan isyanların ilerici/gerici yaklaşımlarla açıklanmaya çalışılmasının doğru olup olmadığıdır.

Millî Mücadele'nin İslami havası ve bu durumun onu yürüten kadrolarca da sahiplenilme durumu göz önüne alındığında, isyan girişimi içerisinde bulunanların, daha yapılacak inkılâplara dair bir işaretin olmadığı bir zamanda, gerici/çağdaş ayrımı çerçevesinde sınıflandırılmaları abartılmış bir değerlendirmedir. Zira Millî Mücadele'nin bu yönüne dönük çıkarımlar, yine mücadele sonrasında, Türkiye'nin sekülerleşmeye yöneldiği yıllarda yazılan ve dönemi meşrulaştırmaya çalışan metinlerde görülmüştür. Millî Mücadele'de ortaya çıkan isyanlar sürecinin gerici/çağdaş söyleminde yoğunlaşmasıyla⁴⁷⁵ Cumhuriyet idaresinin seküler eğilimleri arasında bir ilişki bulunmaktadır. Bu durum da Cumhuriyet Türkiye'sinde dinin ve din görevlilerinin konumunu ve imajını belirlemede oldukça etkili olacaktır.

Ahmet Yaşar Ocak tarafından gayet cesurane ve radikal olarak tanımlanan bu sekülerleşme sürecinde⁴⁷⁶ dinin ve onun temsilcileri olan din görevlilerinin nasıl bir konumda bulunduğunu ifade etmeden önce, Cumhuriyet ile beraber yeni oluşan

sonucunda oluşacak olan hükümete yönelik hayallerini belirttiği ifadeleri kanaatimizce oldukça önemlidir. Hacim Beyin yeni teşkil edecek hükümete yönelik ön görüşleri oldukça mevcut sisteme uygundur. Hacim beyin hayal ettiği bu sisteme göre Padişah yerindedir. Sadrazam olarak Mustafa Kemal Paşa düşünülmüştür. Harbiye Nazırı, Ali Fuat Paşa'dır. Rauf Bey, Bahriye nazırı, Karabekir Paşa Nafia Nazırıdır. Bkz. *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920)*, s. 78.

⁴⁷⁵ Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa'ya karşı İttihat Terakki'yi diriltmeye çalışıyor, kendisini halife ilan edecek, ülkeye Bolşevikliği getirecek gibi varsayımlar üzerinden bir propaganda söylemi oluşturulmuş ve bu söylemlerde dinin halk üzerindeki etkisinden yararlanılmış olsa da, isyanların ortaya çıkmasında çok çeşitli nedenler vardır. Aydemir, *Tek Adam*, C. 2, s. 255-256; Şevket Süreyya Aydemir, bu isyanlar sürecini sadece gerici bir düzleme oturtmaksızın birçok nedenden bahseder. "*Kasabalardaki parti kavgaları, Hürriyet ve İtilafın modası geçmiş İttihat Terakki düşmanlığı, bir kısım sarıklıların cahilliği ve gericiliği, bazı kasaba eşraf ve ayanının hükümeti zayıf düşürme amaçları, Anadolu'da asırlardır devam eden eşkıyalık meyilleri, savaş bıkkınlığı, din yerine cahilliğin hüküm sürüşü, ırk, bölgecilik akımları*" Aydemir'e göre bu isyanlarda rol oynamıştır. Bkz. Aydemir, *Tek Adam*, C. 2, s. 357.

⁴⁷⁶ Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, s. 118.

iradenin laik adımlarıyla din ile arasına neden bir mesafe koymaya çalıştığını belirtmemiz gerekmektedir.

Büyük oranda Cumhuriyet ideologlarınca İslamiyet, karşı bir ideoloji olarak görülmüştür. Binnaz Toprak, İslamiyet'in Türk siyasal yaşantısında bir sorun olarak ortaya çıkması noktasında, bizzat İslam'ın denetim işlevinin olmasından hareket ederek, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki bu hareketin amaçlarını üç açıdan değerlendirmiştir. Büyük oranda Cumhuriyet idaresinin neden seküler bir eğilim içerisinde olduğunu ortaya koyan bu değerlendirmeler aynı zamanda dinin neden Cumhuriyet idaresine karşı bir tehlike olarak algılandığını da büyük ölçüde ortaya koymaktadır.

Bunlardan ilki, Cumhuriyet idaresinin ortaya koyduğu ideolojinin ulusal devlete ve amaçlarına hizmet eder bir şekilde oluşması, ikincisi; devletin otoritesinin, bireyler, etnik, dinsel veya başka gruplar üzerinde sağlanmasının amaçlanması ve son olarak da kitleleri mobilize etmek amacıyla ulusal bilincin yaratılmasıdır.⁴⁷⁷ İfade edilen tüm bu amaçlar İslam teolojisi ve gelenekleri açısından bir sorun teşkil etmektedir. Bu durumun Cumhuriyet Türkiye'si için bir sorun oluşturmada, İslamiyet'in sosyal ve siyasal hayatı önemseyip, onun her alanına nüfuz eden bir yapıda olması oldukça etkili olmuştur.

İslam'ın böyle bir yapıda olması, aynı zamanda etkileri günümüze kadar devam edecek olan din-devlet ilişkilerinin tartışmalı halini muhafaza etmesini sağlamaktadır. Nitekim laik düşüncenin daha yeni yeni konuşulmaya başlandığı zamanlarda, İslamiyet'in laiklikle taban tabana zıt olduğunun gündeme getirildiği bilinmektedir.⁴⁷⁸ Bu bağlamda tartışmalar, itirazlar, karşı çıkışlar olsa da başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere yeni Türk Devleti'nin kurucuları laikliği önemsemekten vazgeçmeyeceklerdir. Bu anlamda Cumhuriyet idaresinin laikleşme adımları, Millî Mücadele'nin sona ermesinden hemen sonra, kademe kademe olarak yapılan inkılâplarla, belirli bir plan dâhilinde ve koşulların uygunluğu göz önüne alınarak hayata geçirilecektir.

⁴⁷⁷ Binnaz Toprak, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), İstanbul: Beta Yayınları, 1986, s. 360.

⁴⁷⁸ Bkz. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 47-50.

Yapılan inkılâpların geneli yeni bir düzenin oluşması için eskiyi ve onun temsil ettiği geleneksel yaşamı ve bu yaşamın tüm alanlarına nüfuz etmiş dinin etkinliğini engellemeye yönelik olacaktır.

Eski kurum, yasa ve simgelerin yerine yenilerini koyma, yani çağdaşlaşma ve laikleşme süreci⁴⁷⁹ olarak ifade edilen bu inkılâplar süreci, Türk tarihinde Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle, İslam'ın kabul edilmesi nasıl bir dönüm noktası teşkil ettiyse, bu süreç de onun kadar önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.⁴⁸⁰

Bu süreci bu kadar önemli ve dikkat çekici yapan ise doğrudan geleneksel düzenin değiştirilmesine yönelik yapılmış inkılâplardır: Hilafetin İlgası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şapka İksası Hakkında Kanun, Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, Türk Medeni Kanunu, Beynelmilel Erkamın (Rakamları) Kabulü Hakkında Kanun, Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, Efendi, Bey, Paşa gibi Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun ve Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun. Bunların yanında hafta tatilinin cuma gününden pazara alınması, alafranga saatin kabulü, takvim değişikliği, resmi binaların üzerindeki tuğraların kaldırılması, anayasadan “Devletin dini din-i İslam’dır” ibaresinin çıkarılması, yemin ifadelerinin değiştirilmesi gibi yenilikler tüm bu geleneksel yaşamın değiştirilmesine yönelik girişimler arasında sayılabilir.⁴⁸¹

Bu bağlamda Millî Mücadele'den hemen sonra kurulan yeni düzenin laik eğilimlerini yansıtan bu yeniliklerle beraber eskiye nazaran dinin ve din görevlilerinin siyasi, hukuki, idari ve sosyal birçok açıdan fonksiyonları kısıtlanmış olacak ve onlara yeni, eskiye nazaran oldukça dar bir alan tahsis edilecektir. Araştırmamızın bu satırlarından sonraki kısmı Cumhuriyet'in ilk yıllarında din-devlet ilişkileri bağlamında din görevlilerinin, yeni kurulan düzen içerisindeki konumlarını, döneme yönelik algılarını, tartışma ve tarafların reaksiyonlarını tespit etmeye yönelik olacaktır.

⁴⁷⁹ Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 149.

⁴⁸⁰ Ocak, *Türkler Türkiye ve İslam*, s. 117.

⁴⁸¹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 31, 32.

A. Cumhuriyet İdaresinin Din Görevlisi Algısı

Bu başlık altında Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk birkaç yılı içerisindeki din görevlisi algısı ve buna paralel olarak oluşmuş olan din görevlisi imajı ifade edilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda ifade edilmelidir ki, hem Millî Mücadele süreci hem de Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleşen inkılâplar, Cumhuriyet idaresinin din görevlisi algısında etkili olacaktır. Zira Millî Mücadele içerisinde mücadeleye muhalif din görevlilerinin tutumları, yeni kurulan düzen tarafından unutulmayacak ve büyük ölçüde din görevlisi imajı Millî Mücadele'deki bu olumsuz yaklaşım temeli üzerinde inşa edilecektir. Bu olumsuz algının temelinde ise Millî Mücadele sürecinde İstanbul hükûmetinin büyük ölçüde İtilafçı güdülerle Millî Hareket'e şiddetle karşı çıkması ve bunun neticesinde Kuva-yi Milliye'ye karşı gerçekleşen isyanlar yatmaktadır. Bu durum Cumhuriyet Türkiye'sinde bir gerici/ilerici mücadelesi olarak tasvir edilmektedir. Bu tasvirde onları olumlu ve olumsuz manada niteleyen iki farklı din görevlisi imajı bulunmaktadır. Bu iki farklı imajdan olumsuz olanın kaynağı olan Millî Mücadele'ye muhalif olan din görevlileri, mücadeleden sonraki yıllarda yazılmış metinlerde *sarıklı sakallı hacıhocalar, cahil, yobaz ve mürteci* olarak nitelendirilmişlerdir.⁴⁸²

Bu nitelendirmeler inkılâpların yapıldığı süreçte de Millî Mücadele ile irtibatlı bir şekilde daha da sertleşerek devam edecektir. Nitekim ilk bölümde ifade ettiğimiz *Alemdar* gazetesinde Ankara fetvasına karşı bir yazı yazan Hoca Rasim Efendi'nin İstiklal Mahkemesi'nde yargılandığı sırada ona bu yazısı sorulmuş ve bu konu ile alakalı *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan bir yazıda onun mürteci olduğu vurgulanmıştır.⁴⁸³ Bu olumsuz imaja karşın Millî Mücadele taraftarı din görevlileri ise aydın, çağdaş, milliyetçi ve ilerici olarak tanımlanmıştır.⁴⁸⁴

Din görevlilerine yüklenen bu iki farklı tanımlama inkılâplar süresince söylemce sivrileşerek devam edecektir. Başka bir ifade ile din görevlileri yapılan yeniliklere iştirak ettikçe aydın ve milliyetçi, bu yeniliklere karşı çıktıkça mürteci olarak görülecektir. Daha önce de belirttiğimiz üzere, hakiki olan-hakiki olmayan

⁴⁸² Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 57, 78, 92, 127, 129, 152.; Uluğ, *Hemşehriniz Atatürk*, s. 130.

⁴⁸³ Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1925.

⁴⁸⁴ Uluğ, *Hemşehriniz Atatürk*, s. 134.

ulema tanımlaması noktasında da şekil bulan bu imaj, Millî Mücadele sırasında; mecliste Konya İsyanı hakkında konuşan Hoca Şükrü Efendi tarafından da paylaşılmıştı.⁴⁸⁵

Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa, Konya Türk Ocağı'nda 20 Mart 1923 tarihinde Konya gençleriyle gerçekleştirdiği sohbeti sırasında din görevlileri arasındaki bu ayrıma dikkat çekecek ve bu ayrımın varlığını kabul edecektir. Mustafa Kemal Paşa, Türk Ocağı azasından Operatör Sabri'nin *"Milletimizin inkılâbına muhalefet eden ve kendisini din irşadıyla mükellef telâkki eyleyen bir sınıf var, bu sınıfa karşı ne gibi tedâbir alınmıştır?"* sorusu üzerine din görevlilerine yönelik uzunca bir cevap vermiştir. Bu cevapta Paşa, *"milletimiz içerisinde hakiki ulema, ulemamız içerisinde milletimizin bihakkın iftihar edebileceği âlimlerimiz vardır. Fakat bunlara mukabil kisve-i ilmiye altında hakikat-i ilimden uzak, lüzumu kadar taallüm edememiş, hoca kıyafetli cahiller de vardır. Bunların ikisini birbirine karıştırmamalıyız"*⁴⁸⁶ diyerek din görevlilerinin tamamının aynı kefedede değerlendirilemeyeceğine dikkat çekmiştir.

İlerleyen satırlarda sözlerini daha da açık hale getiren paşa, Konya'ya gelene kadar birçok hakiki münevver ulema ile karşılaştığını belirterek onların en yeni ilmi terbiye almış, sanki Avrupa'da tahsil görmüş bir şekilde gözlemlediğini ifade etmiştir. Bu hakiki ulemanın karşısında ise imansız ve hain ulema da bulunmaktadır⁴⁸⁷ diyerek bu ayrıma ikinci kez dikkat çekmiştir. Ulema arasındaki bu ayrımın İslam tarihindeki kökleri ile alakalı olarak ifadelerine devam eden Paşa, Millî Mücadele yıllarına da atıf yaparak o dönemdeki mücadeleye karşı çıkan din görevlilerinin de hakiki ulema olmadığını ifade etmiştir. Millî Mücadele'ye muhalif olan bu din görevlilerini ise din kisvesi ve şeriat sözleriyle milleti *idlâl* ve *iğfal* eden kişiler olarak tanımlayan paşa, kendisinin bu kişilere düşman olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁵ TBMM Gizli Celse Zabıt Tutanakları, Devre:1, Cilt: 1, İçtima:1, 23.10.1920, s. 200.

⁴⁸⁶ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 42.

⁴⁸⁷ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 42.

⁴⁸⁸ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 46; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 213.

Din görevlileri arasındaki bu ayrım özellikle hilafetin ilgası, medreselerin kapatılması ve şapka inkılâbı gibi inkılâpların yapıldığı süreçte daha da belirgin hale gelecektir.

Hilafet makamının tartışıldığı bir dönemde⁴⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu'ya bir gezi düzenleyerek halkın nabzını tutmuştur. Bu gezide hilafet makamının geleceğine yönelik olarak konuşmaların geçtiği bir sırada, hilafet makamının muhafazası için girişimlerde bulunup risale neşreden, aynı zamanda Millî Mücadele'nin önde gelen katılımcılarından olan Hoca Şükrü Efendi'nin bu teşebbüsleri, Paşa tarafından irticai faaliyetler olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹⁰ Buna karşın aynı gezinin Akhisar durağında da yine hilafet meselesi gündeme gelince, bir din görevlisi olan İsmail Hakkı Efendi, Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben, “*Son günlerde bazı fesatçıların din perdesi arkasında Halifelik meselelerini bahis konusu ederek milletin fikirlerini karıştırdığını ve ortalığa fesat saçmaya başladığını...*” ifade etmiştir. Sözlerini “*bugünkü irademiz, her bakımdan meşrudur ve dine muvafıktır, böyle fesatçılık bizim aramızda, kesinlikle ifade edeyim ki, yer bulamaz.*” diyerek bitirdiği İsmail Hakkı Efendi'nin bu konuşması, Mustafa Kemal Paşa'yı duygulandırmış ve aynı gezide bir gazeteci olarak bulunan Naşit Hakkı [Uluğ] tarafından, İsmail Hakkı Efendi olgun bir din görevlisi olarak tanımlanmıştır.⁴⁹¹

Belirtildiği gibi inkılâplar gerçekleştikçe din görevlileri arasındaki bu ayrım giderek açılacak ve gelecek satırlarda ifade edeceğimiz üzere yapılan inkılâplara karşı çıkan din görevlileri çok daha açık bir şekilde çağdışılık ve irticalikle ilişkilendirilerek tanımlanacaktır. Bu anlamda en bariz örneklerden biri medreselerin kapatılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa'nın Rize'ye yaptığı ziyaret sonrasında dönemin gazetelerine yansıyan *Rize İstidası* meselesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın 15-24 Eylül 1924 günlerinde Rize, Trabzon, Giresun, Ordu ve Samsun şehirlerini kapsayan Karadeniz gezisi sırasında, Rize Müftüsü Mehmet Hulusi Efendi tarafından medreselerin tekrar açılmasını paşadan istenmesi sonrasında gelişen olaylar konumuz açısından oldukça önemli çıkarımlar yapmamıza olanak sağlamaktadır. Dönemin gazete ve mecmualarından takip edebileceğimiz bu hadisenin içeriği, müftü

⁴⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Satan, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013.

⁴⁹⁰ Naşit Hakkı Uluğ, *Hilafetin Sonu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975, s. 115.

⁴⁹¹ Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, s. 118.

efendinin Mustafa Kemal Paşa'ya medreselerin açılması gerektiğini ifade etmesi sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın söyledikleriyle alakalıdır. Bu bağlamda soru üzerine Paşanın, “*Tevhid-i Tedrisatı istemiyor musunuz? Bu millet mektep yapmayacak mı? Şimdiye kadar geri kaldığımızda en büyük âmilin ne olduğunu bilmiyor musunuz? Hayır, medreseler açılmayacak! İa şenizi mi düşünüyorsunuz? Müsterih olun, ibadetinizle uğraşın. Bırakın bu milleti. Yoksa bu kararı veren mecliste sizden büyük âlimler yok mu? Millet bildiği gibi yapacak*”⁴⁹² dediğini Cumhuriyet gazetesi aktarmaktadır. Paşanın bu açıklamalarından sonra Rize valisi ile bir müddet konuştuğunu aktaran gazete, burada da Paşa'nın “*bu adamlar burasını İran gibi mi yapmak istiyorlar.*”⁴⁹³ dediğini haberin devamına eklemiştir.

Cumhuriyet gazetesi dışında dönemin Tanin, İstikbal ve Sebillüreşad gibi gazete ve dergilerinde haber olarak yayımlanan bu hadisenin aktarımı farklı farklı, eklemeler ve çıkarmalar yapılarak yapılmıştır. Misal olarak “*iaşenizi mi düşünüyorsunuz? ve bu adamlar burasını İran gibi mi yapmak istiyorlar*” ifadeleri sadece Cumhuriyet gazetesinde geçmektedir.⁴⁹⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın bu son cümleleri sarf edip etmediğini tam olarak bilemiyorsak da yukarıda gazetede alıntılanan kısımdan hareketle Millî Mücadele’de Rize’de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kuruluş çalışmalarında da bulunmuş müftü Mehmet Hulusi Efendi’nin⁴⁹⁵ medreselerin tekrar açılmasını istemesi sonrasında hem Paşa'nın söyledikleri hem de basında yer alan ifadeler dönemin din görevlisi algısı açısından oldukça önemlidir.

Paşanın sözleri arasında ilk olarak ifade edilmesi gereken durum müftünün, bu isteği neticesinde Paşa tarafından zamanı geçmiş bir sistemin savunucusu olarak algılandığı ve müftü efendi üzerinden çoğul konuşarak bu durumları talep eden ve etmeye meyilli bir kitlenin varlığına işaret ettiğidir. Ayrıca mecliste bu gibi

⁴⁹² Cumhuriyet, 20 Eylül 1924; İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003, s. 446; Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, İstanbul: Baha Matbaası, 1973, s. 101.

⁴⁹³ Cumhuriyet, 20 Eylül 1924.

⁴⁹⁴ Bu mesele, dönemin Sebillüreşad mecmuasında Rize’de İstid’a Meselesi başlığında okuyucularla paylaşılmıştır. Bkz. Sebillüreşad, C. 24, Sayı: 618., 25 Eylül 1340 . Ayrıca Tanin gazetesinde de bu haber Rize’de İstid’a başlığı ile haber olarak yayımlanmıştır. Bkz. Tanin, 22 Eylül 1340. Meselenin farklı gazete, dergi ve kitaplarda nasıl aktarıldığının geniş ayrıntıları için Bkz. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, s. 447.

⁴⁹⁵ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, s. 456.

değişikliklere destek veren din görevlilerinin varlığına bir atıf yaparak, ifade etmeye çalıştığımız çağdaş/mürteci din görevlisi ayırımına dikkat çekmiş, meclisteki âlimlerin bu gibi isteklerde bulunan âlimlerden daha büyük olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁶ Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa'nın söyleyip, söylemediğini bilemediğimiz, İsmail Kara'ya göre büyük ihtimalle *Cumhuriyet* gazetesinin kurguladığı,⁴⁹⁷ “*iaşenizi mi düşünüyorsunuz*” ve “*bu adamlar burayı İran gibi mi yapmak istiyorlar*” gibi söylemler dönemin laikleşme/çağdaşlaşma eğilimleri göz önüne alındığında din görevlilerine karşı nasıl bir algıya sahip olunduğunu gözler önüne sermektedir.

İnkılâplar hayata geçirilmeye çalışıldıkça, bu inkılâplara karşı çıkan din görevlileri üzerinden tanımlanan (büyük ölçüde inkılâplara destek veren din görevlileri dışarıda bırakılarak) din görevlileri, daha ağır sıfatlarla niteleneceklerdir. Gelecek bölümlerde ifade edeceğimiz üzere, bu duruma en açık örnekler şapka inkılâbına karşı çıkan din görevlileri verilebilir. Çok yoğun bir şekilde tutuklama ve cezaların da olduğu bu dönem, büyük oranda 1925'in başlarında çıkan Şeyh Said Ayaklanması'nın yankıları bağlamında düşünmek gerekmektedir. Zira bu süreçte din görevlileri hiç olmadıkları kadar açık bir şekilde gerici/mürteci olarak tanımlanmıştır. Bu süreçten sonra sadece din görevlileri için geçerli olmayan fakat din devlet ilişkileri konusu gündeme geldiği her durumda mürteci-irtica söylemi de meselelerin bir tarafında bulunacaktır.

Sekülerleşme yolunda ilk aşamalar olarak değerlendirebileceğimiz 1924-1928 yılları arasında din görevlileri aşağı yukarı bu iki farklı algı etrafında bir tanımlamaya tabi tutulmuşlardır. Hakiki olan/hakiki olmayan veya gerici/ilerici din görevlisi olarak tabir edebileceğimiz bu algı daha çok onların gerici olduklarına yönelik olarak ilerleyen yıllarda bir şekil alacaktır. Özellikle 1930'lardan sonra din görevlilerinin gericiliğine yönelik söylemler daha keskin bir hale gelecektir.

Basına yansıyan haberlerde, çeşitli tiyatro, şiir, roman vb. sanatsal faaliyetlerde onların gericiliğine vurgu yapılarak, bu tip sanat etkinliklerinde din görevlilerinin oldukça olumsuz bir şekilde temsil edildikleri söylenebilir. Araştırmamızın zaman aralığı dışında olsa da 1942 yılındaki bir belge bizim

⁴⁹⁶ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, s. 447.

⁴⁹⁷ Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, s. 447.

incelediğimiz dönem içerisindeki bu olumsuz imajın gelecek yıllarda nerelere vardığını ispatlar niteliktedir.

Nitekim mezkûr belgede vilayet müftüsünün, 22 Şubat 1942 tarihinde Çankırı Halkevi'nde gerçekleşen tiyatro temsilinin din görevlilerini tahkir edici bir vaziyette olduğunu Diyanet İşleri Riyaseti aracılığı ile Başvekâlete bildirdiği ve bu durumların engellenmesini istediği belirtilmektedir. Çankırı müftüsünün itiraz ettiği tiyatrodaki görevlilerinin şu şekilde temsil edildiğini bildirmektedir: *“Bir şeh irli köydeki amcasını şehre çağırıyor. Medeni hayattan iyi bir gece ve eğlenceli bir âlem yaşatarak kendisine ikram edileceği bildiriliyor. Bu vadi yerine getirmek üzere sahneye ve iki koltuğunda kara kaplı iki kitapla sarıklı, cübbeli bir hoca getiriliyor ve köylü amcanın yanına oturtuluyor. Bu manzaradan hoşlanmayan köylü amca öfkeleniyor ve şehirli akrabasına dönerek ‘bu eşek herifi, bu kaba herifi, bu ayı herifi yanıma oturtup bana hakaret etmek için mi beni çağırdın’ diyerek ve kollarını hakaretle sallayarak yanından kalkıp gidiyor.”*⁴⁹⁸ Müftü efendi tiyatronun bu sahnesine çok sert bir şekilde karşı çıkmıştır.⁴⁹⁹ Başvekâlete gönderilen bu belgede dönemin Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya böyle temsillerin geçmiş yıllarda da gerçekleştiğini belirterek Başvekâletten bu gibi durumların engellenmesine yönelik olarak istekte bulunmaktadır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁸ BCA, Dosya No: 2260./30.10.0.0./26.151.17.

⁴⁹⁹ Müftünün belgedeki ifadeleri şu şekildedir: *“Sahne hayatında intihab edilen mevzunun milli, ahlaki, vatani olması ve her sanatkâr rolünü ifa ederken herhangi içtimai bir zümreyi ve bir şahsı incitecek hal ve hareketten içtinap etmesi sanatın ihmali caiz olmayan iki rûknüdür. Muhtelif yerlerde müsamerelerde bazı saygısız vatandaşlar tarafından zaman zaman tekrar edilerek halkın istirahat edeceği bir hadde varan bu çirkin hareketlere bir nihayet verilmesini milli terbiyemiz ve hakiki temsil sanatımız emreder. Meselenin bu içtimai vaziyetini bırakıp da kanuni vaziyetini tetkik ettiğimizde bu sahne müretteplerinin vasıtayı tezyif olarak kullandıkları cübbe ve sarık, dünyanın bunun arkasında giydiği ve serbest başına geçirdiği bir kisve iken bugün devletçe kendisine kıymet verilerek herkes tarafından istimali yasak edilmiş bir üniformadır ki o yalnız dini vazife sahiplerinin kudsî vazifelerini ifa ederken kullanmalarına tahsis olunmuştur. Hususiyle Diyanet İşleri makamını işgal eden ve yüksek makamınıza tabi bulunan bir kimsenin kanunen başına koymak hakkına malik olduğu bir alamettir. Devletin kıymet verdiği bir üniformayı her ne maksatla olursa olsun tahkire kimsenin hakkı yoktur. Ruh kanuna muhaliftir. Meselenin hukuki vaziyeti böyle iken bazı sahnelerde halâ bu saygısız hareketlere devam edilmesini doğru bulmayacağı şüphesizdir. Bugün ifa ettikleri dini vazife itibarıyla cemiyetin kendilerine hürmet meslektaşlarımız, bu mesleki kisvelerini üzerlerine alırken ciddi bir ağırlık, vicdani bir azap duyduklarına şüphe edilmemelidir. O dün müptezeldi, devlet bu gün muhterem kıldı.”* Bkz. BCA, Dosya No: 2260./30.10.0.0./26.151.17.

⁵⁰⁰ BCA, Dosya No: 2260./30.10.0.0./26.151.17.

Buradan hareketle ifade edilmelidir ki, bizim incelediğimiz zaman aralığında ve gelecek yıllarda artarak devam ettiği anlaşılan, din görevlilerinin sanatsal faaliyetlerdeki temsiliyetinin tahkir edici özelliği, dönemin din görevlilerine bakışını ortaya koymaktadır. Özellikle halkevlerinin sanatsal faaliyetlerinde bu durumun yoğunluk kazandığı söylenebilir.⁵⁰¹ Bunun yanında bizim incelediğimiz dönem içerisinde de bu olumsuz imajı ortaya çıkaracak örneklerle rastlamak mümkündür. Bu anlamda din görevlilerine yönelik özellikle siyasi mizah dergilerinde onların oldukça olumsuz bir şekilde ifade edilmesine dair bir hayli örnek bulunmaktadır. Mizah dergilerinde din görevlilerinin örümcek kafalı⁵⁰², bilimsel düşünceden uzak⁵⁰³, dönüştürülmesi gereken insanlar⁵⁰⁴, işgüzar⁵⁰⁵, gerici ve yapılan inkılâplara uyum sağlamakta güçlük çeken⁵⁰⁶, kadın düşkünü⁵⁰⁷ ve diğer başka şekillerde⁵⁰⁸ olumsuz manada niteleyen birçok örnek bulunmaktadır.

B. Din Görevlisi Mesleğinin Evrimi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan inkılâplarla beraber dine ve din görevlilerine yeni bir alan tahsis edildiği ifade edilebilir. Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı ile beraber din görevlilerinin toplumsal nüfuz alanlarının giderek kısıtlandığı süreç, daha da kısıtlı bir hal alarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam etmiştir.

Hakiki din görevlisi olarak tanımlanan din görevlileri, Cumhuriyet idaresinin tasvip ettiği din görevlileri olmuştur. Bu din görevlileri, inkılâpları benimseyen ve onların hayata geçmesi için çaba sarf eden, yeniliklere uyum sağlamada problem yaşamayan, cumhuriyetin ön gördüğü çağdaşlık fikrine adapte olabilen din görevlileridir.⁵⁰⁹ Tanzimat Dönemi öncesine göre oldukça kısıtlı bir toplumsal alana

⁵⁰¹ Bkz. Hamide Algan, "Halkevlerinde İnkılâp Temsilleri (1932-1951)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2011.

⁵⁰² Bkz. Ek-1.

⁵⁰³ Bkz. Ek-2; Ek-3; Ek-4.

⁵⁰⁴ Bkz. Ek-5.

⁵⁰⁵ Bkz. Ek-6; Ek-7.

⁵⁰⁶ Bkz. Ek-8; Ek-9.

⁵⁰⁷ Bkz. Ek-10; Ek-11.

⁵⁰⁸ Bkz. Ek-12; Ek-13.

⁵⁰⁹ Cumhuriyet Türkiye'sinde arzulan din görevlisi tipini ifade etmesi bakımından Celal Bayar'ın Müftü Hacı Hüsnü Efendi ve Mustafa Kemal Paşa ile yaşadığı ifade edeceğimiz anısı oldukça önemlidir. Celal Bayar'ın hatırlarında ifade ettiği bu anısı Cumhuriyet'in onuncu yıl kutlamaları için düzenlenen bir baloda geçmektedir. *"Cumhuriyet ilanının onuncu yılı töreninde bulunmak üzere meşhur Karahan'ın başkanlığında, içlerinde General Voroşilof da olduğu halde kadınlı erkekli kalabalık bir Sovyet Heyeti Ankara'ya gelmişti. O mutlu günün şerefine Ankara Palas*

sahip olan, Ziya Kazıcı'nın ifadesiyle “vazifesi mihrap ile minber arasına sıkışmış din görevlileri”⁵¹⁰ aslında seküler eğilimler içerisinde bulunan Cumhuriyet yönetiminin ön gördüğü din görevlisi tipini yansıtmaktadır. Cumhuriyet idaresi onlara yeni düzenin yerleşmesi ve devamını sağlama adına çeşitli işlevler de yüklemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, din-devlet ilişkileri için en önemli kararlardan biri de Diyanet İşleri Riyaseti'nin kurulmasıdır. Diyanet İşleri Riyaseti bir bakıma devletin dini kontrol altına alma⁵¹¹ işlevini görmüş, devletin öngördüğü ve oluşmasını istediği din görevlisi tipinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bu bağlamda, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, devletin din görevlileri ile olan ilişkilerini belirlenmesinde, onların nüfuz alanlarını kısıtlama, yeni bir işlev yükleme ve Diyanet İşleri Reisliği ile kontrol altında tutma gibi durumlar etkili olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren din görevlileri, güncel yaşamdan izole olmuşlar ve giderek vicdani ve manevi bir alana doğru evirilmişlerdir. Dönemin koşulları neticesinde, siyasi, idari, hukuki, sosyal ve kültürel alanlardan giderek uzaklaşmışlardır. Buna örnek olarak müderrislerin durumu gösterilebilir.

salonlarında tertiplenen baloda Sovyet misafirlerimiz de bulunuyordu. Rahmetli Atatürk dansını bitirdikten sonra, bana kendisini takip etmecliğimi söyledi. Sovyet heyetinin bulunduğu yere doğru ilerledi, kendileri ile görüşmeye başladı. Herkes ayakta idi. Atatürk'ün tam yanında bulunuyordum. Baktım sağ tarafımda bir zat belirdi; bu müderris, müftü Hacı Hüsnü Efendi idi. Başında fesi ve sarık yoktu, başı açık, saçları muntazam surette taranmıştı. Geniş ve uzun sakalı kısalmış, hatta ucunda biraz sivrilik göze çarpıyordu. Siyah cüppe yerine üzerinde tam takım frak vardı. Frağın sağ tarafında yeşil kurdeleli istiklal madalyası şerefli mevkii almıştı. Hafif surette Atatürk'ün koluna dokundum. Yerimi saygı ile Hacı Hüsnü Efendi'ye bıraktım. Atatürk bu hali görünce hemen mevzuu değiştirdi. Sovyet dostlarımıza dedi ki: 'bakınız bu zat hocadır, milletvekilidir. Siz ihtilalinizde ruhanilerinizi kestiniz. Bizde ise bu hale geldi.' Benim de bu muhterem zatın Nazillideki hali gözümün önünde canlandı. İçimden kendi kendime dedim: Nereden nereye gelmişiz." Bkz. Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş*, C. 7, İstanbul: Baha Matbaası, 1969, s. 2230-2231. Celal Bayar'ın müftü efendide yaşanan bu değişikliği şaşkınlıkla karşılama durumu muhtemelen en çok da din görevlileri tarafından hissedilmekteydi. Böyle bir duruma örnek olarak Müderris, vaiz ve milletvekilliği de yapmış olan Erzurumlu Yeşilzade Mehmet Salih Efendi verilebilir. Mehmet Salih Efendi bizim araştırmamızın ekler kısmına derc ettiğimiz üzere, 1921-1926 yılları arasında çekilmiş beş farklı fotoğrafını sağdan sola kronolojik bir sıraya tabi tutarak fotoğrafların sağ, sol ve üzerine: “*Sarıktan Şapkaya, İçtimai inkılâbın sūratinden bir numune*” yazarak bu değişikliğe karşı yaşadığı şaşkınlığı ifade etmektedir. Bkz. Ek-14. Ayrıca Mehmet Salih Efendi için bkz. Ömer Hakan Özalp, “Yeşilzade Mehmet Salih Efendi”, *DiA*, C. 44, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 498-499.

⁵¹⁰ Karakaş, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri'nin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu”, s. 142.

⁵¹¹ Cemil Koçak, *Tek Parti Döneminde Muhallif Sesler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011, s. 49.; Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, s. 19.

Eğitim kurumlarını birleştirdiği düşünülen, aslında eski eğitim kurumlarını ortadan kaldırıp, dini eğitim veren ve din görevlisi yetiştiren okulları diğerlerinden ayıran⁵¹² Tevhid-i Tedrisat Kanunu⁵¹³ neticesinde medreseler kapatılmış, dini eğitimin bir ürünü olan, aynı zamanda vaiz, imam, müftü gibi vazifeleri de deruhte edebilen⁵¹⁴ müderrislerin eğitim hayatındaki aktiflikleri bir ölçüde kısıtlanmıştır.

Zira Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünün hemen ardından vilayetlere gönderilen bir genelgede, tüm medreselerin kapatıldığı belirtilmiş ve bu medreselerde bulunan müderrislerinin istemeleri ve yeterli donanımına sahip olmaları şartıyla mekteplerdeki *Ulum-i Diniye* derslerinde öğretmen olarak bulunabilecekleri belirtilmiştir.⁵¹⁵

Ayrıca bu müderrislere, açılacak olan imam hatip okullarında öğretmenlik⁵¹⁶, camilerde vaizlik⁵¹⁷ yapabilecekleri veya uygun bir maaşla emekliye ayrılacakları bir seçenek olarak sunulmuştur.⁵¹⁸

Medreselerin kapatılmasının hemen ardından, bu medreselerde -özellikle İstanbul'da bulunan Dar'ül Hilafet'il-Aliyye Medreselerinde⁵¹⁹- mevcut öğrencilerden imam ve hatipliğe uygun şartları sağlayan sınıflardakilerin, imam hatip okulu mezunu sayılmasından ötürü imam ve hatip olarak tayin edilmesine karar

⁵¹² İsmail Kara'ya göre mezkûr kanunun eğitim kurumlarını birleştirmekten ziyade okulları dini ve laik olarak ayırmaya yönelik bir işlevi vardır. Bu ayırım, dini olanla milli olanın, dini eğitimle, milli eğitimin birbirinden uzaklaştırılması, karşıt uçlara yerleştirilerek irtibatlarının koparılması demektir. Bkz. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 211, 259.

⁵¹³ Tevhid-i Tedrisat Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 5, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1931, s. 667.

⁵¹⁴ Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Hayrullah Örs (çev.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972, s. 73, 75.

⁵¹⁵ BCA, 51.0.0.0./3.15.11.

⁵¹⁶ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 261.

⁵¹⁷ BCA, 51. 0.0.0./5.43.8.; BCA, 51. 0.0.0./3.15.7.; BCA, 51. 0.0.0./2.12.28.; BCA, 51. 0.0.0./ 4.36.7.

⁵¹⁸ İsmail Kara, medreselerin kapatılması sonrasında müderrislerin devrin şartlarına göre iyi bir maaşla emekliye sevk edilmesini, müftülük, öğretmenlik, vaizlik ve üniversite hocalığı gibi görevlere gelmelerine müsaade edilmesini, siyasi otorite tarafından gerçekleştirilen bilinçli bir uygulama olduğunu düşünmektedir. İsmail Kara'ya göre bu uygulamalar siyasi otoritenin özellikle 1924'ten sonra medreselere ve medrese zihniyetine dönük tahkir edici birçok beyanı bulunmasına rağmen hocaları ve şeyhleri karşısına almak ve onları muhalefete itmek istememesinin bir tezahürüdür. Bkz. Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, s. 447.

⁵¹⁹ 1914 Yılında yeniden düzenlenen İstanbul Medreselerine verilen genel ad. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi", C. 8, DiA, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 507.

verilmiştir.⁵²⁰ Bu kanunla beraber din görevlisi yetiştiren bir eğitim kurumunun olmayışının ortaya çıkmasıyla aynı kanunda din görevlisi yetiştirilmek üzere imam hatip okullarının ve Darülfünun'da bir İlahiyat Fakültesi'nin açılmasına karar verilmiştir.⁵²¹ Bu fakülteler de 1933 yılında üniversite reformu çerçevesinde kapatılmış, bunun yerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağlı İslami İlimler Enstitüsü kurulmuş, bu enstitü ise 1936 yılında kapatılmıştır.⁵²²

İmam hatip okulları açılarak, din görevlisi ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Fakat imam hatip okulları rağbet⁵²³ görmemiş, devamlılığı sağlanamamış, giderek öğrenci sayısında bir düşüş gözlenmiştir.⁵²⁴ Gotthard Jaschke'nin belirttiğine göre, 1924 yılında İstanbul'dan başka 28 şehirde imam hatip okulları açılmıştır. 1924'te 2258 öğrenci ve 300'den fazla öğretmen mevcut iken, bu sayı giderek düşmüş, 1926'da 20, 1932'de sadece İstanbul ve Konya'da olmak üzere 2 imam hatip okulu kalmıştır. Aynı yıl bu okullar da kapatılmıştır.⁵²⁵

Neticede din görevlisi yetiştirmek için sadece Diyanet İşleri Riyasetine bağlı Kur'an Kursları bulunmaktadır. Bu kurslara katılan öğrenciler, eğitimin sonunda, imam hatiplik sınavlarına girerek imam ve hatip olabilmektedirler.⁵²⁶

Kısa süre içinde kapatılan imam hatip okullarında yetiştirilmek istenen din görevlisi tip de, Cumhuriyet'in ön gördüğü, çağdaşlık fikrine uyum sağlayan ve

⁵²⁰ Medreselerin kapatılmasının hemen ardından buradaki öğrencilerin bir kısmı yeni açılan İmam Hatip Okullarına aktarıldığı anlaşıyor. Bu bağlamda kaldırılmış medreselerin ihzari (Hazırlık) ikinci sınıf öğrencileri, İmam Hatip Okullarının birinci sınıf öğrencisi olarak kayıt ettirilmekteydi. Bunun yanında Darü'l Hilafe Medreselerinin birinci sınıfında bulunan talebeler, İmam Hatip Okulları'nın ikinci sınıfı, üçüncü sınıfında bulunanlar, dördüncü sınıfı sayılarak İmam Hatip Okullarına kayıt yaptırmışlardır. Bu medreselerin dördüncü, beşinci ve altıncı sınıfında olanlar ise İmam Hatip Okullarından mezun sayıldığından dolayı, çeşitli yerlere imam ve hatip olarak atanması uygun görülmüştür. Bkz. BCA, 51.0.0.0./5.43.11.

⁵²¹ Tevhid-i Tedrisat Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 5, s. 667.

⁵²² İbrahim Aras, "Cumhuriyet Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirilmesi ve İstihdamı", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 2010, s. 36.

⁵²³ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 261.

⁵²⁴ Karakaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri'nin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu" s. 147.

⁵²⁵ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 75.; Karakaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri'nin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu" s. 147.; Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, 261.

⁵²⁶ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 75.

aydın/çağdaş din görevlisi olarak tanımlanan, din görevlisi tipidir.⁵²⁷ Zira bu okulların müfredatı incelendiğinde, kültür ve fen derslerinin mesleki derslerden sayı olarak fazla olduğu görülmekte ve bu yorumu güçlendirmektedir.⁵²⁸ Medreselerin kapatılmasının ardından din görevlisi yetiştirecek olan okulların da kısmen ve zaman içerisinde ortadan kalkması, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve özellikle 1930'lardan sonra, ülkede din görevlisine ihtiyaç duyulup duyulmadığını gündeme getirecektir. Zira bu tip okulların ortadan kalkması ve yeni din görevlilerinin yetişmiyor olması böyle bir ihtiyacın olmadığı fikrini akıllara getirebilir.

Hâlbuki din görevlilerine, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, diğer alanlardaki yetişmiş elemana olan ihtiyaç kadar ihtiyacın olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, Umur-i Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Tedrisat Müdür-i Umumiyesi Ahmed Hamdi [Akseki]'nin, Eylül 1922'de hazırladığı⁵²⁹, ve 18 Ocak 1923'te *Sebilürreşad Mecmuası*'nda da yayımlanan ve medreseler hakkında olan raporu oldukça dikkat çekicidir. A. Hamdi Akseki, oldukça uzun olan raporunda, medreselerin İslam tarihindeki öneminden bahsederek, son dönemlerde bazı bozulmalar mevcut olsa da bunların ıslah edilip medreselerin yeniden eski parlak günlerine getirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Bu sağlandığı takdirde halkın dini ve dünyevi ihtiyaçlarını karşılamak adına onlara rehberlik ve mürşitlik edebilecek imamlar, hatipler, vaizler ve muallimler yetiştirilebilecek, Şer'i esasları iyi hazmetmiş, zamanın ihtiyacını idrak edebilmiş fakihler, müçtehitler, müftüler, kadılar, müfessirler ve muhaddisler yetiştirilebilecektir.⁵³⁰

Ayrıca A. Hamdi Akseki, mezkûr raporunda ülkedeki mevcut din görevlilerinin yeterli olmadığını da vurgulamaktadır. Akseki, “*bugün binlerce köylerimiz vardır ki kendilerini tenvir ve irşad edebilecek imamdan, hatibden hatta*

⁵²⁷ İmam Hatiplerin bu amaç bağlamında açıldığına dair 28.5.1926 tarihli bir belgede, “*İmamlıklara çağdaş bilimlerle mücehhez asri imam ve hatip yetiştirilmek üzere açılan imam ve hatip mektepleri*” ibaresi yer almaktadır. Bkz. BCA, Dosya No: 22923./30. 10.0.0./192.314.4.

⁵²⁸ İmam Hatip Okullarında okutulan dersler için bkz. Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 264.

⁵²⁹ Yazıcı, “Osmanlı Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 114.; Karakaş, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri'nin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu” s. 146.

⁵³⁰ Ahmet Hamdi, “Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor”, *Sebilürreşad*, C. 21, Sayı: 522, 18 Kanunisanı 1339, s. 11-16.

Ezan-i Muhammedi okuyacak müezzinden mahrumdur”⁵³¹ diyerek din görevlilerinin sayısının artırılması gerektiğini ifade etmektedir.

Ahmet Hamdi Efendi’nin, medreseleri eğitim sisteminin merkezine aldığı bu raporundan, yaklaşık bir buçuk yıl sonra, medreselerin tamamı kapatılmış, böylelikle onun saydığı imam, müezzin ve müftü dışında kalan tüm uzmanlık alanı farklı din görevlilerinin devamını sağlayacak eğitim sistemi de ortadan kalkmıştır.

Ayrıca, cami içerisinde bulunan din görevlisi kadrolarında da kısıtlamalara gidilmiştir. 1926 yılında Diyanet İşleri Reisliği tarafından yayımlanan bir tamimle, camilerde ikinci derece din görevlisi kadrosunda bulunan, buharihan, muslimhan, şifahane, mesahibhan, şemahilhan, şeyh’ül kurra, dersiam, va’zhan, hatip, cüzhan, ecza, devir, muvakkıf, mahyacı gibi hayrat hizmetleri ile türbelerdeki ifası şart olan vazifeleri 1 Ocak 1926 tarihinden itibaren kaldırılmıştır.⁵³²

Diyanet İşleri Reisliği tarafından yayımlanan bu tamimden sonra 19 Nisan 1927 tarihli Muvazene-i Umumiye Kanunun 14. Maddesi, camilerde din görevlisi kadrosunda bulunan çeşitli düzenlemelere tabi tutulacağını haber vermektedir. Kanunun 14. Maddesine göre 31 Mayıs 1928 tarihine kadar bütün camilerin gerçek ihtiyaçları incelenecek ve cami içindeki din görevlilerinin maaşları yeniden hesaplanacaktır. Ayrıca mezkûr maddeye göre zaman ve yer bakımından birleştirilmeleri mümkün olan memurluklar birleştirilecektir.⁵³³

Bu maddenin akabinde 1932 yılında Camilerin ve Mescitlerin Sınıflandırılması Hakkındaki Nizamnamenin 19. maddesi ile daha evvelden Diyanet İşleri Reisliğinin tamimi ile yukarıda saydığımız kaldırılan ikinci derecede din görevlisi kadrosunda bulunan görevler, imamet, hitabet, müezzinlik, kayyımlik veya ferraşlık (faraşlık kayyımlığa dönüştürülmüştür.⁵³⁴) hizmetlerine dâhil olduğuna karar verilmiştir.⁵³⁵ Dolayısıyla bu görevlerin cami içerisindeki imam, hatip, müezzin ve kayyım tarafından yürütülebileceğine onlar için ayrı kadro olması gerekmediğine karar verilmiştir.

⁵³¹ Ahmet Hamdi, “Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor”, s. 14, 15.

⁵³² BCA, 51.0.0.0./2.6.17. Bkz. Ek-15.

⁵³³ 1927 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 8, Ankara: Başvekalet Müdavenet Müdüriyeti, 1928, s. 744.

⁵³⁴ BCA, 51.0.0.0./12.105.30.

⁵³⁵ Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslamlik*, s. 66.

Diyanet İşleri Reisliği, 1926 yılındaki mezkûr tamiminin hemen ardından, cami içerisinde imam, hatip, müezzin ve kayyım dışında vazifesi bulunan kişilerin, maaşlarının artık ödenmeyeceğini müftülüklere bildirmiştir.⁵³⁶

Diyanet İşleri Reisliği'nce belirlenen dört görev içerisinde de görev birleştirmelerine rastlamak mümkündür. Misal olarak, 2 Teşrin-i sani 1927 tarihinde Saruhan vilayetindeki Hacı Muharrem Camii'ndeki hatiplik ve imamlığın tek bir kişide birleştirildiği gösterilebilir.⁵³⁷

Bu görev birleştirme ve ikinci derecedeki din görevlisi kadrolarının vazifelerini, cami içerisindeki imam, hatip, müezzin ve kayyım gibi görevlilerin de yapabileceğine karar verilmesinin ardından, ülkede din görevlisi kadrolarının ve camilerin fazlalığı noktasında bir düzenlemeye gidilmiştir. Mecliste bu konuda yapılan tartışmalara bakıldığında milletvekillerinin meseleye daha çok ekonomik açıdan yaklaştıkları ifade edilebilir.

Misal olarak Kastamonu Mebusu Hasan Fehmi Bey, Bursa ve Kırkağaç örneğini vererek, nüfusuna göre oldukça fazla camisi bulunan yerlerin olduğuna dikkat çekmiştir. 38 bin nüfusu olan Bursa için 357 caminin fazla olduğunu belirten Hasan Fehmi Bey, bu nüfusa göre Yeşil Cami, Ulu Cami, Muradiye ve Hüdavendigâr Camileri'nin yeterli olduğuna dikkat çekerek, diğer camilerin maddi külfet oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu 357 caminin din görevlilerini de, dörder kişiden hesaplayarak 1500 din görevlisi olduğunu sözlerine ekleyen Hasan Fehmi Bey, bu din görevlilerine 25 liradan maaş verildiği düşünülürse, Bursa'nın vergi gelirinden fazla olduğu sonucuna ulaşarak, bu 357 caminin görevlilerine maaş verebilmenin imkân dâhilinde olmadığını ifade etmektedir.⁵³⁸

⁵³⁶ BCA, 51. 0.0.0./4.28.20.; BCA, 51. 0.0.0./13.15.17.; BCA, 51.0.0.0./4.29.7.; BCA, 51. 0.0.0./13. 112. 20.; BCA, 51.0.0.0./6.48.5.; BCA, 51.0.0.0./12.105.30.; BCA, 51. 0.0.0./4.28.20.

⁵³⁷ Bu görevlerin birleştirilmesi sonrasında, bu birleştirilmelerin nasıl uygulanacağı ve maaşlarının nasıl verileceği meselesi kafa karışıklıklarına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda Saruhan Vilayetindeki Hacı Muharrem Camii'ndeki daha evvel farklı kişiler tarafından yürütülen imamlık ve hatiplik görevlerinin kimde tevhid edileceği kaza müftülüğünden sorulmaktadır. Mezkûr belgede, "imamlık, hatip olan Ahmed Fazıl Efendi'ye mi yoksa hatiplik, imam Halil Efendi'ye mi veyahud her iki cihet başka bir zata mı verilmiştir?" sorusu ile bu değişiklikte beraber nasıl hareket edilmesi gerektiği sorulmaktadır. Bkz. BCA, 51.0.0.0./13.112.14.

⁵³⁸ Mehmet Bulut, "Birinci ve İkinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclis'inde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma", Ankara

Hasan Fehmi Bey, Kırkağaç için de neredeyse aynı şeyleri ifade etmektedir. Kırkağaç'ın 32 camisinin 4'e indirilmesiyle hem camilerin bakımlı olacağını, hem de din görevlilerine layıkıyla maaş verileceğini savunmaktadır.⁵³⁹

Aynı içtimada söz alan Aydın Mebusu Tahsin Bey de camilerin fazlalığından ve bakımsızlığından bahsetmektedir. Tahsin Bey, bu bağlamda şehirlerdeki büyük camilerin hemen yakınında bulunan mescitlerin varlığının gereksiz olduğunu ifade ederek, bu camilerin kapatılmasını ve buradaki din görevlilerinin de ihtiyacı olan yerlere gönderilmesini istemektedir.⁵⁴⁰

Nitekim bu tartışmalar neticesinde daha önce belirttiğimiz, 19 Nisan 1927 tarihli ve 1011 Sayılı 1927 mali yılı bütçe kanununun 14. Maddesi gereğince cami görevlilerinin zaman ve yer bakımından birleştirilmelerinin mümkün kılınmasına karar verilmiştir. Bu bütçe kanunun ardından aynı yıl yayımlanan cami ve mescitlerin sınıflandırılması hakkındaki nizamname bu konuda çok daha açık ifadeler içermektedir. Bu nizamnamenin 3. maddesine göre cami ve mescitlerin ihtiyaca göre tasnif edilmesi için bütün mahallerde bulunan camilerin kaç vakte kadar hangi vakit namazlarında açık olduğu, civarındaki cami ve mescitlerle olan mesafesi, cemaatinin derecesi, büyüklüğü, mimari bir kıymete haiz olup olmadığı gibi durumların tespit edilmesi istenmektedir. 4. madde ise meclisteki bu tartışmaların bir yansıması olarak düşünülebilir. Bu maddeye göre, bir cami ve mescidin tasnif içerisinde kalabilmesi için beş vakit açık olması gerektiği, cemaati olması ve civarındaki camilerle arasındaki mesafenin beş yüz metreden az olmaması lazım geldiği belirlenmiştir.⁵⁴¹ Nitekim bu bağlamda daha 1926 yılından itibaren bazı camilerdeki fazla olduğu düşünülen din görevlileri, yeniden atama yapılmaksızın diğer camilerde görevlendirilecektir.⁵⁴² Bunun yanında mecliste tartışıldığı gibi cemaatsiz ve çevresinde cami ve mescit bulunan camiler de kapatılacaktır. Vakıf gazetesinin 30 Kanunievvel 1928 tarihli nüshasında özellikle İstanbul'da bu şekilde

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1991, s. 144, 145.

⁵³⁹ Bulut, "Birinci ve İkinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclis'inde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma", s. 144, 145.

⁵⁴⁰ Bulut, "Birinci ve İkinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclis'inde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma", s. 143.

⁵⁴¹ Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamlık*, s. 65.; BCA, 51. 0.0.0./2.14.11.

⁵⁴² BCA, 51.0.0.0./2.13.34.

olan camilerin sayısının 85-96 arası olduğu belirtilerek, kapatılacak olan bu camilerin görevlileri uygun camilere tayin edileceği bildirilmektedir.⁵⁴³ Ülke genelinde ise cami ve mescitlerin sayısı 1924-1926 yılları arasında 3 bin iken, 1927 yılında 2950'ye 1928'de 2800'e, 1929'da 2650'ye, 1930'da 2300'e, 1931'de ise 2041'e düşürülmüştür.⁵⁴⁴

Ekonomik sıkıntılar da göz önüne alındığında yeni kurulan cumhuriyet yönetiminin din görevlileri konusunda ihmalkâr davrandığını veya onlarla gereğince ilgilenemediğini ifade edebiliriz.

Ahmet Hamdi Akseki'nin din görevlilerinin yetersizliğini belirten raporundan hareketle, devletin yeni din görevlisi ataması yapmaması, var olan kadrolarda kısıtlamalara gitmesi, din görevlilerindeki eksiklikleri mevcut din görevlilerinden sağlamaya çalışması, din görevlisi yetiştirecek okulları, diğer okullar kadar özendirip desteklememesi⁵⁴⁵ Cumhuriyet'in ilk yıllarında, din görevlilerinin eskisine nazaran daha az önemsendiğini ortaya koymaktadır.

Dönem içinde din görevlilerinin kadro sayılarının da giderek azalması bu durumu işaret etmektedir. İrfan Yücel, 1927 yılında imam, hatip, müezzin ve kayyımların kadro sayılarının toplamı 5668 iken bu sayının 1928'de 4856'ya, 1929'da 4651'e, 1930'da ise 4264'e düştüğünü belirtmektedir.⁵⁴⁶ Fakat Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde tespit ettiğimiz bir belge İrfan Yücel'in belirttiği mevcut din görevlilerinin sayıları ile örtüşmemektedir. Mezkûr belge 1924 yılında kurulan Diyanet İşleri Riyaseti bünyesinde bulunan ibadethanelerin ve kadroların Evkaf'a devredildiği 1933 yılına kadarki din görevlilerinin yıl yıl sayılarını vermektedir. Bu belgedeki istatistiğe göre; 1924 ve 1925'de 12 bin olan hademe-i hayrat sayısı, 1926'da 11850'ye, 1927'de 11 bine, 1928'de 9 bine, 1929'da 8300'e, 1930'da 6327'ye 1931'de ise 4261'e düşmüştür.⁵⁴⁷ Din görevlilerinin kadrolarındaki bu düşüş

⁵⁴³ Ceylan, *Cumhuriyet Döneminde Din Devlet İlişkileri*, C. 2, s. 124.

⁵⁴⁴ BCA, 30.10.0.0./26.150.18. Bkz. Ek-16.

⁵⁴⁵ Kurulan bu İmam Hatip Okullarından mezun olan öğrencilerin, mesleki tercih olarak daha çok din görevlisi değil de öğretmen olduklarına dair yorumlar bulunmaktadır. Misal olarak Kütahya İmam Hatip Okulu mezunları imamlığa değil öğretmenliğe özendirilmiştir. Ömer Karakaş'ın belirttiğine göre, bu okuldan mezun olanların çoğu öğretmen olmuşlardı. Bkz. Karakaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlilerinin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu" s. 146.

⁵⁴⁶ İrfan Yücel, "İmam", *DİA*, C. 22, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 186.

⁵⁴⁷ BCA, 30.10.0.0./26.150.18. Bkz. Ek-16.

gelecek yıllarda daha da artacaktır. Nitekim 14 Nisan 1942 yılına ait bir belgede din görevlilerinin yetersizliğinden ve bu durumun doğurduğu sonuçlardan bahsedilmektedir.⁵⁴⁸

1942 yılındaki bu belge, Ahmet Hamdi Akseki'nin 1922 yılındaki din görevlilerinin yetersizliğini ifade ettiği raporu ile örtüşmekte, din görevlilerinin giderek sayılarının azaldığı ve bu durumun toplum üzerindeki etkilerinin daha çok hissedildiğini göstermektedir.

Tüm bunların yanında mevcut kadro içerisindeki din görevlilerinin karşılaştıkları ve şikâyetçi oldukları diğer bir mesele ise maaşlarının oldukça düşük olduğudur. Bu düşük ücretlerden dolayı başka işler yapmak zorunda kalan⁵⁴⁹ din görevlileri bu konudaki fikirlerini diyanet işleri reisliğine bildirerek dile getirmek durumunda kalmışlardır.⁵⁵⁰ TBMM'ye gönderilen arızada ise din görevlilerinin sanki millet ve vatan düşmanı gibi muamele gördüklerinden yakınılmakta ve memleketi geri bırakanların sanki din görevlileriymiş gibi görülmesinin engellenmesi için, milletvekillerinin din görevlileri konusunda daha hassas davranmaları istenmektedir.⁵⁵¹

Din görevlileri mevcut maaşlarını alma noktasında da sorun yaşamışlardır. Buna örnek olarak, 1928 yılında Hendek'teki imam ve müezzinlerin dört aydır

⁵⁴⁸ Mezkûr belgede şu ifadeler geçmektedir; *"bugün birçok kasaba ve köylerde ezan okuyacak, namaz kıldırarak, ölüleri yıkayacak, Cuma hutbelerini okuyacak, imam hatip ve hatta müezzin bile bulunmamaktadır. Umumiyetle, şehir, kasaba ve köyler ahalisinin zaman zaman şuraya buraya başvurmakta oldukları ve bu yolda ne yapılması lazım geleceği hakkında, mahalli mıntıklar haricindeki yerlerin müftülüklerine müracaat ettikleri ve bazı mahallerde ve köylerin hiçbirisinde imam ve hatip gibi dini vazife sahibi bulunmadığından cenazelerin ekseriya yıkanmadan gömülmekte oldukları ve bu esefli halin, halkın vicdanları üzerinde ızdıraplar hâsıl ettiği sık sık vuku bulan müracaatlardan anlaşılmaktadır. Mevcut imam ve hatipler ise her gün azalmakta ve yerleri her an boşalmaktadır."* Karakaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri'nin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu", s. 146. TBMM'ye gönderdikleri bir arızada ise şu ifadeler bulunmaktadır; *"Bizler, hayrat hademesi olarak imamlar, vaizler, hatipler, müezzinler, kayyumlar... Hulasa din hizmetlileri olarak ne büyük sıkıntı ve sefalet içerisinde olduğumuzu siz vekillerimize anlatmak istiyoruz. Bizler dinimize ve vatanımıza ve milletimize hizmet etmek için en zor şartlarda çalışmış olduğumuz yetmiyormuş gibi şimdi de hayrat hademesi kadrolarında azalmaya gidilerek, birçok görevlimiz madden ve manen sefalete itilmekte ve kadro dâhilinde bulunanlar da bin bir meşakkat ve ıstırap içinde vazifelerine devam etmektedirler."* Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, C. 2, s. 68-69.

⁵⁴⁹ Yücel, "İmam", s. 187.

⁵⁵⁰ BCA, 51.0.0.0./14.119.25.

⁵⁵¹ Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, C. 2, s. 68-69.

maaşlarını alamadıklarından dolayı bu durumu evkaf memurluklarına bildirmelerini gösterebiliriz.⁵⁵²

Din görevlilerinin kadro ve maaş konusunda ihmal edilmeleri, sadece cami içerisinde görevli olanlarla sınırlı değildir. Cami dışında din görevlilerinin görev yaptığı, askeriye ve hastane gibi kurumlarda da bazı aksaklıkların olduğunu söylenebilir.

Osmanlı geçmişinden itibaren hastanelerde din görevlisinin istihdam edildiğini bilinmektedir. Bu durum Cumhuriyet döneminde kısmen devam etse de, din görevlisi yetiştiren kurumların ortadan kaldırılması ve yerine din görevlisi ihtiyacını yeterince giderebilecek kurumların kurulamamış olması geleceğe etki edecektir.

Hastanelerde din görevlisi istihdamı konusunda bütçe kanunlarına bakılabilir. Konuyla ilgili olarak, din görevlilerine kadro ayrılıp ayrılmadığına bakarak bir fikir edinebilir. Bu anlamda 1929, 1930 ve 1931 yıllarına ait bütçelerde bu konuda bazı malumatlar bulunmaktadır. Misal olarak 1929 yılı bütçesinde Sıhhat ve İc̣timai Muavenet Vekâletine dâhil olan Ankara Numune Hastanesi'nde bir imam hastane kadrosu içerisinde sayılmıştır. Bunun yanında İstanbul Çocuk Hastanesi için de bir imam kadroda bulunurken, ülke genelindeki numune hastaneleri için üç imam görevli olduğu belirtilmektedir. Bu durum 1930, 1931 bütçeleri için de geçerlidir.⁵⁵³

Nitekim 1946 yılındaki bir belge hastanelerdeki din görevlisi bulundurma durumunun oldukça ihmal edildiğini ortaya koymaktadır. 1946 yılında İzmir'de hastanede vefat eden bir kimsesizin başında din görevlisi olmaksızın ve dini merasim yapılmaksızın defnedildiğinin Diyanet İşleri Başkanlığına bildirilmesi üzerine, Başkanlık harekete geçecek ve durumu düzeltmeye çalışacaktır.⁵⁵⁴ Bu belge bizim incelediğimiz tarih aralığının sonrasındaki bir durumu ifade etmiş olsa da,

⁵⁵² BCA, 51.0.0.0./8.68.36.

⁵⁵³ Bütçeler için bkz. 1929 Mali Senesi Bütçe Kanunu, Düstur, III. Tertip, C. 10, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1924, s. 1172; 1930 Mali Senesi Bütçe Kanunu, Düstur, III. Tertip, C. 11, Ankara: Başvekalet Müdavenet Matbaası, 1930, s. 721; 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu, Düstur, III. Tertip, C. 12, Ankara: Başvekalet Müdavenet Matbaası, 1931, s. 639.

⁵⁵⁴ Belgedeki şu ifadeler dikkat çekicidir: "... defin sırasında dua okuyacak bir imamın bulunmaması son bir vazife-i ihtiram ile mükellef bulunduğumuz ölümlere karşı saygısızlık olduğundan dini hisleri rencide eden bu hareketlerin önüne geçmek için belediye dairelerine ve hastanelere tebligatta bulunulmasının Başbakanlık yoluyla İç İşleri ve Sağlık Bakanlıklarına yazılmasının uygun olacağı tezekkür kılındı." Bkz. BCA, Dosya No: 2270./ 30. 10.0.0./26.151.27.

incelediğimiz dönem içerisindeki din görevlilerine yönelik yapılan değişikliklerin gelecekte ne gibi sonuçlara neden olduğunu saptamak açısından kanaatimizce oldukça önemlidir.

Hastanelerdeki bu durumun yanında, ordu içerisinde Osmanlı Devleti döneminden itibaren bulunan din görevlilerinin durumlarının Cumhuriyet dönemine yansımalarının nasıl olduğu da oldukça önemlidir. Osmanlı askeri teşkilatı içerisinde önemli bir konumda bulunan askeri din görevlileri, Mehmet Beşikçi'nin ifadesiyle, Tanzimat Dönemi'nin seküler eğilimlerinin tam tersi olarak, askeri alanda varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁵⁵⁵

Bu durumun Türkiye Cumhuriyet'ine yansımaları yine bütçe kanunlarından hareketle bir temele oturtulabilir. 1929, 1930 ve 1931 yıllarına ait bütçe kanunlarına bakıldığında, askeriye içerisinde Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi, tabur ve alay imamı gibi silsile içerisinde olmasa da, bazı askeri mekânlarda din görevlisi kadrosunun bulunduğu görülmektedir.

1929 Mali Senesi Bütçe Kanunu'nda Yeni Efrad Mektepleri'nde 8 imam kadrosu bulunmaktadır.⁵⁵⁶ Bunun yanında bütçede gösterilmiş olan merkez teşkilatında ve Umum Jandarma Kumandanlığında din görevlisi kadrosu görülmemektedir. Bu durum 1930 Mali Senesi Bütçe Kanununda da aynıdır.⁵⁵⁷ Askeriyedeki din görevlilerinin varlığıyla alakalı olarak Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelerin verdiği bilgiler ise yeniden atama yerine mevcut din görevlilerinin emekliye sevk edilmeleriyle ilgilidir.⁵⁵⁸

Bütçe kanunlarından ve eldeki belgelerden, askeriyedeki din görevlisi kadrolarının, tezin kapsadığı zaman dilimi içerisinde bir şekilde devam ettiği, fakat eskiye nazar yoğun olmadığı ve kadronun mahiyetinde farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁵ Mehmet Beşikçi, "Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusunda Tabur İmamları", *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, Sayı: 1, 2016, s. 1-33.; Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", s. 108.

⁵⁵⁶ Bkz. 1929 Mali Senesi Bütçe Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 10, s. 1172.

⁵⁵⁷ Bkz. 1929 Mali Senesi Bütçe Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 10, s. 1172.

⁵⁵⁸ Bkz. BCA, 30.11.1.0./47.9.78.; BCA, 30.11.1.0./79.22.11.; BCA, 30.11.1.0./82.36.25.

Laik atılımların yapıldığı bu dönem içerisinde din görevlilerinin mesleki manada göz ardı edildiklerini, yeni kurulan devletin enerjisini bu sahadan ziyade daha başka sahalara harcadığı ifade edebilir.

Din görevlileri de yaptıkları işi sadece dini ve vicdani bir vazife görerek, toplumsal alandan eskiye nazaran büyük oranda çekilecektir. Medreselerin kapatılmasıyla, eğitim hayatından büyük oranda çekilen din görevlileri, sadece dini vazifeleri deruhte edebilecek kadroların var olması ve devamlılığının sağlanması noktalarında da sıkıntı yaşamışlardır.

Hukuki sahada medeni kanunun ilan edilmesi, medrese eğitilmiş hukukçuların yerini, laik eğitimin uygulandığı okullardan mezun hâkimlerin almasını sağlamıştır. Medeni Kanun'un 1926 yılında yürürlüğe konması laiklik adına oldukça önemli bir icraat olarak görülmektedir.⁵⁵⁹ Bu kanunla, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağının ön görülmesi ve kanunun 110. Maddesiyle belirtilen *“belediye evlenme memurunun verdiği evlenme kâğıdı ibraz edilmeden, evlenmenin dini merasimi yapılamaz. Bununla beraber evlenmenin tamamıyeti dini merasimin icrasına mütevakkıf değildir.”* gibi ifadeler hukuki manada yaşanan değişikliği ortaya koymaktadır.

Bununla bağlantılı olarak Ceza Kanunu'nun 237. Maddesiyle, din görevlilerinin, *“evlenme akdinin kanuna göre yapıldığına dair bir belge olmaksızın nikâh kıyması da yasaklanarak, bu hal içerisinde hareket edenlerin hapis cezasına çarptırılacakları”* ifade edilmiştir.⁵⁶⁰

Osmanlı döneminde oldukça önemli bir konumda bulunan müftülük makamının da daha dar bir alana doğru evrilmeye başladığı ifade edilebilir. Diğer din görevlilerinde olduğu gibi müftülerin de Tanzimat'tan itibaren daralmaya başlayan nüfuz alanları Cumhuriyet döneminde yeni bir boyut kazanacaktır. Müftülerin Osmanlı geçmişi göz önüne alındığında fetva vermek, kadı naipliği, müderrislik, meclis müftülüğü ve azalığı, mahkeme azalığı ve şuhûdu'l-hâl, toplumsal düzenin sağlanması, miras problemlerinin çözümü, vesayet, alacak-verecek problemlerinin çözümü, vakıf mütevelliliği, vergi tahsili, din görevlilerinin

⁵⁵⁹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, s. 31.

⁵⁶⁰ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 31.

seçimi ve denetlenmesi⁵⁶¹ gibi birçok alandan görevleri deruhte etme yetkileri Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan inkılaplarla nerdeyse ortadan kalkacaktır.

1926 yılında Dâhiliye Vekâleti'nin Baş Vekâlete yazdığı bir yazıda, "Müftülerin halk üzerindeki nüfuzlarının devamına mahal kalmamak üzere ittihaz olunan mahallerden kaldırılıp, hükümet dairelerinde gösterilecek odalarda, ifay-i vazife etmek suretiyle unvanının "*Umur-i Diniye Müdüriyeti*" veya memurlarına *tahvil-i tensip buyrulduğu takdirde Diyanet İşleri Riyaset-i Âliyesi'nce muktezasının ifası için tebligat icrasına müsaade buyrulması arz*"⁵⁶² olunmuştur.

Dâhiliye Vekâletinin bu isteği, zaten medreselerin kapatılmış olması, medeni hukukun kabulü gibi yeniliklerle, eskiye göre çok farklı ve seküler bir düzene doğru ilerleyen toplumsal hayatın içerisinde, müftülere oldukça dar bir alan kalacağı düşüncesiyle paralellik arz etmektedir.

Denilebilir ki, Millî Mücadele'deki toplumu birleştiren, yönlendiren, etrafında toplayan ve toplum nazarında güçlü bir nüfuza sahip müftü imajı ortadan kalkacaktır. Bu imajın yerini, daha çok hukuki bir gerekçesi olmayan dini konularda fikir beyan etme, Diyanet İşleri Reisliği bünyesinde oluşturulan diğer din görevlilerinin atama ve kontrollerini yapma⁵⁶³, çeşitli iç hizmetle alakalı komisyonlarda bulunma⁵⁶⁴ gibi görevleri icra eden, eskisiyle karşılaştırıldığında fonksiyonları oldukça daraltılmış bir müftü alacaktır. Bu anlamda 1926 yılında Medeni Kanun'un kabulüne kadar müftülerin eski görevlerinden bir kısmını yapmaya devam ettiklerini söylenebilir. Fakat Medeni Kanun'un kabulünden sonra yukarıda zikredilen müftülük görevlerinden çok azını müftüler yürütebilecektir.

Bununla alakalı olarak Saruhan vilayetindeki müftüler, Medeni Kanun'un kabulünden sonra, büyük oranda miras taksimi, emlak ve arazi davaları gibi hukuki durumlara karışma yetkilerinin olup olmadıklarını Ankara'dan öğrenmek istemişler⁵⁶⁵, verilen cevapta, müftülerin bu durumlarla alakalı yetkilerinin olmadığı,

⁵⁶¹ Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumu*, s. 146-176.

⁵⁶² Karakaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlilerinin İnkılaplar Karşısındaki Tutumu", s. 143.; BCA, 30.10.0.0./26.150.3.

⁵⁶³ BCA, 51. 0.0.0./13.114.42.

⁵⁶⁴ BCA, 51. 0.0.0./14.119.20.

⁵⁶⁵ BCA, 51. 0.0.0./13.111.36.

emlak ve arazi davalarına dair fetva vermelerinin yasak olduğu kendilerine bildirilmiştir.⁵⁶⁶

Bunun yanında 1926 yılına kadar müftülerin, memurların muhakemeleri için kurulan tahkikat komisyonlarına üye olarak seçildiği⁵⁶⁷, emlak ve miras işlerinin müftüler tarafından da yapıldığı⁵⁶⁸, vesayet muamelelerinin taksim işlerinde görevlendirildikleri⁵⁶⁹ görülse de, Medeni Kanunla müftülerin bu konulardaki yetkinliği ortadan kalkmıştır. Bu kısıtlamalar sadece hukuk alanında değildir. Askeri kadrolar içerisinde Osmanlı döneminde alay müftülüğü⁵⁷⁰ gibi görevleri deruhte edebilen müftülere artık askeriyede kadro verilmediği anlaşılmaktadır.

İmam kadrolarının az da olsa devam etmesine karşın, askeri müftülük kadrolarının bütçe kanunlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Müftülerin askeriye ile ilgili bağlantısı 1926 yılına kadar, askere alma komisyonlarında, muayene heyetlerinde görev almaları ile alakalıdır.⁵⁷¹

Misal olarak 28 Mart 1925 tarihinde İzmir vilayeti Edremit kazası müftüsü Hacı Abdüllatif Efendi 1322 yılı doğumluların askere alınması için oluşturulacak komisyonda görevlendirilmiştir.⁵⁷² Aynı şekilde Muğla müftüsü de 1320 doğumlu asker mükelleflerinin son yoklamasını yapmak üzere komisyona üye seçilmiştir.⁵⁷³ Menteşe vilayetinden müftülüğe gönderilen bir belgede ise, müftü efendinin 1321 doğumluların son muayenesine düzenli olarak devam etmesi istenmiştir.⁵⁷⁴ Müftülerin bu komisyonlarda görevli olarak bulunması 1927 yılında kabul edilen Askerlik Mükellefiyeti Kanunu ile son bulmuştur. Zira mezkûr kanunun askere alınacakların son yoklama ile ilgili 21. maddesinde, son yoklamayı icra edecek komisyon görevlileri arasında müftü bulunmamaktadır.⁵⁷⁵

⁵⁶⁶ BCA, 51. 0.0.0./2.6.16.

⁵⁶⁷ BCA, Dosya No: 1411./30. 10.00./15.86.10.

⁵⁶⁸ BCA, 51. 0.0.0./2.5.1.; BCA, 51.0.0.0./2.12.41.

⁵⁶⁹ BCA, 51.0.0.0./2.5.13.

⁵⁷⁰ Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumu*, s. 191-193.

⁵⁷¹ BCA, 51.0.0.0./13.113.18.; BCA, 51. 0.0.0./7.63.21.

⁵⁷² BCA, 51. 0.0.0./5.43.15.

⁵⁷³ BCA, 51. 0.0.0./13.114.36.

⁵⁷⁴ BCA, 51.0.0.0./13.115.24.

⁵⁷⁵ Bu kanuna göre komisyondaki görevliler şunlardır: 1. Mahallin en büyük mülkiye memuru (veya yerine göndereceği zat) 2. Askerlik şube reisi veya vekili 3. Nüfus müdürü veya vekili 4. Mahalli

Müftüler sosyal ve siyasal hayattan arındırılmışlar ve sadece dini meselelerle ilgilenmeye başlamışlardır. Bunu bir örnekle izah etmek gerekirse, daha önce müftülerin görevi⁵⁷⁶ olan, Kameri ayların başlangıçlarının tespiti ve Ramazan ayının başlangıcını saptamak için hilal gözetleme işi kendilerinden alınıp rasathaneye verilmiştir.⁵⁷⁷

Müftüler, Osmanlı döneminde, Meclis müftülüğü ve azalığı görevlerinde de bulunmaktaydılar. Cumhuriyet döneminde ise bu alanda da artık bulunmadıkları görülmektedir. Zira Birinci Meclis'teki mesleği din görevlisi olan milletvekillerinin sayısı ile ikinci meclisteki mesleği din görevlisi olan milletvekillerinin sayısı karşılaştırıldığında da din görevlilerinin siyasi alandan giderek uzaklaştığı ifade edilebilir.

Fakat Birinci Meclis ile diğer meclislerin din görevlileri özelinde karşılaştırmasına geçmeden önce müftülerin diğer siyasi alanlardaki durumlarına bakmamız gerekmektedir. Müftüler, 1926 yılına kadar Vilayet Genel Meclislerinin daimî üyesiydiler ve il genel meclislerinin açılışlarına davet edilmekteydiler. Ayrıca müftüler, TBMM'nin açılış törenlerine de davet edilmişlerdir. Müftüler en son 1925 yılına kadar meclis açılış törenlerine davet edilmişler, bu yıldan sonra böyle bir davet belgesi bulunamamıştır. Buradan hareketle müftülerin siyasi hayatta eski konumlarını kaybetmeye başladıkları yorumu yapılabilir.

Bu anlamda 17 Şubat 1923'te Kocaeli Mutasarrıfı, Vilayet Genel Meclisi'nin açılış törenine müftüyü de davet etmiştir.⁵⁷⁸ Bunun yanında 1925 yılında Muğla Müftüsü Türkiye Büyük Millet Meclisi açılışının yıl dönümüne davet edilmiştir.⁵⁷⁹ Fakat belirtildiği üzere daha sonraki yıllarda böyle davetlere rastlanmamıştır. 1926 yılına kadar Vilayet Genel Meclislerinin tabii üyesi olan müftülerin⁵⁸⁰ bu üyelikleri de son bulacaktır bu üyelikleri de son bulmuştur. Müftülerin Vilayet Genel

idare heyetinden ve belediyeden birer zat 5. İki hekim (Bunlar sivil olabilir). Bkz. Askeri Mükellefiyet Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 8'den devam, Ankara: Başvekâlet Müdavenet Matbaası, 1928, s. 1696.

⁵⁷⁶ BCA, 51. 0.0.0./7.64.81.

⁵⁷⁷ BCA, 51. 0.0.0./14.117.4.

⁵⁷⁸ BCA, 51.0.0.0./7.64.66.

⁵⁷⁹ BCA, 51.0.0.0./13.114.27.

⁵⁸⁰ Kara, *Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumu*, s. 155.

Meclislerine tabii üyeliği 19 Aralık 1925 tarihinde TBMM’de İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati’nin Üçüncü Faslı’nın Meclis-i İdare Teşkilatına Ait 62. ve 64. maddelerinin Tadili Hakkında Kanun çerçevesinde tartışılmıştır. Yapılan tartışmalar sonrasında müftülerin bu meclisler içerisinde bulunmasına artık gerek kalmadığına kanaat getirilmiştir. Kanunun gerekçesi olarak şu ifadeler kullanılmıştır: *“Vilayet ve kazalarda meclis-i idare-yi azay-ı tabiiye ve azay-ı müntehibe unvanlarıyla teşkil eden iki sınıf azanın müftü ve rüesayı ruhaniye ile ahaliden müntehab kısmı esasen ahali işine ait olmasından ve hâlbuki mecalis-i idare teşkilatından çok sonra vücuda getirilen mecalis-i umumiyenin hasren ahali işine mahalli rüyet ittihaz edilmiş bulunmasından dolayı mecalisi idarenin vezayifi devlet işine inhisar etmiş ve bu sebeple mecalisi mezkûrede müftü ve rüesayı ruhaniye ile azay-ı muntahibeye ihtiyaç zail olmuştur.”*⁵⁸¹

Bu konudaki Dâhiliye Encümeni Mazbatası, müftülerin dini temsilciler olmalarından dolayı, devlet işlerinde yer almaması gerektiğini çok daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Mezkûr mazbatadaki ifadeler şu şekildedir: *“...Mecalis-i idarenin sırf memurinden teşekkülü muktezi olduğu gibi Diyanet İşleri Teşkilatı da devlet teşkilatından tefrik edilmiş olduğu için artık müftülerin de mecalis-i idareye devam etmelerine mahal kalmadığından...”*⁵⁸² Sonuçta 24 Ocak 1926 tarihinde bu tartışmalar kanunlaşacak ve müftünün vilayet meclislerindeki üyeliği ortadan kalkacaktır.⁵⁸³

Bu başlık altında ifade edilmesi gereken son durum, din görevlilerinin meclislerdeki durumlarıdır. 1920’de açılan Birinci Meclisteki din görevlilerinin sayısının diğer meclislerle karşılaştırılması, din görevlilerinin siyasi ve dolaylı olarak toplumsal alandaki durumlarını tespitte bize fayda sağlayabilir. Bu anlamda büyük oranda Millî Mücadele’deki aktifliklerinin bir yansıması da olarak ilk mecliste

⁵⁸¹ TBMM Zabıt Tutanakları, Devre: 3, Cilt: 20, İçtima Senesi: 3, 19. 12. 1341.

⁵⁸² TBMM Zabıt Tutanakları, Devre: 3, Cilt: 20, İçtima Senesi: 3, 19. 12. 1341.

⁵⁸³ Bu kanunla beraber vilayetlerde idare heyeti, vali, muavin, defterdar veya muhasebeci, tahrirat, umur-u hukukiye, maarif, nafia, sıhhiye, ziraat, ticaret müdürlerinden ve onların vazifelerini gören memurlardan teşekkül eder. Kazalarda ise kaymakam riyaseti altında mal müdürü, tahrirat kâtibi, hükümet tabibi ve ziraat memurları kaza meclislerini oluşturan üyelerdir. Bkz. İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati’nin Üçüncü Faslı’nın Meclis-i İdare Teşkilatına Ait 62. ve 64. maddelerinin Tadili Hakkında Kanun, *Düstur*, III. Tertip, C. 7, Ankara: Türk Uçakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928, s. 359. Ayrıca bkz. BCA, Dosya No: 19125./30. 10.00./19.111.23.

mesleği din görevlisi olan milletvekillerinin sayısı 46⁵⁸⁴ iken, bu sayı 1923 yılında yapılan seçimler sonrası oluşan ikinci mecliste 14⁵⁸⁵e, 1927 ve 1931 yıllarında yapılan seçimlerle oluşan üçüncü ve dördüncü mecliste ise 8⁵⁸⁶e düşecektir.

İlk meclisteki bu yüksek sayı, onların büyük oranda Millî Mücadele'deki aktifliklerinin bir yansıması olarak düşünülebilir. Zira 1920 yılında toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki din görevlilerinin sayısı 18'dir.⁵⁸⁷ Bu sayının ilk mecliste 46'ya çıkmış olması ve daha sonraki yıllarda giderek, Millî Mücadele yıllarında din görevlilerinin siyasi manada ön plana çıktıklarını göstermektedir. İlk meclis dışarıda bırakılırsa, sonraki meclislerdeki din görevlilerinin sayısının giderek azalması, dönem koşullarının onları daha çok vicdani ve manevi bir alanda sabit kılma eğiliminin bir sonucu olduğu söylenebilir.

C. Cumhuriyet İdaresinin Din Görevlilerine Yükllediği İşlevler

Cumhuriyet idaresinin din görevlilerine yönelik yaklaşımı, büyük oranda onların kontrol altında tutulmasına yönelik söylemler üzerinden şekillenmiştir. Vicdani-manevi bir alan olarak görülen dini yaşantının, siyasi hayatla mümkün mertebe ayrılmasının sağlanmasına yönelik politikalar uygulanmıştır.

Dinin ve din görevlilerinin kontrol altında tutulması için, laikliği gözetir bir anlayışla kurulan Diyanet İşleri Riyaseti çok önemli bir vazife üstlenecektir.⁵⁸⁸ Cumhuriyet idaresi, din ve din görevlilerinin ülkedeki tanzimini bu başkanlık üzerinden gerçekleştirecektir.

Burada ilk olarak zikredilmesi gereken durum, din görevlilerinin siyasi alandan uzak durmaları gerektiğidir.⁵⁸⁹ Bu hususta siyasi otorite, Diyanet İşleri Riyaseti üzerinden din görevlilerine çeşitli uyarılarda bulunmaktadır.

⁵⁸⁴ Ahmet Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Secimler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 187. Ayrıca Bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.; İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Düşünce Yapısı 1920-1923*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.

⁵⁸⁵ Ahmet Demirel, *Tek Parti'nin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013, s. 57.

⁵⁸⁶ Demirel, *Tek Parti'nin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, s. 100, 153.

⁵⁸⁷ Demirel, *İlk Meclisin Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Secimler*, s. 187.

⁵⁸⁸ Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, s. 61.

⁵⁸⁹ Karakaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri'nin İnkılaplar Karşısındaki Tutumu", s. 153.

2 Kanun-ı sani 1923 tarihli bir belgede müftüler, siyasi meseleler hakkında fikir beyan etmemeleri noktasında uyarılmaktadır. Belgedeki ifadeler şu şekildedir: *“Müftüler ahkâm-ı şer’iye’nin gösterdiği hudud dairesinde ifayı vazife etmekte mükellef bulundukları halde, şu günlerde siyasetle iştiğal ettikleri görülmektedir. Müftülerin badema müftülük mesleği ile kabil-i te’lif olmayan bu gibi vazife harici siyasetle iştiğal edenlerin azilleri mukadder bulunacağı beyan olunur.”*⁵⁹⁰

Uyarılan din görevlileri sadece müftüler değildir. Cami ve mescitlerde vaaz etme yetkisi bulunan vaizler de bu hususa dikkat etmeleri noktasında uyarılmışlardır. Diyanet İşleri Riyaseti’nin umumi bir şekilde müftülüklere gönderdiği 1924 yılına ait belgelerde *“vaaz ve nasihat edeceklerin gerek vaaz ve gerek hutbe esnasında siyasi muhalefet veya siyasi muvafakat gibi”*⁵⁹¹ konularda fikir beyan etmemeleri noktasında uyarılmışlardır. Siyasi otorite, din görevlilerinin, Cuma hutbelerinde ve vaazlarında, dönemin güncel siyasi durumuna yönelik fikir beyan ederek toplumu etkilemesini istememektedir.

Cuma hutbelerinin ve vaazlarının, İslam’ın sosyal hayata nüfuz etmesi noktasında birçok konuyu kapsadığı göz önüne alındığında, bu durumu bir kısıtlama olarak görmek mümkünse de bu durumun sadece Cumhuriyet dönemine has bir durum olduğu söylenemez.

Osmanlı döneminde de din görevlileri siyasi konulardan uzak durmaları noktasında uyarılmışlardır. Bu anlamda Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren hutbe ve vaazlar noktasında bir düzenlemeye gidilip, yeni hutbe mecmuaları oluşturduğunu, bu hutbelerin sadece dini konularla sınırlı kalmasına ve güncel siyasi konuları içermemesine dikkat edildiğini söyleyebiliriz.

Fakat hemen ifade edilmelidir ki, hutbe ve vaaz konularının siyasetten arındırılması Cumhuriyet’in ilk yıllarında pek sağlanamamıştır. Cumhuriyet idaresi, kimlerin vaiz olup vaaz ve nasihat edebileceği, hangi konulara hassasiyet gösterilmesi gerektiği gibi konulara müdahale etmiştir.

1925 yılında hutbelerin şekli ve içerikleri konusunda bazı değişikliklerin yapıldığı ve bu değişiklikler bağlamında, yeni bir hutbe mecmuası oluşturulacağı

⁵⁹⁰ BCA, 51.0.0.0./2.1.14.; BCA, 51.0.0.0./4.36.4.

⁵⁹¹ BCA, 51.0.0.0./2.4.20.; BCA, 51.0.0.0./13.109.8.; BCA, 51.0.0.0./5.43.9.

Diyanet İşleri Riyaseti'nce müftülüklerle bildirilmiş, müftülüklerden hutbe örnekleri istenmiştir.⁵⁹² Diyanet İşleri Riyaseti'nin bu isteğinin ardından, yeni bir hutbe mecmuası oluşturulmuş ve 1927 yılından itibaren bu hutbeler Cuma hutbelerinde okunmuştur.⁵⁹³

1927 yılında Diyanet İşleri Riyaseti tarafından Türkçe Hutbe ismi ile basılan bu mecmuada; vatan müdafaası, Tayyare Cemiyeti'ne yardım, temizlik, iman ve amel, namazın hikmeti, anaya babaya itaat, peygamberimizin ahlakı, İslam dininde çalışmanın değeri, ticaret, ziraat, sanat, oruç ve önemi, dünya ve ahiret için çalışmak, fesat çıkarmamak, miraç, askerliğin şerefi, içkinin kötülüğü gibi konu başlıklarında hutbeler bulunmaktadır.⁵⁹⁴ Diyanet İşleri Riyaseti aracılığı ile hutbe konuları önceden belirlenmekte ve belirli konuların dışına çıkılmaması sağlanmaktaydı. Bu anlamda, hutbeleri cemaate okuyacak olan din görevlileri de belirli şartlar dâhilinde göreve getirilmekte ve dönem dönem bazı konular ön plana çıkartılmaktaydı.

1926 yılında Diyanet İşleri Riyaseti tarafından müftülüklerle gönderilen bir belgede, resmi olarak vaiz olmayan kişilerin, vaizlik konusunda gerekli vasıfları taşımış olsalar dahi vaizlik yapamayacağı bildirilmektedir.⁵⁹⁵ Ayrıca, müftülüklerle 11 Kasım 1928 tarihinde gönderilen diğer bir belgede, gönderilen hutbelerdeki konuların dışına çıkılmaması⁵⁹⁶, cami vaizlerinin dışında görevli olmayanlara bu hutbelerin okutulmaması hususunda uyarılarda bulunulmuş ve bu gibi durumların önlenmesi istenmiştir.⁵⁹⁷ Resmî görevi olmayan kişilerin camilerde vaaz ve nasihat etmesinin önü alınmış, ayrıca vaiz olarak belirlenecek kişilerin de çeşitli şartları taşınması istenmiştir. Bu şartlardan en dikkat çekici olanı, vaizliğe talip olanlarda asri/çağdaş bir şekilde vaaz edebilecek ilmi yeterliliğe sahip olma şartının aranmasıdır.

⁵⁹² BCA, 51. 0.0.0./13.14.35.; BCA, 51. 0.0.0./13.110.12.

⁵⁹³ BCA, 51. 0.0.0./3.19.7.; BCA, 51. 0.0.0./3. 17. 1.; BCA, 51. 0.0.0./3.15.24.; BCA, 51. 0.0.0./2.14. 19.; BCA, 51. 0.0.0./3.17.13.; BCA, 51. 0.0.0./13.17.16.

⁵⁹⁴ Hutbelerin içerikleri için bkz. *Türkçe Hutbe*, Diyanet İşleri Riyaseti (Hızl.), İstanbul: Şehzadebaşı Evkaf İslamiye Matbaası, 1927. Ayrıca Maarif Kütüphanesi tarafından yayımlanan bir başka hutbe mecmuası için bkz. *Cumhuriyet Devrinde Türkçe Hutbeler*, Maarif Kütüphanesi (Hızl.), İstanbul: Ahmet Kemal Matbaası, 1927.

⁵⁹⁵ BCA, 51. 0.0.0./4.28.15.

⁵⁹⁶ BCA, 51. 0.0.0./5.46.22.

⁵⁹⁷ BCA, 51. 0.0.0./2.7.16.

1926 yılında vaizliğe talip olan eski Marmaris Müftüsü Müftüzade Mehmet Süreyya Efendi'ye, asri bir şekilde vaaz ve nasihat edip edemeyeceği Menteşe Müftülüğü'nden sorulmaktadır.⁵⁹⁸

Yine aynı yıl Diyanet İşleri Riyaseti'nden Kocaeli Müftülüğü'ne gönderilen bir belgede vaizliğe talip olan, “*Mehmet Said Efendi'nin bulunduğu muhitte asri vaaz ve nasihat etme şartıyla vaizliğe tayin edildiği...*”⁵⁹⁹ bildirilmektedir.

Aynı yılın 10 Şubat'ında ise Hafız Hamid Efendi'nin *asri, millî ve içtimai* bir şekilde vaaz etmesi şartıyla Edirne'nin Köprü kazası merkez vaizliğine atamasının gerçekleştirildiği, Diyanet İşleri Riyaseti'nden Köprü kazasına gönderilen bir belgeden anlaşılmaktadır.⁶⁰⁰

Mezkûr belgelerden anlaşıldığı kadarıyla vaiz ve hatiplerin asri ve millî bir bilince haiz kişilerden seçilmesine özen gösterilmiştir. Bunun yanında hutbe ve vaazlarda bazı konuların ön plana çıkarılması da din görevlilerinden istenmiştir. 1925 yılındaki bir belgede vaizlerin *dini, millî, içtimai, ahlaki, sınaî, ticari ve zirai*⁶⁰¹ konularda hadis ve ayetlere dayanarak halkı aydınlatmasının istenmesinin yanında daha sonraki yıllardaki belgelerde Tayyare Cemiyeti, Hilali Ahmer Cemiyeti ve Himaye-i Etfal Cemiyeti gibi cemiyetlere yönelik vaazların yapılması özel olarak din görevlilerinden istenmiştir.

Bu cemiyetlerden haklarında en çok vaaz ve yardım talep edilen cemiyet, Tayyare Cemiyeti'dir. Cumhuriyet idaresi, Tayyare Cemiyeti'ni oldukça önemsemiş ve yaşatılıp, başarılı olması için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu anlamda din görevlileri, Diyanet İşleri Riyaseti tarafından görevlendirilmiştir. 1925 yılından itibaren camilerde tayyarenin öneminden bahsedilmesi ve vilayetlerde bulunan tayyare cemiyetlerine vatandaşların üye olmasının özendirilmesi din görevlilerinden istenmiştir.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Belgedeki ifadeler şu şekildedir: “*Vaizliğe talip olan Sabık Marmaris Müftüsü Müftüzade Mehmet Süreyya Efendi'nin mani istihdam bir hali bulunup bulunmadığına ve asri vaaz ve nasihat iktidar-ı ilmiyesi kâfi derecede olup olmadığına...*” Bkz. BCA, 51. 0.0.0./13.115.8.

⁵⁹⁹ BCA, 51. 0.0.0./8.66.25.

⁶⁰⁰ BCA, 51. 0.0.0./3.19.3.

⁶⁰¹ BCA, 51. 0.0.0./3.15.9.

⁶⁰² BCA, 51. 0.0.0./13.114.26.

Din görevlileri, halkın Tayyare Cemiyeti'ne üye olarak destek olmasını sağlamanın yanında, zekât, fitre ve kurban derilerinin cemiyete verilmesine yönelik olarak da faaliyetlerde bulunmuşlardır.

1926 yılındaki bir belgeden, bu konuda din görevlilerinden fetva alındığı da anlaşılmaktadır. Edirne'nin Uzunköprü kazası Müftülüğü'ne gönderilen 1 Nisan 1926 tarihli bu belgede, “Müslümanların zekât, sadaka-yi fitr ve kurban derilerini Tayyare Cemiyeti'ne vermelerinin şer'an caiz olduğuna dair fetva-yi şerife”⁶⁰³ nin müftülüklere gönderildiği bildirilmektedir. Muhtemelen bu fetva suretleri müftülük aracılığı ile yurdun bütün din görevlilerine ulaştırılmış⁶⁰⁴ ve bu konuda halkın duyarlı olması, din görevlileri üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır.

Belirtildiği üzere din görevlileri sadece Tayyare Cemiyeti için halkı teşvik ve meşrulaştırma vazifesi görmemiştir. Din görevlileri, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti gibi toplumun yararına çalışmalar yapan cemiyetlere de, bağış yapılması, zekât, fitre ve kurban bedeli ile derilerinin verilmesine yönelik vazife üstlenmiştir.⁶⁰⁵ Bu hususta 26 Mart 1928 tarihli olarak müftülüklere gönderilen bir belgede, “Tayyare, Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal gibi memleketin refahına mühim hizmetler ifa eden üç cemiyet arasında taksim olunan zekat ve sadaka-i fitr hakkında vaizler ve hatipler vasıtasıyla halka yapılacak teşvikatın fevkalade semere vereceği”⁶⁰⁶ öngörülmektedir.

Din görevlilerinin bu konularda halkı teşvik etmeleri istenirken, 1927 yılından itibaren tüm din görevlileri Tayyare Cemiyetine üye olarak kaydedilmiş ve maaşlarında belirli kesintilere gidilmiştir.⁶⁰⁷

Diyanet İşleri Riyaseti'nin, din görevlilerinden istedikleri genel olarak yerine getirilmiştir. Fakat bazı konularda din görevlileri bu isteklere karşı çıkmıştır. Bu konuya örnek olarak, 1928 yılında Tayyare Cemiyeti'nin düzenlemiş olduğu piyango

⁶⁰³ BCA, 51. 0.0.0./3.19.4.

⁶⁰⁴ BCA, 51. 0.0.0./8.66.29.

⁶⁰⁵ 27 Mart 1927 Tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti, müftülüklerden Ramazan Bayramı'nda Müslümanların cemiyete bağışta bulunmaları için, din görevlilerinin bu hususta vaaz etmelerini istemiştir. Bkz. BCA, 51. 0.0.0./14.118.11.

⁶⁰⁶ BCA, 51. 0.0.0./13.112.19.

⁶⁰⁷ Karakaş, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri'nin İnkılâplar Karşısındaki Tutumu”, s. 15.

ile alakalı olarak din görevlilerinin müftülöklere gönderilen bir belgede uyarılmış olmalarını gösterebiliriz.

Mezkûr belgede, Türk Tayyare Cemiyeti'nin düzenlemiş olduğu piyango'nun “*bir nevi kumar olduğu*” yönünde din görevlileri açıklamalarda bulunmuş olacaklar ki, piyango aleyhinde propaganda yapanların mahkemelere sevk edileceğı konusunda uyarılmışlardır.⁶⁰⁸ Dolayısıyla dini bir veçhesi bulunan piyango'nun kumar olup olmadığı konusunda din görevlilerinin fikir beyan etmeleri engellenmiş ve aksi bir beyanatta bulunacak olanların dava edilebileceğı duyurulmuştur. Din görevlilerinin bu gibi durumlarda çok büyük bir tepki verdikleri söylenemez. Fakat hem eskiye göre düzenin değışmeye başlaması, hem de bu örnekte olduğu gibi, siyasi otoritenin bu denli kontrolü altında bulunmalarına rağmen bazı tepkiler verdikleri söylenebilir.

Bu tepkiler, daha çok Diyanet İşleri Riyaseti tarafından duyurulan uyarılara uymamak ve Cumhuriyet'in laik inkılâplarına karşı çıkmak çerçevesinde şekil bulduğu söylenebilir.

D. Din Görevlilerinin Cumhuriyet Algısı ve Tepkileri

Bu bölümde, Cumhuriyet idaresinin laik atılımlarıyla şekil bulan süreç içerisinde, doğrudan hayatı, yaşam şekilleri ve toplumsal konumları etkilenen din görevlilerinin meseleye yaklaşımları izah edilmeye çalışılacaktır.

Din görevlilerinin bu sürece bakışını çok açık ve etraflıca ortaya koyabilecek bilgi ve belgeler ne yazık ki elimizde yoktur. Fakat bu dönem içerisinde din görevlilerinin vermiş olduğu, müstakil tepkilerden hareket ederek, onların süreci nasıl algıladığı ve ne yönde reaksiyon gösterdikleri tespit edilmeye çalışılabilir.

Millî mücadele süreci içerisinde aynı çizgide hareket etmeyen din görevlileri Cumhuriyet idaresinin ilk yıllarında da bir birik ve bütünlük içinde hareket etmemişlerdir. İsmail Kara genel olarak bu tepkileri “*Bir Cumhuriyet Birçok Müslüman*” tabiri ile simgeleştirir ve Cumhuriyet idaresinin inkılâplarına karşı gerek ulema, aydın, tasavvuf ehli ve gerekse toplumun, farklı farklı ve kendi içerisinde bir birliktelik ifade etmeyen çeşitli yaklaşımları olduğunu ifade eder.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ BCA, 51. 0.0.0./2.7.4.

⁶⁰⁹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 185-217.

Kara'ya göre tarikat mensubu hocalar tekkelerin kapatılıp, tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı bu süreçte biraz da meşrepleri gereği meseleye bâtinî sebepler, ilahi hikmet ve tevekkül açılarından yaklaşmışlardır. Böyle olunca tekkelerin kapatılması, din görevlilerine laik düzen içerisinde yeni, fakat sınırlı bir alanın tahsis edilmesi karşısında güçlü bir muhalefet de söz konusu olmamıştır. Bununla bağlantılı olarak Kara'ya göre bu zümre içerisinde Cumhuriyetçiliğe ve Atatürkçülüğe kayan, fötr şapka giyen, kravat takan şeyhler ve tarikat mensupları söz konusu olmuştur. Bunun yanında içine kapanan, sükûneti tercih eden bir zümre de bulunmaktadır.⁶¹⁰ Tasavvuf ehli içerisindeki bu durum, diğer din görevlileri için de neredeyse aynıdır. Onların içerisinde de dönemin koşullarına uyum sağlayan, sessiz kalan, gerçekleştirilmesi istenilen seküler bir yaşama karşı duran din görevlileri bulunmaktadır.

İsmail Kara'ya göre, bu süreçte dönemin koşullarına uyum sağlayıp, Cumhuriyet idaresinin inkılâplarına eklemlenen din görevlileri, daha çok bu dönemi geçici bir süreç olarak algılayan, Ahmet Hamdi Akseki, Elmalılı Hamdi Yazır ve Babanzade Ahmet Naim gibi isimlerdir.⁶¹¹ Bu isimlerin dışında Cumhuriyet idaresinin gerçekleştirdiği laiklikle bağdaştırabileceğimiz eğilimlerine farklı şekillerde reaksiyon gösteren din görevlileri bulunmaktadır.

Din görevlilerinin gösterdiği tepkiler, genel olarak hilafetin kaldırılması, medreseler, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve özellikle de şapka inkılâbının gerçekleşmesi gibi yeniliklere karşı olmuştur.

Din görevlilerinin sürece yönelik olarak ifade edebileceğimiz ilk tepkileri, ikinci bölümde kısaca değindiğimiz Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin isminin Hoca Raif Efendi ve arkadaşları tarafından değiştirilmesi suretiyle ifade bulmuştur. Millî Mücadele sonrasındaki sürece yönelik bir hoşnutsuzluğun göstergesi olan bu eleştirileri kaynakların elverdiği ölçüde takip etmemiz mümkündür.

Bu anlamda Hoca Raif Efendi'nin Kâzım [Karabekir] Paşa'ya söyledikleri oldukça dikkat çekicidir. Hoca Raif Efendi, Kâzım [Karabekir] Paşa ile

⁶¹⁰ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 188.

⁶¹¹ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 195-208.

gerçekleştirdiği görüşmesinde ilk olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin meclis içerisinde bir grubu teşkil ederek siyasallaştırıldığını ve bu durumun 4 Eylül 1919'da Sivas'ta ortaya konulan maksat ve gayesine aykırı olduğunu dile getirmiştir. Zira bu kongrede diğer tüm cemiyetlerin de kuruluş amaçları arasında olan ve muhafaza edilmeye çalışılan “*her türlü fırka cereyanından arî*” olma durumu Hoca Raif Efendi'ye göre ortadan kalkmış durumdadır.

Raif Efendi'nin dikkati çektiği diğer bir mesele ise devlet yönetiminde dini yapının devamlılığına yönelik kuşku ve hoşnutsuzluğun bir tezahürü olarak gösterilebilecek 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na yönelik ifadeleridir. Raif Efendi bu konuda da Sivas Kongresi'nde belirlenen esaslara nazaran mezkûr kanunda hilafet ve padişaha dair hiçbir kayıta mevzu bahis edilmediğine dikkat çekerek çekincelerinin hükümet şekli idaresini tespit eden hilafet ve saltanatın Cumhuriyetçiliğe inkılâp etmesi tehlikesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.⁶¹² Raif Efendi'nin yaptığı bu açıklamalar, hem memleketteki Bolşevik propagandasının yoğunluğundan hem de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda halife ve padişaha dair bir ayrıntının olmamasından dolayı milli mücadeleyi daha İslami bir bağlama oturtan kesimlerce bir hayal kırıklığının ilk tezahürleri olarak değerlendirilebilir.

Bu sebeple Raif Efendi fikirlerine bir pekiştirici araç ve dayanak olarak Millî Mücadele içerisinde kongrelerde alınan kararları referans göstererek, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin mücadele içerisinde aldığı hukuki kararların üyelerine danışmaksızın değiştirildiğini ve meselenin hiç istenilmeyen bir yöne, Cumhuriyetçiliğe doğru evirileceğini ön görmektedir. Bu durum ise Raif Efendi'ye göre oldukça tehlikeli bir durumdur. Bu sebeple Raif Efendi'ye göre, “... *memleket ve âlem-i İslam'ın hayat-ı hazıra ve müstakbelesi için azim teşettüt ve mahzurlar davet edecek Cumhuriyet şeklinden kat'iiyen sakınmak lâzımdır.*”⁶¹³ Bu ifadelerin Ankara'ya yansımaları ise Mustafa Kemal Paşa'nın konuyla alakalı ifadelerinden takip edebiliriz. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta belirttiği üzere Kazım [Karabekir] Paşa ile olan yazışmalarından, Erzurum'daki bu cemiyet oluşumunun halifelik ve padişahlığın muhafazasına yönelik olduğu çıkarımını yapmaktadır. Ayrıca paşa, bu cemiyet oluşumunun mecliste oluşturulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin halifelik

⁶¹² Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 980, 981.

⁶¹³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 981.

ve padişahlığı cumhuriyete çevirmeyi amaçlandığı fikrine bir reaksiyon olduğu kanaatindedir. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu için Raif Efendi'nin eleştirilerine de değerlendiren Paşa, Raif Efendi'nin mezkûr kanunda hilafet ve padişahlığa ait bir vurgunun bulunmamasını, padişahlığın Cumhuriyet'e tebdili anlamına gelmeyeceğini ifade ederek, Raif Efendi'nin bu düşüncelerinin birer kuruntu olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁴

Belirtildiği üzere Muhâfaza-i Mukaddesât ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti büyük oranda ilk olarak ülkedeki Bolşevik propagandalarına karşı, dini yaşantının muhafazası adına kurulmuştu. Bu durumla bağlantılı olarak, hükümet de bu gibi oluşumlara meclis içerisinde müsaade göstermesinden dolayı suçlu bulunmaktaydı. Fakat cemiyetin nizamnamelerinde hilafetin ve padişahlığın muhafazasına yönelik bir ifade bulunmamasıyla bağlantılı olarak cemiyetin hedefinin açık bir şekilde ülkedeki Bolşevik faaliyetleri engellemeye yönelik olduğu söylenebilir. Fakat Mustafa Suphi ve arkadaşlarının faaliyetleri bertaraf edilince cemiyetin amacı olarak yönetimde dini yapının devamlılığını sağlamak adına hilafet ve padişahlığın muhafazalığına kaydığı görülüyor.

Neticede Hoca Raif Efendi ve arkadaşlarının ülkedeki geleneksel yaşantının ve yönetimdeki mevcut yapının değiştirilmeye çalışıldığı yönünde fikirlerinin bir tezahürü olarak kurulan mezkûr cemiyetin, Hoca Raif Efendi'nin II. Meclise mebus olarak girmesinden sonra faaliyetlerinde seyrekleşme olduğu ifade edilmektedir. Cemiyetin tekrar gündeme gelmesi ise ilerleyen bölümlerde ifade edileceği üzere 1925 yılında Erzurum'da Şapka İnkılâbı'na karşı çıkan olaylarla birlikte olacaktır.⁶¹⁵ Cemiyetle alakalı olarak ifade edilmesi gereken son durum cemiyetin her ne kadar Bolşeviklikle alakalı çekinceler sebebiyle kurulduğu aşîkâr olsa da daha sonra mevcut düzenin varacağı yer konusunda endişeler taşıyanların birleştiği bir yapı halini aldığı söylenebilir.

Bu bağlamda başta Raif Efendi ve cemiyet içerisindeki Müftü Sadık Efendi gibi din görevlilerinin böyle bir cemiyet içerisinde bulunmaları, daha sonra gerçekleşecek olan laik atılımları önceden sezdikleri ve bu durumu engellemeye çalıştıkları söylenebilir. Fakat bu reaksiyonun bir girişim olarak kaldığını ve Raif

⁶¹⁴ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. 2, s. 801.

⁶¹⁵ Aydoğan-Özkan, "Erzurum Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti", s. 330.

Efendi'nin mevcut yapının Cumhuriyet'e dönüştürüleceği eleştirilerinin bir etki etmediğini tarihi süreç ortaya koyacaktır. Bunun yanında II. Meclise mebus olarak girmesinden sonra cemiyetin faaliyetleri durmuş olsa da Raif Efendi'nin getirdiği eleştiriler konusundaki sabitliği hala devam etmektedir. Raif Efendi'nin sürece yönelik hoşnutsuzluğunun en açık belirtisi olarak, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 9 Eylül 1923 Tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası'na dönüşmesi sonrasında doğrudan üyesi olduğu partiden istifa etmiş olması verilebilir.⁶¹⁶ Raif Efendi, daha evvel Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti içerisinde sürece yönelik dile getirdiği eleştirilerin bir kısmını hala devam ettirdiğini anlayabileceğimiz istifa dilekçesinde, cemiyetin partiye dönüştürülmesi sürecindeki toplantılara katıldığını, bu toplantılarda bazı değişiklikler önerdiğini fakat başarılı olamadığını ifade etmektedir. Bu süreç içerisinde kendisinin bazı müphem noktalar gördüğü için parti programına imza atmadığını belirtmektedir. İstifa dilekçesinin sonunda ise bundan sonra hiçbir partiye dâhil olmayacağını ve seçim bölgesinden aldığı ilhamla din, memleket ve millet için çalışacağını belirterek 12 Eylül 1923 tarihinde partiden istifa etmiştir.⁶¹⁷

Tüm bunlarla beraber çok açık bir şekilde ifade edilmelidir ki Millî Mücadele için oldukça önemli bir noktada bulunan Hoca Raif Efendi, zafer sonrası süreç için oldukça endişelidir ve yukarıda ifade etmeye çalıştığımız çeşitli gerekçelerden dolayı sürecin geleneksel yapıdan sıyrılarak başka mecralara gideceğini düşünmektedir. Özellikle onun hilafet ve padişahın devlet yönetimindeki varlıklarının ortadan kalkmasına yönelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na dayanarak ifade ettikleri ve sürecin Cumhuriyet idaresinin tesisi noktasına varacağını ön görmüş olması ve buna dikkat çekmek üzere çeşitli faaliyetlerde bulunup, başarılı olamayınca partiden istifasıyla beraber bir kenara çekilmiş olması, onun bu sürece muhalif baktığını çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu süreçten sonra da genel olarak din görevlilerinin mevcut siyasi otoriteye karşı muhalif tavır sergilemesi de Hoca Raif Efendi'de olduğu gibi hilafet ve padişahlık üzerinden gerçekleşecektir. Dolayısıyla da saltanatın kaldırılması ve

⁶¹⁶ Demirel, *Tek Parti'nin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset*, s. 47.

⁶¹⁷ İstifa dilekçesinin tam metni için bkz. Murat Küçükkuşurlu, *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum 1923-1950*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012, s. 251-252.

hilafetin ilgasının tartışıldığı dönemlerde din görevlilerinin ortaya koymuş olduğu reaksiyonlar onların sürece nasıl baktığını da bir nebze ortaya koymamıza yardımcı olmaktadır. Saltanatın kaldırılmasından sonra halifenin yetkilerinin ve geleceğinin ne olacağına yönelik yapılan tartışmalarda mesele hakkında fikir beyan eden mecliste bulunan din görevlileri bu açıdan oldukça önemlidir. Zira tıpkı milli mücadele döneminde olduğu gibi burada da ilk olarak dikkat çeken durum din görevlilerinin toplu bir şekilde hareket etmediği, kendi içlerinde farklı görüşlere sahip olduklarıdır. Hatta denilebilir ki, hilafetin yetkisizliğini ve gelecekte kaldırılması gerektiğini savunan din görevlileri, hilafetin devamlılığını savunanlardan oldukça fazladır.

Hilafet tartışmaları noktasında din görevlileri arasındaki bu ayrışma bu başlık içerisinde oldukça zikre değerlidir. Bu anlamda saltanat kaldırıldıktan sonra halifenin statüsünün ne olacağı tartışmaları, halifeye meclis içerisinde bir yetki verilmesi gerektiğini savunanlar ile halifeye böyle bir yetki verilmemesi gerektiğini savunanlar arasında şekillendiği söylenebilir. Nitekim risaleler yolu ile gerçekleşen ve büyük oranda 1923 yılında yapılan bu tartışmalar, araştırmacılar tarafından “risaleler savaşı” olarak değerlendirilmiştir.⁶¹⁸

Bu anlamda din görevlileri arasındaki bu farklı iki görüş, Millî Mücadele ile beraber düşünüldüğünde ve o dönemki karşılıklı fetvalar göz önüne alındığında, mücadele içindeki din görevlileri arasındaki ayrılmış birlikteliğin mücadele sonrasında da bir kere daha bölündüğünü ifade edebiliriz. Hilafet meselelerinin yoğun olarak tartışıldığı 1923 yılında İsmail Kara’nın belirlediği risale-gazete yazısı-söyleşi mahiyetinde hilafetin mahiyeti ve geleceği ile alakalı 11 metin bulunmaktadır.⁶¹⁹

Bu risalelerden, 4’ünün mevcut siyasi atmosfere muhalif oldukları söylenebilir. Diğer metinler ise aşağıda ifade edileceği üzere Mustafa Kemal Paşa’nın meseleye yaklaşımı çerçevesinde şekillenmiş, hilafetin geleceği ile alakalı olarak yeni yönelişleri içeren metinlerdir.⁶²⁰ . Bu metinlerin yazarlarına bakıldığında içerisinde asker-siyasetçi, hukukçu, aydın ve gazeteciler ve bunların yanında din görevlileri olarak da tanımlayabileceğimiz ilmiye kökenli kişilerin yoğun olarak

⁶¹⁸ İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014, s. 6.

⁶¹⁹ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 6.

⁶²⁰ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 14.

bulunduğunu ifade edebiliriz. Bu açıdan biz, daha çok din görevlilerinin metinlerine yoğunlaşarak bu konuda onların ne düşündüklerini ve meseleye nasıl yaklaştıklarını belirtmeye çalışacağız.

Bu bağlamda bir önceki bölümde de ifade edildiği üzere Millî Mücadele içerisinde oldukça önemli görevler deruhte eden ve aynı zamanda mecliste Karahisar-ı Sahib mebusu bulunan Hoca İsmail Şükrü [Çelikalay] Efendi'nin halifenin yetki ve geleceği alakalı çıkışı oldukça önemlidir. Hoca Şükrü Efendi bu konudaki görüşlerini *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*⁶²¹ adlı risalesinde ortaya koymaktadır. Denilebilir ki Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin bu çıkışı, tartışmaları alevlendirmiş ve büyük oranda sonraki tartışmalar İsmail Şükrü Efendi'nin bu risalesine yazılan reddiyeler çerçevesinde şekillenmiştir. İsmail Şükrü Efendi, ülkeyi bekleyen dini-siyasi gelişmelere ve tehlikelere⁶²² işaret ettiği risalesinde, büyük oranda halifeliğin sadece manevi bir otorite olarak kabul edilmesine karşı çıkmıştır.⁶²³

Halifenin vazifelerini yerine getirmesi için siyasi gücünün de olması gerektiğini savunan İsmail Şükrü Efendi, halifenin olmadığı ya da siyasi gücünün olmadığı bir İslam ülkesinde kanunların meşru olmasının fıkhi manada imkân dâhilinde olmadığını da sözlerine eklemektedir. Bu sebeple meclisten geçirilen kanunların halifenin onayından geçmesi gerekmektedir.⁶²⁴ Ayrıca siyasi yetkilerinden arındırılmış bir halifenin Türkiye ve İslam âlemi için hiçbir fayda sağlamayacağı İsmail Şükrü Efendi'ye göre çok açıktır.⁶²⁵

Döneme muhalif bir diğer risale, Hoca Şükrü Efendi ile neredeyse aynı fakat daha sert bir dille yazılan, ilk bölümde Millî Mücadele'ye muhalif din görevlileri arasında ifade ettiğimiz Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin yurt dışında, İsmail Kara'nın tespiti ile 1923 yılında yazmış olduğu *en Nekîr alâ Münkiri'n-Ni'me*

⁶²¹ Hoca İsmail Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*, Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1339. Ayrıca aynı risalenin Latin harfleriyle neşredilmiş hali için bkz. İsmail Şükrü [Çelikalay], *Hilafet-i İslâmiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993.

⁶²² Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 14.

⁶²³ Bkz. Hoca İsmail Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*; Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 14.

⁶²⁴ Hoca İsmail Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*; Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 14.

⁶²⁵ Hoca İsmail Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*; Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 14.

*mine'd-Dîn ve'l-Hilâfe ve'l-Ümme*⁶²⁶ adlı risalesidir. Mustafa Sabri Efendi de yazmış olduğu bu risalede hilafetle hükümeti aynileştirerek, hilafet makamının siyasi yetkilerinin elinden alınmaması gerektiğini savunanlardandır.⁶²⁷

Bu isimlerin dışında mevcut siyasi otoritenin aleyhinde olarak hilafetin geleceği konusunda aşağıda bahsedilecek risalelerle aynı fikri paylaşmayan Sultan Vahdettin'in İsmail Kara'nın muhtemel olarak 1923'ün Mart ayı sonlarında neşredildiğini belirttiği, *Şevketlü Sultan Mehmed Vahideddin Efendimi Hazretlerinin Beyannâme-i Hümayunlarıdır*⁶²⁸ başlığıyla yayımlanan beyannamesidir. Bunun yanında din görevlisi olmadığı için tafsilat vermediğimiz Ömer Lütfi Fikri'nin 25 Eylül 1923'te tamamladığı ve büyük oranda Türk siyasi gelenekleri açısından hilafet ve saltanatın önemini vurguladığı *Meşrutiyet ve Cumhuriyet*⁶²⁹ risalesi de siyasi otoritenin desteklediği risalelerle fikri olarak zıtlık içeren metinlerdendir.

Hoca Şükrü Efendi'nin, hilafet makamının siyasi yetkilerinin olması gerektiğini savunan risalesinden sonra, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere içerisinde din görevlilerinin de bulunduğu birçok çevreden Şükrü Efendi'ye çok sert eleştiriler yapılacaktır. Bu konuda ilk tepki olarak Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri oldukça zikre değerdir. 14 Ocak 1923 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, saltanatın kaldırıldığı ve hilafet makamının yetkisiz kılındığı dönem içerisinde halk ile temas sağlama adına düzenlediği Batı Anadolu gezisi sırasında, Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin mezkûr risalesinden haberdar olarak bu konuda çeşitli ifadelerde bulunmuştur. Naşit Hakkı Uluğ bu süreci, saltanatın kaldırılıp, hilafetin bırakılmasından sonra meclis içerisindeki muhafazakârların yeniden ayaklanma gücünü topladıkları ve bir takım hocaların sızlanmaya başladığı, sözleriyle ifade etmektedir. Mustafa Kemal Paşa'yla aynı gezide bulunan Uluğ, Paşa'nın İzmit'e geldiği 16 Ocak 1923 tarihinde Şükrü Efendi'nin risalesinden haberi olduğunu ifade etmektedir.⁶³⁰

⁶²⁶ İsmail Kara bu risaleyi Hilafetin Saltanat'tan Tefriki adı ile çalışmasına derc etmiştir. Bkz. Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 405-555. Ayrıca Mustafa Sabri Efendi'nin mezkûr risalesinin bir başka tercümesi için bkz. Mustafa Sabri Efendi, *Hilafet'in İlgasının Arka Planı*.

⁶²⁷ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 32.

⁶²⁸ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 24.

⁶²⁹ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 28.

⁶³⁰ Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, s. 101.

Paşa risale hakkındaki görüşlerini ayrıntılı bir şekilde, Nutuk'ta belirtmiş, Şükrü Efendi'ye oldukça sert eleştiriler getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Şükrü Efendi'nin bu çıkışını, bir kişinin egemenliğinden vazgeçilerek oluşturulan milli egemenlik fikrine bir itiraz olarak değerlendirmektedir. Bu anlamda onun risalesinde dile getirilen halifelik demek hükümet demektir ve meclis halifenin, halife meclisindir, ifadeleri Mustafa Kemal Paşa'ya göre uydurma sözlerdir. Ayrıca millî egemenliğe aykırı olarak, Şükrü Efendi'nin millet meclisini halifenin danışma kurulu ve halifeyi devletin başkanı gibi göstermeye çalışmasına karşı çıkmaktadır.⁶³¹ Bunun yanında Şükrü Efendi'nin risalesinde vurgulanan tüm İslam âlemini temsil edecek halife fikri de Mustafa Kemal Paşa'ya göre uygulanması çok zor, geçersiz ve dünya durum ve gerçekleriyle bağdaşmayan bir fikirdir.⁶³² Paşa'ya göre Şükrü Hoca gibilerin fikirleri oldukça anlamsız, mantıksız ve uygulama niteliğinden yoksundur. Bu anlamda Şükrü Hoca gibiler, dünya Müslümanlarının temsilcisi olarak hilafet makamının yaşatılıyor olması karşılığında, Türkiye halkının omuzlarına yüklenecek yükün ne kertede ağır olacağını hesaba katmamaktadırlar.⁶³³ Ayrıca hilafet makamının tarihsel geçmişine de atıf yapan Paşa, halifenin tüm Müslümanları bir arada hiçbir zaman tutamadığına dikkat çekerek, bu tarihsel hakikati bilmezlikten gelen Hoca Şükrü gibilerin amaçlarının halife unvanını taşıyan bir kişiyi devletin başına geçirmek olduğunu ifade etmiştir. Fakat tarihsel sürecin gösterdiği ve Mustafa Kemal Paşa'nın da belirttiği üzere, Şükrü Hoca ve arkadaşlarının bu çabaları hilafetin kaldırılmasını çabuklaştırmaktan başka bir işe yaramamıştır.⁶³⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu gezisi sırasında ifade ettiği bu eleştirilerden sonra yazarları arasında din görevlilerinin de bulunduğu hilafet konusunda Şükrü Efendi gibi düşünmeyenlerin eleştirilerini içeren risaleler birbiri ardınca neşredilecektir. Bu anlamda ilk zikredilmesi gereken Hoca Halil Hulki [Aydın] Efendi⁶³⁵, Hoca İlyas Sami [Muş]⁶³⁶ ve Hoca Rasih [Kaplan]⁶³⁷ tarafından hazırlanan *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye*⁶³⁸ adlı risaledir.

⁶³¹ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. 2, s. 939.

⁶³² Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. 2, s. 943.

⁶³³ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. 2, s. 945.

⁶³⁴ Atatürk, *Nutuk-Söylev*, C. 2, s. 945.

⁶³⁵ Millî Mücadele içerisinde Siirt'te Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları arasında bulunan Müderrislik, Müftülük ve milletvekilliği yapan Halil Hulki Efendi'nin tercüme-i hali için bkz. Fahri

İsmail Kara'nın ifade ettiğine göre bu risale ilk olarak Celal Nuri'nin çıkardığı *İleri* gazetesinde 1923 yılının Şubat ayı içerisinde tefrika edilerek yayımlanmıştır.⁶³⁹ Risale olarak basımı ise Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin risalesinden 10 gün sonra gerçekleşmiştir.⁶⁴⁰ Risalenin alt başlığının “*Karahisar-i Sahib mebusu Hoca İsmail Şükrü Efendi'nin bu meseleye dair neşrettiği risaleye reddiyedir*” şeklinde olması risalenin doğrudan Şükrü Efendi'nin risalesine karşı yazılmış olduğunu gösterir. İçeriğinde ise aşağı yukarı İslamiyet'in bir yönetim, idare ve hükümet şekli önermediği, sadece bazı ilkeler koyduğu, bu ilkelere uyan idarenin meşru olabileceği fikri savunulmaktadır.⁶⁴¹ Bu ilkeler ise emanetin ehline verilmesi ve adaletin sağlanması, yönetimin İslâmi olması, hükümetin hâkimiyet-i milliyeye, yani halkın oy ve görüşlerine dayanması, hükümete itaatin sağlanması ve Müslümanlar arasında eşitliğin sağlanması olarak ifade edilmiştir.⁶⁴²

Dolayısıyla ister meşruti ister cumhuriyet olsun bu şartları sağlayan her hükümet şekli meşrudur.⁶⁴³ Bununla beraber risalede, İslam'da asıl olanın hükümetin teşkil edilmiş olması fikri vurgulanmış ve bir zata halife unvanının verilmiş olmasının hükümeti tesis etmekte yeterli olmadığına altı çizilmiştir. Böylece mevcut tartışmada halifeye siyasi yetkilerin verilmesini savunanlara, halifenin bu yetkilere haiz olması gerekmediğini, çünkü meclisin hükümeti teşkil ederek İslami bir şekilde ve meşru olarak bu açığı kapattığı görüşü ile karşılık verilmektedir.⁶⁴⁴ Bu fikirlerle neredeyse aynı doğrultuda olan, İslami bir şekilde meşru hükümetin teşkili sonucunda halifeye siyasi yetkilerin verilmesine gerek kalmadığını savunan metinler de aynı yıl içerisinde yayımlanmaya devam edecektir. Bunlardan içeriğine din görevlilerinin de katkıları olanları zikretmemiz gerekiyor.

Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C. 3, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, s. 849-85.

⁶³⁶ Müderrislik ve milletvekilli görevinde bulunmuş İlyas Sami Bey'in tercüme-i hali için bkz. Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C. 3, s. 797-798.

⁶³⁷ Tercüme-i hali için bkz. Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C. 3, s. 116-117.

⁶³⁸ Hoca Halil Hulki, Hoca İlyas Sami ve Hoca Rasih, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye*, Ankara: Yenigün Matbaası, 1341.

⁶³⁹ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 19.

⁶⁴⁰ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 20.

⁶⁴¹ Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 21.

⁶⁴² Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 21.

⁶⁴³ Hoca Halil Hulki ve Diğerleri, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye*, s. 13.

⁶⁴⁴ Hoca Halil Hulki ve Diğerleri, *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye*, s. 13.

Bu risalelerden en dikkati çekenler arasında, Darulfünûn Müderrisi Mehmet Seyyid Bey'in olduğunu anladığımız⁶⁴⁵, fakat yazar adı, baskı yeri ve tarihi belirtilmeden yayımlanan *Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye*⁶⁴⁶ adlı risaledir. Bunun yanında Seyyid Bey'in, 3 Mart 1924 tarihinde mecliste hilafetin ilgasına yönelik yaptığı konuşması da bu manada zikre değerlidir. Seyyid Bey, hem mezkûr risalesinde hem de mecliste yaptığı konuşmasında, Şükrü Efendi'nin risalesine reddiye yazan diğer hocalar gibi İslam'ın hükümet teşkilinde bazı şartlar öne sürdüğünü, bu şartları sağlayan hükümetin İslâmî açıdan meşru olduğunu ve dolayısıyla halifeye gerek olmadığını vurgulamaktadır.⁶⁴⁷ Seyyid Bey dışında Besim Atalay'da mevcut siyasi atmosfere iştirak eden bir görüşle, halifenin siyasi yetkilerinin olması gerekmediğini savunan ilmiye kökenli kişilerdendir.⁶⁴⁸

Yine, 1923 yılında neşredilmiş ve içerisinde hilafetle alakalı muhtelif yazılar bulunan *Hilafet ve Millî Hâkimiyet*⁶⁴⁹ adlı derleme bir eser daha mevcut siyasi eğilimlerin ürünü olan fikirleri içermektedir. Bu derleme eserde bir de doğrudan “Hoca Şükrü Efendi’ye Cevab” başlığı ile Şükrü Efendi’nin hilafet konusundaki fikirlerine cevap verilmiştir. Müellifinin F.C olarak verildiği bu risalede, Şükrü Efendi’nin halifenin onaylamadığı kanunların meşru sayılmayacağı fikri gibi birçok fikrine cevaplar verilmiştir. Ayrıca Şükrü Efendi için, “*tam kurtuluş zamanlarında, tam necat günlerinde, tam rahatça ve serbestçe ve çalışmak ve maddi manevi saadetleri temin eylemek imkânı önüne açılmak üzere iken her zaman bu ruh ortaya çıkar ve mânialar ve müşküller çıkarmakla sanki anlaşılmaz bir zevk duyar, bu kere de öyle bir cereyanın başına Karasihar-ı Sahib mebusu Şükrü Efendi çıkıyor veya çıkarılıyor.*”⁶⁵⁰ denilmektedir. Bu satırlar ise Şükrü Efendi’nin mevcut zaman

⁶⁴⁵ Seyyid Bey 3 Mart 1924 tarihinde mecliste hilafetin ilgasına yönelik yaptığı konuşmasında, “Nitekim geçen sene hilafet hakkında hilafet ve hâkimiyet-i milliye unvanıyla bir de kitap neşretmişim” diyerek bu risalenin kendisine ait olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Adalet Vekili Seyyid Bey, *Hilafet’in Maiyet-i Şer’iyesi*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, s. 3.; Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 54.

⁶⁴⁶ Bkz. *Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye*, [yazar adı, baskı yeri ve yılı yok.] Ayrıca bkz. Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 54.

⁶⁴⁷ Bkz. Seyyid Bey, *Hilafet’in Maiyet-i Şer’iyesi*.

⁶⁴⁸ Bkz. Nur Yüce, “Atalay Besim”, *DİA*, C. 4, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 43.; Kara, *Hilafet Risaleleri*, C. 6, s. 26.

⁶⁴⁹ *Hilafet ve Milli Hâkimiyet*, Ankara 1339.

⁶⁵⁰ *Hilafet ve Milli Hâkimiyet*, s. 177-178.

içerisinde fikirleriyle ilerlemeye, daha refah bir ülkeye kavuşmada engel olarak görüldüğünün bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Neticede içeriklerine çok kısa da olsa değindiğimiz tüm bu risaleler, bize doğrudan hilafetin geleceği konusunda ve dolaylı olarak daha seküler bir yapıya doğru sürüklenen yeni düzen hakkında din görevlilerinin, en azından bir kısmının görüşlerini anlamamızda fayda sağlamaktadır.

Bu risalelerden hareketle denilebilir ki, din görevlileri büyük oranda siyasi otoritenin görüşlerinden bir sapma göstermeksizin hareket etmektedirler. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın İ zmit'te yapmış olduğu konuşma ile din görevlisi milletvekillerinin ortaya koyduğu risaleler oldukça paralel bir vaziyettedir. Bunun karşısında ise mevcut siyasi havaya muhalif Hoca Şükrü Efendi üzerinden, bir kısım din görevlilerinin de mevcut düzene muhalif yaklaştığını söyleyebiliriz.

Sürecin gidişatına yönelik bu reaksiyonların yanında özellikle hilafetin kaldırıldığı, Şeyh Said Ayaklanması'nın çıktığı ve ülkenin tek muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatıldığı, yani siyasi otoritenin birçok açıdan daha sert tedbirler aldığı bir dönem yaşanacaktır. Bu süreç içerisinde de siyasi otoritenin geleneksel yapıdan giderek uzaklaştığını düşünen kesimlerin, çeşitli propaganda faaliyetleriyle sürece yönelik hoşnutsuzluklarını ortaya koydukları görülecektir. Bu anlamda halifeliğin kaldırıldığı 1924 yılı daha öncede belirttiğimiz gibi geleneksel yapıdan daha seküler/laik yapıya doğru evrilmenin kırılma noktası olarak düşünülebilir. Zira 1924 yılından sonra yaşanan tarihi süreç de bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Bu süreçte din görevlilerinin tarihsel gidişata muhalif olduğunu gösteren bazı emareler mevcuttur. Özellikle onların, siyasi otoritenin medreselerin kapatılması, hilafetin ilgası ve şapka inkılâbı gibi geleneksel düzeni değiştirmeye yönelik faaliyetlerine karşı olup olmadıklarını İ stiklal Mahkemeleri'ne yansıdığı ölçüde takip ederek bir fikir edinebiliriz. İ stiklal Mahkemeleri, yurt genelinde yaptığı yargılamalarda, bir kısım müftü, imam ve müezzin gibi din görevlisi kişileri, şapka inkılâbına muhalefet ettikleri ve propaganda faaliyetleri yürüttükleri gerekçesiyle, çeşitli cezalara çarptırmıştır.

1925'in Şubat ayından itibaren doğu bölgelerinde başlayan Şeyh Said isyanı sonrasında bazı din görevlilerinin İ stiklal Mahkemeleri'ne sevk edilerek çeşitli

cezalara çarptırıldığı görülmektedir. Din görevlilerinin bu isyana katılımları din görevlileri arasındaki sınırlı bir zümrenin sürece yönelik bir hoşnutsuzluğu olarak değerlendirilebilir. Bu din görevlilerinin İstiklal Mahkemesi'nce ifade edilen suçları, hilafetin geri gelmesini istemeleri ve bu sebeplerle irticai faaliyet içerisinde bulunmalarıdır.

Bu anlamda 31 Mart 1925'ten itibaren gazetelerden takip edebildiğimiz Adanalı⁶⁵¹ iki köy imamı tam da bu sebeple muhakeme edilmişlerdir. 5 Nisan 1925 tarihli Tanin gazetesinde yazıldığına göre; mahkeme müddeiumumîsi, Muhyiddin ve Mehmet adındaki bu iki imamın dini alet ederek, Şeyh Sait ve avenesini halife ordusu diye göstermek ve Kâzım Karabekir ve Ali İhsan Paşaların fırkaları ile halife ordusuna yardım ettiklerini söylemek suretiyle propaganda yaptıkları sabit olduğundan Hıyanet-i Vataniye Kanunu gereğince idamlarını talep etmiştir.

7 Nisan'daki habere göre ise; bu iki imam, ilk olarak suçsuz olduklarını belirtmişler ve bu suçlamaların iftira olduğunu ifade etmişler de daha sonra birbirlerini suçlamışlardır.⁶⁵² 10 Nisan'da ise idamları talep edilen bu iki imamdan birisinin şuurunu yitirdiği bildirilmektedir.⁶⁵³ Aynı gazetede, 12 Nisan 1925 tarihinde ise Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndan tutuklu olarak Karesi'den Ankara'ya Hoca Hasan isminde bir kişinin getirildiği ifade edilmektedir.⁶⁵⁴

21 Nisan'da ise hilafet için propaganda yapmak ve asker firarilerini himaye etmek suçundan tutuklu müftü Mustafa Efendi⁶⁵⁵ ve eşraftan üç kişinin muhakeme için Ankara'ya getirildiği, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin 22 Nisan nüshasında haber olarak yer almaktadır.⁶⁵⁶ 28 Temmuz 1925 tarihinde ise, milli hükümetin teşkilini müteakip, muhalif fikirlerle hükümet icraatlarını tenkit eden ve irtica

⁶⁵¹ 9 Nisan 1925 tarihinde Tanin gazetesinin, Yeni Adana gazetesinden alıntı olarak paylaştığı bir habere göre, bu iki imamın Adanalı olmadığı belirtilmiştir. Habere göre Muhyiddin Efendi Ulukışlalı, Mehmet Efendi ise Ürgüplüdür. Bkz. Tanin, 9 Nisan 1925.

⁶⁵² Tanin, 8 Nisan 1925.

⁶⁵³ Tanin, 10 Nisan 1925.

⁶⁵⁴ Tanin, 12 Nisan 1925.

⁶⁵⁵ Andırın Müftüsü Mustafa Sabri Efendi, arkadaşlarıyla beraber halkın üzerindeki nüfuzunu kullanarak, halkı birbirine ve hükümete karşı tahrik ettiği incelemeler sonrası anlaşıldığından görevinden azledilmiştir. Bkz. BCA, Dosya No: 2222./30. 10.0.0./26.150.2.

⁶⁵⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 22 Nisan 1925.

fikirleri yayarak halkı isyana teşvik ettiği belirtilen Hoca İbrahim Ethem idama mahkûm edilmiştir.⁶⁵⁷

Silifkeli Hoca Askeri de 5 Haziran 1924 tarihinde idamına karar verilen din görevlileri arasındadır. Silifke’de medreselerin kapatılmasından sonra, bir kısım halkı Silifke Camii’nde toplayarak “*medarisin ilgasından cihetle hissiyat-ı diniyelerini tahrik suretiyle halkı hükümetin şekli hazırı aleyhine kıyama teşvik...*”, mütareke yıllarında Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Zeynelabidin Efendi ile beraber hareket etmek ve hükûmet-i milliye aleyhinde propaganda yapmak gerekçeleri ile idama mahkûm edilmiştir.⁶⁵⁸

Tüm bu örnekler bir kısım din görevlilerinin medreselerin kapatılması ve hilafetin ilgası gibi siyasi otoritenin gerçekleştirdiği yeniliklere muhalif bir tavır takındığını göstermektedir.

Bu durum Şapka İnkılâbı sonrasında da devam edecektir. Şapka İnkılâbı’nın yapıldığı 1925 yılı içerisinde İstiklal Mahkemeleri Anadolu’nun birçok vilayetinde şapkaya karşı gösterilen tepkiler nedeniyle çeşitli yargılamalarda bulunmuştur. Özellikle Erzurum, Rize, Giresun, Samsun, Elaziz ve Maraş gibi şehirlerden birçok kişi bu konuda tutuklanmış⁶⁵⁹ ve çeşitli cezalara çarptırılmıştır.

Genel olarak, sürece yönelik bir hoşnutsuzluk ve geleneksel düzenin değişmesine bir tepki olarak algılanabilecek bu tepkilerde bir kısım din görevlileri de yer almıştır. Anadolu’nun çeşitli vilayetlerinde kurulan İstiklal Mahkemelerinde bazı din görevlileri de yargılanmıştır. 1925 yılının ilk aylarından itibaren yapılan tetkiklerde, Elaziz’de bir köy imamı⁶⁶⁰ Erzurum’da Gâvur İmam lakabıyla bilinen Abdülhamit Hoca⁶⁶¹, Rize’de köy imamı oldukları anlaşılan İmam Şaban ve İmam Hafız Kemal Hocalar⁶⁶² halkı hükûmet aleyhinde kışkırtmak suçlarıyla tutuklanmışlardır.

⁶⁵⁷ Hâkimiyet-i Milliye, 28 Temmuz 1925.

⁶⁵⁸ Cumhuriyet, 6 Haziran 1924.

⁶⁵⁹ Hâkimiyet-i Milliye, 4 Ocak 1926.

⁶⁶⁰ Hâkimiyet-i Milliye, 30 Kasım 1925.

⁶⁶¹ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975. s. 304.

⁶⁶² Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 311.

Giresun’da ise 20 Aralık 1925’te, halkı başlarına toplayarak teşkilat oluşturmaya çalışan Abdullah Hoca İstiklal Mahkemesi’nce idama, bu olaylarla bağlantılı olan Hoca Hüseyin ise beş sene cezaya mahkûm edilmiştir.⁶⁶³

4 Ocak 1926 tarihinde ise Çerkeş’te cami kapısına şapka aleyhinde beyanname yapıştırmak suçuyla tutuklanan Hoca Ahmet Efendi, yapılan yargılama sonunda suçsuz bulunarak berat etmiştir.⁶⁶⁴

19 Ocak 1925 tarihinde ise Maraş’ta, Şapka Kanunu aleyhinde tahrik edici yazıların, sabah namazında halka okunması suretiyle, ahaliyi hükümete isyana tahrik suçu ile aralarında cami müezzinin de bulunduğu 20 kişi çeşitli cezalara çarptırılmıştır.⁶⁶⁵

Ayrıca, 3 Aralık 1925 tarihinde, öteden beri hükümet tarafından yapılan yenilik ve inkılâplara karşı bir muhalefet hareketi oluşturmak ve şu anki hükümet aleyhinde sürekli propaganda bulunmak suçu ile Erzurum’da Hoca Osman ve Hoca Mehmet Efendiler tutuklanmışlardır.

Frenk Mukallidliği ve Şapka adındaki kitabı yazdığı ve çeşitli bölgelere göndermek suretiyle halkı isyana teşvik ettiği gerekçesiyle Fatih dersiamlarından Hoca Atıf Efendi, 7 Aralık 1925 tarihinde İstanbul’da tutuklanmıştır. Babaeski sabık müftüsü Ali Rıza, Beyazıt dersiamlarından Hoca Tahir ve Hoca Fettah Efendi gibi din görevlileri de muhakeme edilmiştir.⁶⁶⁶

Yapılan muhakemenin sonucunda 8 Şubat 1926 tarihinde Hoca Atıf⁶⁶⁷ ve Babaeski Sabık Müftüsü Ali Rıza Efendilerin⁶⁶⁸ idamına, Hoca Tahir ve Hoca Fettah

⁶⁶³ Hâkimiyet-i Milliye, 20 Aralık 1925.

⁶⁶⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 4 Ocak 1926.

⁶⁶⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 19 Ocak 1926.

⁶⁶⁶ Ahmed Nedim (Hzl.), *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*, Ankara: İşaret Yayınları, 1993, s. 289.

⁶⁶⁷ Hoca Atıf Efendi’nin idamına sebebiyet veren durum sadece Şapka İnkılâbına karşı çıkması değildir. Bu durumun yanında Atıf Efendi, “milli mücadelenin en buhranlı zamanında Anadolu içlerine doğru uzanmış işgal ordusuna mukavemet edilmemesi hususunda başkanlığını yaptığı Teâlî-i İslâm Cemiyeti adına düzenlediği beyannameleri sonradan aldığı çeşitli inkâr tertiplerine rağmen Yunan tayyareleriyle istiklali ve hayat hakkı için mücadele eden Anadolu köylerine attırdığı ve yeniliğe ve Cumhuriyete daimi bir düşman vaziyeti almış olduğu...” gerekçesiyle beraber bu cezaya çarptırıldığı mahkeme kararında belirtilmektedir. Bkz. Nedim, *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*, s. 290.

⁶⁶⁸ Sabık Müftü Ali Rıza Efendi’nin idamına karar verilmesinde sadece şapka inkılâbına muhalefet ettiği gerekçesinin etkili olmadığı söylenebilir. Mahkeme kararına göre Ali Rıza Efendi’nin Millî

Efendilerin üçer yıllığına Adana'ya sürgün edilmesine karar verilmiştir.⁶⁶⁹ Siyasi otoriteye karşı verilen bu reaksiyonlara çok az bir zümrenin katıldığı anlaşılmaktadır. Zira ifade edilmelidir ki, bu reaksiyon içerisinde bulunan kişiler sadece örneklerini verdiğimiz din görevlileri ile sınırlı değildir. Toplumun diğer kesimlerinden, tarikat şeyhi, asker, memur ve eşraftan da bu sürece dâhil olan kişiler bulunmaktadır.⁶⁷⁰

Hilafetin ilgası, Şeyh Said Ayaklanması ve Şapka İnkılâbı neticesinde ortaya çıkan ve Millî Mücadele sonrası oluşturulamaya çalışılan yeni düzene karşı bir hoşnutsuzluğun belirtileri olarak algılayabileceğimiz bu reaksiyonlar 1926 yılı sonrasında da devam edecektir.

Harf İnkılâbının gerçekleştiği 1928 yılında, bazı din görevlilerinin harf inkılâbına karşı çıktıkları veya Cumhuriyet idaresine karşı hoşnutsuzluklarının devam ettiği genel olarak söylenebilir. Siyasi otoritenin gerçekleştirdiği yeniliklere karşı girişilen protestoların mekânı din görevlilerinin mesleki icra alanı olan camiler ve mescit gibi mekânlar olmuştur. Büyük oranda kim tarafından yazıldığı bilinmeyen, siyasi otoritenin aleyhindeki yazı ve beyannameler, cami duvar ve kapılarına yapıştırılıyor, bundan dolayı bir şekilde din görevlileri de takibata uğruyor veyahut mahkemelerde sorgulanıyordu.

Buna örnek olarak Kula'da gerçekleşen bir hadise gösterilebilir. Bu olayda, Kula Çarşı Camii karşısındaki bir dükkâna şu ifadeleri içeren bir beyanname asılmıştır: *“Biz yeni yazıyı okuyacak olursak hiçbir vakit adam olmayız. Eğer Kur'an-ı Kerim'i okuyacak olursak her milletten üste oluruz ve Allah bize eyi kısmet verir. Ve herhangi millet çıkarsa biz hepsinin üzerine çıkarız. Biz bu yeni çıkanları bırakalım, eskisi gibi namazda Kur'an okuyalım. Allah'a dua edelim. Mustafa Kemal*

Mücadele senelerinde birçok Müslüman halkı Yunanlılara teslim etmiş ve Yunan emellerine göre hareket etmiştir. Bkz. Nedim, *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*, s. 291.

⁶⁶⁹ Nedim, *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*, s. 293.

⁶⁷⁰ Bkz. Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyet'inde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, 127-173.; Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 280-303.; Burcu Özcan, “Basına Göre Şapka ve Kılık Kıyafet İnkılabı”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008, s. 63-72.; Nedim, *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*.; Hakan Kutlu, “Şark İstiklal Mahkemesinde 1925-1927 Döneminde Takrir-i Sükun Kanunu'nun Uygulanması”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Malatya 2007.; Bülent Taşpınar, “Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde Şeyh Said Ayaklanması”, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlk Öğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Eğitimi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 2010.

şöyledir. Bizi her işe sokan odur. Millet akıllarınızı başınıza toplayınız. Her iş merak vermeyiniz Allah'a dua ediniz. Allah'ı unutmayınız..."⁶⁷¹ Bu olayda din görevlisi suçlu bulunmamıştır. Fakat siyasi otoritenin gerçekleştirdiği yeniliklere karşı reaksiyonun gösterilme alanı olarak yine bir cami seçilmiştir.

Siyasi otoriteye karşı hoşnutsuzluğun gösterilme mekânları, camiler ve cami çevresi olarak belirtebileceğimiz cami duvarları ve kapılarıdır. Bu mekânlara beyannameler asmak suretiyle gerçekleşen eylemlerin zamanı ise namaz vakitleri olmuştur.

Buna karşın, 1929 yılında Kayseri, Develi'de gerçekleşen bir olay oldukça dikkat çekicidir. Bu olayda ise Develi Müftüsü Numan Efendi, cami kapısında asılı yeni harflerle fitrenin Tayyare Cemiyeti'ne verilmesi ile alakalı resimli ilan varakasına tepki göstermiştir. Belgede ifade edildiğine göre, müftü efendi ilk olarak ilanın kaldırılmasını cemaatten istemiş, cemaatin bunu yapmaması üzerine, *"tehevürle resimli kâğıtlar cami kapısına yapıştırılamaz, şeriatsız yaşamaktansa ölmek eyidir."*⁶⁷² diyerek beyannameyi yırtmıştır. Bunun üzerine müftü görevden alınmış ve hakkında yasal işlem başlatılmıştır.

Din görevlileri, yapılan inkılâplara karşı göstermiş oldukları bu reaksiyonların dışında, genel olarak Cumhuriyet idaresine karşı bazı tepkiler içerisinde olmuşlardır. Bu durumlar ise, merkezden gönderilen vaaz konularının dışına çıkmaları ve siyasi meseleler hakkında konuşmaları, belgelerde geçen ifade ile *"Türkiye Büyük Millet Meclis'inin tesis ve vaaz ettiği esaslar ve müesseseler aleyhinde mütalaada bulunmaları"*⁶⁷³ çerçevesinde olmuştur.

Böyle bir durum, 6 Eylül 1930'da Emniyet Umum Müdürlüğü'nden, Diyanet İşleri Riyaseti'ne uyarı mahiyetinde gönderilen bir belgeden anlaşılmaktadır. Mezkûr belgede, önceki yıllarda camilerde vaaz veren vaizlerin, dini ve ahlaki esaslar üzerinde konuşmaları gerekirken, bu konuların dışına çıktıklarına ve TBMM'nin aleyhinde konuştuklarına dikkat çekilmiş, konuyla ilgili olarak Diyanet uyarılmış ve böyle durumları engellemesi istenmiştir.⁶⁷⁴ Bu belgeden de anlaşıldığı üzere geçmiş

⁶⁷¹ BCA, Dosya No: 9029./30.10.0.0./102.668.3.

⁶⁷² BCA, Dosya No: 9040./30.10.0.0./102.668.13.

⁶⁷³ BCA, Dosya No: 2233./30.10.0.0./26.150.12.

⁶⁷⁴ BCA, Dosya No: 2233./30.10.0.0./26.150.12.

yıllarda din görevlileri siyasi otoritenin aleyhinde bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Misal olarak 1926 yılında Bozüyük Nahiyesi Çarşı Camisi İmamı İbrahim Efendi, Cumhuriyet idaresinin maksatlarına muhalif hareket ettiğinden dolayı sorgulanmıştır.⁶⁷⁵

Bazı din görevlileri de siyasi otorite aleyhinde çeşitli propaganda faaliyetleri içerisinde bulunmuşlardır. 1929 yılında Gerede’de Hacı Hasan adındaki bir vaiz, Mustafa Kemal Paşa’nın hasta olduğu, Selanik’in alınarak buna mukabil olarak İstanbul’un Yunanlılara verileceği ve İsmet Paşa’nın Avrupa’ya ve İngiltere’ye gideceğine dair konuşmalar yapmış ve bunun neticesinde adliye sevk edilmiştir.⁶⁷⁶

Bu olayla benzer bir durum da Balıkesir’de olmuştur. 29 Haziran 1929 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, aralarında Millî Mücadele’ye büyük katkıları olan müderris Abdülgafur Efendi’nin de bulunduğu Hoca Halil, Kuyumcu Ahmet ve İmam Mehmet isimdeki kişiler, Balıkesir’de İmam Yakup isimdeki bir kişinin riyasetinde, hükümet aleyhinde propaganda yapmak amacıyla toplanmışlar ve bu sebepten dolayı sorgulanmışlardır.⁶⁷⁷ Bu olayda İmam Yakup hariç diğer kişiler serbest bırakılmıştır.⁶⁷⁸

Büyük oranda geleneksel yapının, siyasi otorite tarafından değiştirilmesine karşı bir hoşnutsuzluk belirtisi olarak görülebilecek tepkiler, din görevlileri içerisindeki belirli bir zümrenin bu sürece açık bir şekilde muhalif olduklarını gösterir mahiyettedir. Fakat ifade edilmelidir ki verilen tüm bu örnekler, Cumhuriyet idaresinin ilk birkaç yılında, din görevlilerinin sürece yönelik olumlu ve olumsuz veyahut çekimser tavırlarını tam olarak ortaya koymamaktadır.

Olumlu ve olumsuz manada gösterilen tepkiler yanında, İsmail Kara ve Amit Bein’in ifade ettiği gibi, çeşitli nedenlerden dolayı süreci sükunetle karşılayarak, tepkisiz kalan, sessiz bir din görevlisi kesimi de bulunmaktadır.

⁶⁷⁵ BCA, 51.0.0.0./2.13.24.

⁶⁷⁶ BCA, Dosya No: 90D28./30. 10. 0.0.0./104. 679. 29.

⁶⁷⁷ BCA, Dosya No: 90D29./30. 10. 0.0.0./104. 679. 30.

⁶⁷⁸ Belgede, İmam Yakup adlı kişinin, Balya’ya giderek, Mustafa Kemal Paşa’nın üç ay önce vefat ve kabinenin de sükût ettiğini, Kâzım Karabekir ve Ali İhsan Paşaların iş başına geçeceklerini ve hükümetin İngilizlerle birlik olarak İslamiyet’i kurtaracaklarını, kendisinin ise bu işe memur edildiğini duyurduğu belirtilmektedir. BCA, Dosya No: 90D29./30. 10. 0.0.0./104. 679. 30.

Sürece tepki gösteren, Hoca Raif Efendi ve Hoca İsmail Şükrü Efendi gibi hocaların karşısında bulunan Hoca Hulki ve Hoca İlyas gibi süreci benimseyip, ona eklemelenen hocaların dışında, sessiz bir din görevlileri kitlesi de bulunmaktadır.

Amit Bein'in ifadesiyle, ulemanın büyük çoğunluğu, ne rejimi ve politikalarını büyük bir coşkuyla desteklemiş, ne de iş birliğini reddeden çok büyük bir muhalefet göstermişlerdir.⁶⁷⁹

Genel olarak orta-yolcu bir yaklaşımı benimseyip, aynı zamanda memuru oldukları bu idareye karşı sınırlı bir işbirliği ile hareket etmişlerdir. Bu anlamda sükuneti tercih edenler, Cumhuriyet idaresi ile aralarında pragmatik bir ilişki kurmuşlardır. Siyasi otoritenin hedefleri ve mevcut eğilimleri bağlamında ciddi kaygıların bulunmasına rağmen, istihdam ve kişisel güvenlik ihtiyaçları, din görevlilerinin siyasi otorite ile aralarına pragmatik bir ilişki ağı örmelerine sebebiyet vermiş olabilir.⁶⁸⁰

⁶⁷⁹ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 162.

⁶⁸⁰ Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, s. 168.

SONUÇ

1918 ile 1928 yılları arasında din görevlilerinin imajının incelendiği bu tezde, Millî Mücadele'nin başlangıcından, Cumhuriyet idaresinin ilk birkaç yılına kadar, din görevlilerinin konumları izah edilmeye çalışılmıştır.

Din görevlileri, Millî Mücadele içerisinde büyük oranda mücadeleye destek vermişlerdir. Din görevlilerinin toplum üzerindeki din görevlisi olmalarından kaynaklanan nüfuzları, mücadele fikrinin oluşmasında büyük faydalar sağlamıştır. 1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi'nin hemen ardından Millî Mücadele'ye destek veren din görevlileri, işgal tehlikesi karşısında halkı aydınlatmaya çalışmışlar ve toplumun diğer bileşenleriyle beraber teşkilatlanmaya girmişler, Millî Mücadele'nin lokomotifi olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde, yer yer kurucu, yer yer üye olarak görev almışlardır.

Din görevlilerinin, Millî Mücadele içerisindeki rolleri, büyük oranda toplumu psikolojik açıdan mücadeleye hazırlamaya ve manevi olarak zinde tutmaya yönelik olmuştur. Mücadele içerisindeki idari ve askeri kadrolar, onları toplumu mücadeleye sevk etmeleri yönünde teşvik etmişlerdir. Din görevlileri, ellerinde bulunan etkileyici kuvvetler olarak fetva, hutbe ve vaaz gibi dini telkinleri, mücadele ruhunun oluşması ve zinde tutulması için kullanmışlardır.

Din görevlileri, mücadele ruhunun oluşması için, mücadeleye katılan diğer iştirakçilerle beraber hareket ederek başarılı bir görev üstlenmişlerdir. Bu mücadele fikrinin oluşması, Millî Mücadele'nin lokomotifi olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini doğurmuş, din görevlileri de bu cemiyetlerde çeşitli aşamalarda katkılar sağlamışlardır. Bu cemiyetler içerisinde bulunan din görevlileri, Millî Mücadeleye destek veren toplumun diğer iştirakçileriyle birlikte hareket etmişlerdir. Din görevlileri, bu cemiyetler içerisinde diğer iştirakçilerden daha çok bulunmamış, bu cemiyetler içerisinde, diğer iştirakçilerle beraber bir rol paylaşımı içerisinde olmuştur. Bunun yanında Millî Mücadele'ye destek veren din görevlileri sadece manevi manada ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri içerisinde bulunarak idari manada önemli görevler deruhte etmemişlerdir. Özellikle cephe için lojistik açıdan destek

olmuşlar, maddi yardım, asker tedariki ve çeşitli eşkıya gruplarının Millî Mücadele'ye kanalize edilmesi noktalarında da önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Tüm bu faaliyetler sonrasında onlar hem işgal kuvvetleri hem de İstanbul hükümetleri, özellikle de Damat Ferit Paşa hükümetleri tarafından hedef alınmışlardır. İşgal kuvvetleri, din görevlileri aleyhine faaliyetlerde bulunmuş, bazılarını şehit, bazılarını sürgün etmiş, bazılarını da ezan okurken taciz etmiştir. İstanbul hükümetleri de Millî Mücadele'ye destek veren din görevlilerini azletmiş, haklarında idam kararlarının çıkmasına varıncaya kadar çeşitli engellemelerde bulunmuştur.

Buradan hareketle din görevlilerinin hem Millî Mücadele içerisinde hem de mücadele sonrasında kurulan Cumhuriyet idaresi döneminde ortak bir şekilde hareket ettikleri söylenemez. Millî Mücadele içerisinde, çeşitli gerekçelerle Millî Mücadele'ye muhalif olan, sayıları az da olsa bir kesim din görevlilerinin olduğu söylenebilir. Bu din görevlilerinin Millî Mücadele'ye muhalif olmalarının sebebi, Millî Mücadele'yi, ülkeyi Cihan Harbi'ne sokarak felakete sürüklediğini düşündükleri İttihat Terakki faaliyetlerinin bir devamı olarak görmeleridir.

Büyük oranda Damat Ferit Paşa'nın liderliğinde bulunduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İttihatçı muhalifi tavırlarıyla örtüşen bu tavır, bazı din görevlilerinin Millî Mücadele aleyhinde faaliyet göstermelerine sebep olmuştur. Bu durum büyük oranda, İngilizlerin desteklediği bir fikir olarak, Osmanlı şeyhülislamının, Millî Mücadele'yi yürütenleri asi, faaliyetlerini ise gayrimeşru ilan eden fetvasının hazırlanmasına ve Anadolu'ya gönderilmesine sebebiyet vermiştir. Bu fetvalar, Kuva-yi Milliye'ye karşı Anadolu'da isyanlar çıkmasında etkili olmuş, Millî Mücadeleyi yürüten kuvvetler iki ateş arasında kalmış, mücadele akamete uğramıştır. Bazı din görevlilerinin mücadele içerisindeki bu olumsuz tavırları Cumhuriyet Türkiye'sinde unutulmayacak, laik/seküler inkılâpların yapıldığı süreçte din görevlilerinin imajlarının, eskiye göre, olumsuz olmasına neden olacaktır.

Sayıları, milli mücadeleye muhalif olan din görevlilerinden bir hayli fazla olan destekçi din görevlilerinin faaliyetleri, dönemin koşulları gereği olarak gölgede kalmıştır. Siyasi otoritenin laik inkılâpların yapıldığı bu süre içerisinde zihninde iki

farklı din görevlisi algısı olmuştur. Bunlardan ilki hakiki/makbul, yani Millî Mücadele'ye destek vermiş ve yapılan inkılâplara karşı çıkmayıp uyum sağlayan, olgun ve milliyetçi din görevlisi tipidir. Dönemin ikinci din görevlisi algısı ise, geleneksel yaşamdan ayrılamamış, yapılan inkılâplara uyum sağlayamayan ve karşı çıkan, aslında hakiki olmayan, mürteci din görevlisi tipidir. Bu ikinci din görevlisi tipinin milli mücadeleye destek vermiş olması da bu olumsuz algıyı ortadan kaldırmaya yetmemiştir. Cumhuriyet idaresinin gerçekleştirdiği inkılâplara karşı fikir beyan eden çoğu din görevlisi Millî Mücadele'de aktif rol alan din görevlilerindendir. 1928-29 yıllarına doğru din görevlilerinin imajı, giderek daha bir olumsuz havaya bürünmüştür.

Din görevlilerinin Cumhuriyet idaresini algılama boyutunda ise, daha çok onların bu sürece dâhil oldukları izlenimi bulunmaktadır. Bu süreç içerisinde din görevlilerinin mevcut sürece yönelik bazı hoşnutsuzluklarının olduğu gözlene de onların kitlesel bir şekilde sürece muhalif oldukları söylenemez. Sürece muhalif olanlar ise daha çok bireysel çıkışlarla bu hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir.

Neticede Cumhuriyet idaresinin ilk birkaç yılında gerçekleşen inkılâplara karşı din görevlilerinin üç farklı reaksiyonundan bahsedilebilir. İlk bahsedilmesi gereken reaksiyon, ülkedeki mevcut din görevlilerinin büyük çoğunluğunu içerisine alabileceğimiz, bazı hoşnutsuzlukları olduğu düşünülse de sükûneti tercih edenlerdir. İkinci olarak sürece yönelik hoşnutsuzluklarını belirten ve buna yönelik bazı çıkışlarda bulunan, az sayıdaki din görevlilerinden bahsedilebilir.

Son reaksiyon ise, ikinci reaksiyona sahip olan din görevlilerinden sayıca oldukça fazla olan ve bu süreci sahiplenen, inkılâpların yerleşmesi adına çeşitli çalışmalarda bulunan din görevlileridir. Sonuç olarak, din görevlilerinin Cumhuriyet idaresinin ilk yıllarındaki süreç algısı bu üç farklı reaksiyon çerçevesinde şekillenmiştir.

Din görevlilerine yönelik olarak son bahsedilmesi gereken durum ise, Cumhuriyet idaresince yapılan laikleşme tercihi sonrasında, din görevlilerine, eskiye nazaran siyasi, hukuki, idari, sosyal ve kültürel hayatta daha sınırlı yeni bir alanın tahsis edilmesi durumudur.

Din görevlilerine, saydığımız bu farklı alanlardaki varlıklarından ziyade, sadece vicdani ve manevi bir alan olarak görülen dini alan tahsis edilmiştir. Osmanlı döneminde birçok siyasi, hukuki, idari ve sosyal görevi deruhte edebilecek fonksiyonlara sahip din görevlisi tipi Cumhuriyet idaresinin ilk birkaç yılında neredeyse ortadan kalkmıştır. Din görevlilerine yeni, fakat eskiye göre daha sınırlı, bir alan tahsis edilmiştir.

Yine bu dönem içerisinde, onların süreç içerisinde devamlılığını sağlayacak okulların kısmen ortadan kalkmış olması, mevcut din görevlisi kadrosu içerisinde açıkların olmasına rağmen, görev birleştirilmelerinin gerçekleşmesi ve maaş problemleri gibi çeşitli sorunlarının da olduğu ifade edilebilir.

Yıkılan bir imparatorluğun bakiyesi olarak kurulan Yeni Türk Devleti'nin ekonomik kaygılar neticesinde görev birleştirmelerine gitmiş olması geçerli bir sebep gibi görünse de, din görevlilerinin bu süreç içerisinde bir ölçüde ihmal edildikleri söylenebilir.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 51. 0.0.0./2.6.17.
BCA, 51.0.0.0./2.13.34.
BCA, 51.0.0.0./13.113.24.
BCA, Dosya No: 2260./30.10.0.0./26.151.17.
BCA, 51.0.0.0./3.15.11.
BCA, 51. 0.0.0./5.43.8.
BCA, 51. 0.0.0./3.15.7.
BCA, 51. 0.0.0./2.12.28.
BCA, 51. 0.0.0./ 4.36.7.
BCA, 51.0.0.0./5.43.11.
BCA, 51.0.0.0./12.105.30.
BCA, Dosya No: 22923./30. 10.0.0./192.314.4.
BCA, 51. 0.0.0./4.28.20.
BCA, 51. 0.0.0./13.15.17.
BCA, 51. 0.0.0./2.14.11.
BCA, 51.0.0.0./4.29.7.
BCA, 51. 0.0.0./13.112.20.
BCA, 51.0.0.0./6.48.5.
BCA, 51.0.0.0./12.105.30.
BCA, 51. 0.0.0./4.28.20.
BCA, 51.0.0.0./8.68.36.
BCA, Dosya No: 2270./ 30. 10.0.0./26.151.27.
BCA, 51.0.0.0./13.112.14.
BCA, 51.0.0.0./14.119.25.
BCA, 51. 0.0.0./13.114.42.
BCA, 51. 0.0.0./14.119.20.
BCA, 51. 0.0.0./13.111.36.

BCA, 51. 0.0.0./2.6.16.
BCA, Dosya No: 1411./30. 10.00./15.86.10.
BCA, 51. 0.0.0./2.5.1.
BCA, 51.0.0.0./2.12.41.
BCA, 51.0.0.0./2.5.13.
BCA, 51. 0.0.0./5.43.15.
BCA, 51. 0.0.0./13.114.36.
BCA, 51.0.0.0./13.115.24.
BCA, 51.0.0.0./14.119.20.
BCA, 51.0.0.0./7.64.66.
BCA, 51.0.0.0./13.114.27.
BCA, Dosya No: 19125./30. 10.0.0./19.111.23.
BCA, 30.11.1.0./47.9.78.
BCA, 30.11.1.0./79.22.11.
BCA, 30.11.1.0./82.36.25.
BCA, 51.0.0.0./2.1.14.
BCA, 51.0.0.0./4.36.4.
BCA, 30.10.0.0./26.150.18.
BCA, 51.0.0.0./2.4.20.
BCA, 51.0.0.0./13.109.8.
BCA, 30.10.0.0./26.150.3.
BCA, 51.0.0.0./5.43.9.
BCA, 51. 0.0.0./13.14.35.
BCA, 51. 0.0.0./13.110.12.
BCA, 51. 0.0.0./3.19.7.
BCA, 51. 0.0.0./3. 17. 1.
BCA, 51. 0.0.0./3.15.24.
BCA, 51. 0.0.0./2.14.19.
BCA, 51. 0.0.0./3.17.13.
BCA, 51. 0.0.0./13.17.16.
BCA, 51. 0.0.0./4.28.15.
BCA, 51. 0.0.0./5.46.22.

BCA, 51. 0.0.0./2.7.16.
BCA, 51. 0.0.0./13.115.8.
BCA, 51. 0.0.0./8.66.25.
BCA, 51. 0.0.0./3.19.3.
BCA, 51. 0.0.0./3.15.9.
BCA, 51. 0.0.0./7.64.81.
BCA, 51. 0.0.0./14.117.4.
BCA, 51. 0.0.0./13.114.26.
BCA, 51. 0.0.0./3.19.4.
BCA, 51. 0.0.0./8.66.29.
BCA, 51.0.0.0./13.113.18.
BCA, 51. 0.0.0./7.63.21.
BCA, 51. 0.0.0./14.118.11.
BCA, 51. 0.0.0./13.112.19.
BCA, 51. 0.0.0./2.7.4.
BCA, Dosya No: 2222./30. 10.0.0./26.150.2.
BCA, Dosya No: 9029./30.10.0.0./102.668.3.
BCA, Dosya No: 9040./30.10.0.0./102.668.13.
BCA, Dosya No: 2233./30.10.0.0./26.150.12.
BCA, 51.0.0.0./2.13.24.
BCA, Dosya No: 90D28./30. 10. 0.0.0./104. 679. 29.
BCA, Dosya No: 90D29./30. 10. 0.0.0./104. 679. 30

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, DH.EUM.AYŞ. 53/55.
BOA, DH.KMS. 60-1/2.
BOA, DH.İ.UM. 20-27/14-34.
BOA, DH.EUM.AYŞ. 53-80.
BOA, DH.EUM. AYS. 42-43.
BOA, DH.İ.UM. 19-14/1-18.
BOA, İ.DUİT. 9/140.
BOA, DH.ŞFR. 630/62.

BOA, DH.ŞFR. 630/75.
BOA, DH.ŞFR. 630/102.
BOA, DH.ŞFR. 632/63.
BOA, DH.KMS. 60-1/73.
BOA, DH.EUM.AYŞ. 29/45.

3. İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi

İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/18/1
Sicil No:5260.
İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 127/3/13
Sicil No: 1583.
İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, Sicil-i Ahval Dosyaları, nr. 244/1612.
Sicil No:2257.

B. MECLİS ZABITLARI

1927 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 8, Ankara: Başvekalet Müdavenet Müdüriyeti, 1928.
1929 Mali Senesi Bütçe Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 10, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1924.
1930 Mali Senesi Bütçe Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 11, Ankara: Başvekalet Müdavenet Matbaası, 1930.
1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 12, Ankara: Başvekalet Müdavenet Matbaası, 1931.
Askeri Mükellefiyet Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 8'den devam, Ankara: Başvekalet Müdavenet Matbaası, 1928, s. 1696.
İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkati'nin Üçüncü Faslı'nın Meclis-i İdare Teşkilatına Ait 62. ve 64. maddelerinin Tadili Hakkında Kanun, *Düstur*, III. Tertip, C. 7, Ankara: Türk Uçakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928.
Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 4, C. 1, İçtima Senesi:1, 17 Şubat 1920.
TBMM Gizi Celse Zabıt Tutanakları, Devre:1, Cilt:1, İçtima:1, 3 Temmuz 1920.
TBMM Gizli Celse Zabıt Tutanakları, Devre:1, Cilt: 1, İçtima:1, 23 Ekim 1920.

TBMM Zabıt Tutanakları, Devre: 1, Cilt: 29, İçtima: 26, 16 Haziran 1923.

TBMM Zabıt Tutanakları, Devre: 3, Cilt: 20, İçtima Senesi: 3, 19 Şubat 1325.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, *Düstur*, III. Tertip, C. 5, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1931.

C. SÜRELİ YAYINLAR

Alemdar

Babacan

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

İrade-i Milliye

Karagöz

Peyam

Peyam-ı Sabah

Sebilürreşad

Söz

Takvim-i Vekayi

Tanin

Vakit

Yenigün

D. OSMANLICA ESERLER

Adalet Vekili Seyyid Bey. *Hilafet'in Maiyet-i Şer'iyesi*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası [Basım yılı yok.].

Ahmet Hamdi. “Yeni İslam Medreseleri Hakkında Mühim Bir Rapor”, *Sebilürreşad*, C. 21, Sayı: 522, 18 Kanun-ı sani 1339, s. 11-16.

Ahmet Rasim Avni. “Fetva-yı Deccaliye’ye İptal”, *Alemdar*, 11 Mayıs 1920.

Ali Kemal. “Kimi Aldatıyorlar”, *Peyam*, 28 Eylül 1335.

Hilafet ve Milli Hâkimiyet, Ankara 1339.

Cumhuriyet Devrinde Türkçe Hutbeler, Maarif Kütüphanesi (Hzl.), İstanbul: Ahmet Kemal Matbaası, 1927.

Doktor Fahri Cemal. *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası: Gelibolu Vilayeti*, İstanbul: [Yayınevi yok.], 1925.

Doktor Muslıhiddin Safvet. *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası Ankara Vilayeti*, [Basım Yeri Yok.], Hilal Matbaası, 1925.

Ferik Nurettin Paşa'nın İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi Hazretlerine Yazdıkları Mektup, Matbaa-i Osmaniye, 30 Nisan 1339.

Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye, [yazar adı, baskı yeri ve yılı yok.]

Hoca Halil Hulki, Hoca İlyas Sami ve Hoca Rasih. *Hâkimiyet-i Milliye ve Hilafet-i İslamiye*, Ankara: Yenigün Matbaası, 1341.

Hoca İsmail Şükrü. *Hilafet-i İslamiye ve Büyük Millet Meclisi*, Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1339.

Kastamonu Sıhhiye Müdürü Doktor Kemal. *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası: Kastamonu Vilayeti*, Ankara: [Yayınevi Yok.], 1922.

Mazlum Mes'ud-Abdülhalık Ahmed Rasim Avnî. *Anadolu'dan Bir Ses veyahud Türkçe Bir Hutbe*, İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1337.

Muğla Sıhhiye Müdürü Doktor Esad. *Türkiye'nin Sıhhi-i İçtimai Coğrafyası Muğla (Menteşe) Sancağı*, Ankara: [Yayınevi Yok.], 1923.

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Müdürü. *Türkiye'nin Sıhhi ve İçtimai Coğrafyası: Gazi Ayıntap Vilayeti*, [Basım Yeri Yok.] Hilal Matbaası, 1926.

Türkçe Hutbe, Diyanet İşleri Riyaseti (Hzl.) İstanbul: Şehzadebaşı Evkaf İslamiye Matbaası, 1927.

Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Kongreye Sunduğu Rapor, Erzurum: Türk Basımevi, [Basım yılı Yok]

E. KİTAPLAR

Akandere, Osman ve Polat, Hasan Ali. *Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin Millî Mücadele Karşısı Politikaları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

- Akbulut, Ali. *Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler*, Erzurum: Erzurum Valiliği Yayınları, 1989.
- Akbulut, Dursun Ali. *Albayrak Olayı*, Erzurum [Yayınevi yok.], 1991.
- Akdemir, Elif Su ve Şen, Sema (Hızl.). *İstiklal Harbi İle İlgili Telgraflar*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1994.
- Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1998.
- . *İç Savaş ve Sevr’de Ölüm*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010.
- . *Son Meşrutiyet 1919-1920*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2010.
- Albayrak, Mustafa. *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*, C. 4-5, İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981.
- Altay, Fahrettin. *Görüp Geçirdiklerim 10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İstanbul: İnsel Yayınları, 1970.
- Altunsu, Abdülkadir. *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Apak, Rahmi. *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk-Söylev*, C. 1-3. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Atilhan, Cevat Rifat. *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Kahramanlar*, İstanbul: Uğur Yayıncılık, 1967.
- Avanas, Ahmet. *Milli Mücadele’de Konya*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Avcioğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e*, C. 1-4, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978.
- . *Türkiye’nin Düzeni Dün Bugün Yarın*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.

- Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Tek Adam*, C. 2, Ankara: Remzi Kitapevi, 1964.
- Aydinel, Sıtkı. *Güneybatı Anadolu'da Kuva-yi Milliye Harekatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Aykut, Şen Nur. Çakar. *Milli Mücadele'de Biga*, [Basım yeri ve yayın evi yok.], 2006.
- Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklının Kuva-yi Milliye Hatırları (1919-1920), Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1967.
- Barutçu, F. Ahmet. *Siyasi Hatıralar Milli Mücadele Dönemi*, C. 1, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları, 2001.
- Bayar, Celal. *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.
- , *Ben de Yazdım Milli Mücadele'ye Giriş*, C. 6, İstanbul: Baha Matbaası, 1968.
- . *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş*, C. 7, İstanbul: Baha Matbaası, 1969.
- Baykal, Bekir Sıtkı. *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1969.
- Bein, Amit. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, Bülent Üçpınar (çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001.
- Bıyıklioğlu, Tefik. *Atatürk Anadolu'da*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959.
- . *Trakya'da Milli Mücadele*, C. 1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1955.
- Bozkurt, Abdurrahman. *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2014.
- Carr, Edward Hallet. *Tarih Nedir*, Misket Gizem Gürtürk (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

- Cebesoy, Ali Fuat. *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları, 2000.
- . *Bilinmeyen Hatıralar*, Osman Selim Kocahanoğlu (Hızl.), İstanbul: Temel Yayınları, 2011.
- Ceylan, Hasan Hüseyin. *Cumhuriyet Dönemi Din Devlet İlişkileri*, C. 1-3, Ankara: Rehber Yayıncılık, 1991.
- Criss, Bilge. *İşgal Altında İstanbul*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Çapa, Mesut. *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1998.
- Çelik, Recep. *Milli Mücadelede Din Adamları*, C. 1-2, İstanbul: Emre Yayınları, 1999.
- . *Millî Mücadele Günlerinde Din Adamları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.
- Çifçi, Fazıl. *Mahalli Basın Işığında Milli Mücadele’de Kastamonu ve Çevresi*, Kastamonu: Kastamonu Belediye Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Çil, Yücel. *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi*, C. 3, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1994.
- Demirel, Ahmet. *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- . *İlk Meclisin Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Secimler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- . *Tek Parti’nin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Dursunoğlu, Cevat. *Milli Mücadele’de Erzurum*, İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1998.
- Duru, Orhan. *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

- Erdeha, Kamil. *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.
- Ergil, Doğu. *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1981.
- Ergül, Teoman. *Kurtuluş Savaşı'nda Manisa*, Ankara: Kebikeç Yayınları, 2007.
- Ersoy, Arife. "Milli Mücadele'de Ağa ve Eşraf", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 1999.
- Erzurum Kongresi'nin 60. Yılına Armağan*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği (Hzl.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1979.
- Esengil, Kenan. *Milli Mücadele'de Hiyanet Yarışı*, Ankara: Ulus Basımevi, 1969.
- Gençosman, Kemal Zeki. *İhtilal Meclisi*, İstanbul: Hür Yayınları, 1980.
- Goloğlu, Mahmut. *Devrimler ve Tepkiler*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- . *Erzurum Kongresi*, Ankara: Nüve Matbaası, 1968.
- . *Üçüncü Meşrutiyet*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2006.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Gözaydın, İftar. *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İstanbul: İletişim yayınları, 2016.
- Güner, Zekai ve Kabataş, Orhan. *Milli Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basını*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1990.
- Güner, Zekai. *Trakya-Paşeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1988.
- Güneri, Süleyman Necati. *Hatıra Defteri Erzurum'da Kongre Günleri*, Ali Birinci (Hzl.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999.
- Güneş, İhsan. *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı 1920-1923*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1997.

- Gürbüz, Cenani. *Milli Mücadele’de Develi ve Ermeniler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Gürün, Kâmuran. *Türkiye Sovyet İlişkileri (1920 – 1953)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Güven, Zühtü. *Anzavur İsyanı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1965.
- Hayrettin Abidin. *Tarihte Ankara İstiklal Harbi ve Bursa Hatıratı*, [Basım yeri yok.] Semih Lütfi Matbaası, 1934.
- İğdemir, Uluğ. *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İlgüner, Müçteba. *Milli Mücadele’de Balıkesir Kongreleri*, İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XI-XIV. Cüz, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- İnönü, İsmet. *Hatıralar*, Sabahattin Selek (Hzl.), İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2009.
- İsmail Şükrü [Çelikalay]. *Hilafet-i İslamiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1993.
- Türk İstiklal Harbi İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, C. 4, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974.
- Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, Cemal Köprülü (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971.
- . *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Hayrullah Örs (çev.), Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Kafkas, Mehmet. *Millî Mücadelede Öncüler*, İzmir: Nil Yayınları, 1991.
- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 2, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- . *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

- . *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- . *Hilafet Risaleleri*, C. 5, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- . *Hilafet Risaleleri*, C. 6, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1960.
- . *İstiklal Harbimizin Esasları*, [Yayın yeri yok.] Sinan Matbaası 1951.
- Kars, Zübeyir. *Milli Mücadele’de Kayseri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Kinross, Lord. *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Necdet Sencer (çev.), İstanbul: Altın Kitap Yayınları, 1994.
- Koçak, Cemil. *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Konukçu, Enver. *Alaşehir Kongresi (16-25 Ağustos 1919)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Köstüklü, Nuri. *Milli Mücadele’de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Kutay, Cemal. *İstiklâl Savaşı’nın Maneviyat Ordusu*, İstanbul: Posta Kutusu Yayınları, 1977.
- . *Kurtuluş’un Kuvvacı Din Adamları*, İstanbul: Aksoy Yayıncılık, 1998.
- . *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1973.
- Küçükuşurlu, Murat. *Türk Siyasi Tarihinde Erzurum 1923-1950*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, Elçin Gen-Murat Bozluolcay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Menç, Hüseyin. *Milli Mücadele Yıllarında Amasya Olaylar-Belgeler-Portreler*, Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2007.

- Mısıroğlu, Kadir. *Kurtuluş Savaş'ında Sarıklı Mücahitler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1967.
- Milli Mücadele'de Denizli ve Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu Bildiriler*, Denizli: Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Moralı, Nail. *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.
- . *Mütareke'de İzmir Önceleri ve Sonraları*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2002.
- . *Mütarekede İzmir Olayları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1973.
- Mustafa Sabri Efendi. *Hilâfetin İlgasının Arka Planı*, Oktay Yılmaz (çev.), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- , *Dinî Müceddidler*, İstanbul: Sebil Yayınları, 1969.
- Müderrişoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Müftüler, Lütfü. *Milli Mücadele'de Denizli Heyet-i Milliyesi*, Balıkesir: Türkdili Basımevi, 1947.
- Nadi, Yunus. *Ankara'nın İlk Günleri*, İstanbul: Sel yayınları, 1955.
- . *Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar*, İstanbul: Sel Yayınları, 1955.
- Nedim Ahmed (Hızl.). *Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları 1926*, Ankara: İşaret Yayınları, 1993.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Olca, Osman Fevzi. *Amasya Ünlüleri*, Turan Börekçi (Hızl.), Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2002.
- Önder, Mehmet. *Atatürk Konya'da*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1989.
- Özalp, Kazım. *Milli Mücadele 1919-1922*, C. 1-2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

- Özdemir, Mehmet. *Milli Mücadele’de Develi*, Kayseri: [Yayınevi yok.], 1973.
- Özdemir, Zekeriya. *Balıkesir Bölgesinde Milli Mücadele Önderleri*, Balıkesir: Balıkesir Belediyesi Kültür Yayınları, 1998.
- Özel, Sabahattin. *Milli Mücadele’de Trabzon*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Özer, Kemal. *Kurtuluş Savaşında Gönen*, Balıkesir: Türk Dili Matbaası, 1964.
- Özgen, İhsan Fuat. *Milli Mücadele’de Gâlip Hoca Celâl Bayar*, İstanbul: İnsanlık Vakfı Yayınları, 2003.
- Özkaya, Yücel. *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.
- Öztoprak, İzzet. *İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.
- Peker, Nurettin. *İstiklal Savaşı’nın Vesika ve Resimleri*, İstanbul: Gün Basımevi, 1955.
- Rey, Ahmet Reşit. *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Nur Özmel Akın (Hızl.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Sakallı, Bayram. *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- . *Milli Mücadele’nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Sarıkoyuncu, Ali. *Atatürk Din ve Din Adamları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- . *Milli Mücadelede Din Adamları*, C. 1, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- . *Milli Mücadelede Din Adamları*, C. 2, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Satan, Ali. *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2013.

- Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*, İstanbul: Sıralar Matbaası, 1963.
- Selvi, Haluk. *Milli Mücadele’de Erzurum 1918-1923*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Serez, Mehmet. *Atatürk ve Milli Mücadelede Tekirdağ*, İstanbul: Tekirdağ Valiliği Yayınları, 2004.
- Sevim, Ali. Öztoprak, İzzet ve Tural Mehmet Akif (Hızl.). *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.
- Soysal, İlhami. *150’likler*, İstanbul: Gür Yayınları, 1985.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadele’nin İç Âlemi*, İstanbul: Hamle Matbaası, 1967.
- Şimşir, Bilâl Nuri. *Malta Sürgünleri*, [Basım yeri yok.], Milliyet Yayınları 1976.
- . *Ankara Ankara Bir Başkentin Doğuşu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, s. 107.
- Taçalan, Nurdoğan. *Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2007.
- Tansel, Selahattin. *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C. 3, Ankara: Milli Eğitim Basım Evi, 1978.
- Tekeli İlhan, İlkin, Selim. *Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim [Tahtakılıç] Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Tosh, John. *Tarihin Peşinde*, Özden Arıkan (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 3, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Tunçay, Mete. *Eleştirel Tarih Yazıları*, Ankara: Liberte Yayınları, 2012.
- . *Türkiye Cumhuriyet’inde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1981.
- Türk Tarih Tetkik Cemiyeti (Hızl.), *Tarih IV*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.

Türkgeldi, Ali Fuad. *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Uluğ, Naşit Hakkı. *Hemşehriniz Atatürk*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, [Basım yılı yok.].

———. *Hilafetin Sonu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.

———. *Üç Büyük Devrim*, İstanbul: Baha Matbaası, 1973.

———. *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, [Basım Yeri Yok.] Milliyet Yayınları, 1973.

Ünal, Muhittin (Hızl.). *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1994.

Yalçın Durmuş ve Akbıyık Yaşar ve Diğerleri. *Cumhuriyet Tarihi*, C. 1, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Zerdeci, Hümeysra. *Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Zürcher, Erik Jan. *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Nüzhet Salihoğlu (çev.), Bağlam Yayınları 1987.

F. MAKALELER

Akandere, Osman. “11 Nisan 1920 (1336) Tarihli Takvim-i Vekâyi’de Kuva-yi Milliye Aleyhinde Yayınlanan Kararlar”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 24, Kasım 1999- 2003, s. 417-476.

Akbulut, Dursun Ali. “Erzurum Kongresi’nin Mahalli Boyutu”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu (27-29 Mayıs 2002 Ankara)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2003, s. 71-76.

Arabacı, Caner. “Milli Mücadele’de Konya Öğretmeleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 1990.

- Arslan, İsmail. “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İmamlar, Muhtarlar ve Köylüler: Balıkesir Örneği”, *U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal bilimler Dergisi*, Sayı: 13, Yıl: 8, Bursa, 2007, s. 235-248.
- Atamer, Hamdi. “Milli Direnme”, *BTTD*, Sayı: 7, 8, 9, 10, 11, 12, İstanbul 1968.
- Aydoğan Erdal ve Özkan, Asaf. “Erzurum Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 21, Sayı: 1, Elazığ 2011, s. 315-338.
- Beşikçi, Mehmet. “Askeri Modernleşme, Askeri Disiplin ve Din: Düzenli Kitle Orduları Çağında Osmanlı Ordusunda Tabur İmamları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 11, Sayı: 1, 2016, s. 1-33.
- Beydilli, Kemal. “Osmanlı Döneminde Mahalle İmamları”, *Din ve Hayat TDV İstanbul Müftülüğü Dergisi*, Sayı: 3, İstanbul 2009, s. 16-20.
- Birinci, Ali. “Hoca Rasim Efendi”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, C. 18, s. 194-196.
- . “Hürriyet ve İtilaf Fırkası”, *DİA*, C. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 507-511.
- . “Siyaset Meydanında Bir Desiâm: Hoca Ahmed Rasim Avnî Efendi’nin Serencamı”, *İstanbul Araştırmaları*, Sayı: 3, İstanbul 1997, s. 163-184.
- Bolak, Ahmed Aydın. “Balıkesir’de Kuva-yi Milliye Çalışmaları”, *Milli Mücadele’de Balıkesir*, İstanbul: Türk Petrol Vakfı Lale Mecmuası Yayınları, 1986, s. 53-155.
- Bolak, M. Vehbi. “Milli Mücadele’de Balıkesir Kuva-yi Milliye Hareketi Nasıl Doğdu? Nasıl Büyüdü ve Kuva-yi Milliyeciler Nasıl Çalıştı?”, *Milli Mücadele’de Balıkesir*, İstanbul: Türk Petrol Vakfı Lale Mecmuası Yayınları, 1986, s. 157-178.
- Buytulluoğlu, Hamdi. “Milli Mücadele Başlıyor”, *BTTD*, Sayı: 12, İstanbul 1968, s. 6-12.
- Çay, Mustafa Murat. “Milli Mücadele’de Cevat Rıfat Atilhan”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, 2013, s. 255-288.

- Çevik, Zeki. “Milli Mücadele’nin Resmi Ders Kitaplarında Anlatımına Eleştirel Yaklaşımlar”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, Mehmet Öz (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 753-766.
- Dilan, Hasan Berke. “Trakya-Paşaeli Müdafaa Hukuk Cemiyeti Nasıl Kuruldu Trakya-Paşaeli Gazetesi”, *XI. Milli Egemenlik Sempozyumu*, Edirne: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2000, s. 85-104.
- Doktor Lütfi. “İstiklâl Savaşında Ulemanın Büyük Hizmetleri Milli Harekâta Karargâh Olan Müftülük Daireleri”, *Sebilürreşad*, C. 3, Sayı: 57, 1949, s. 105-18.
- Duman, Doğan. “31 Mart Vakasının İ ki Öncü Habercisi: Kör Ali ve Beşiktaş Olayları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı: 42, Kış III 2006, s. 95-112.
- Duman, Sabit. “1960-1971 Döneminde Sol Hareketlerin Türk Devrimine Bakışı ve Tarihçiliğimiz”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler*, Mehmet Öz (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 865-875.
- Eşref Edip-Mehmet Akif, “Milli Mücadelede Sebilürreşad”, Hayreddin Karan (Aktaran), *Sebilürreşad*, C. 10, Sayı: 238, 1956, s. 202-205.
- Gökdemir, Oktay. “Küreselleşme Bağlamında Türkiye’de Cumhuriyet Tarihi Yazıcılığının Sorunları”, *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*, İstanbul: Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2000, s. 205-213.
- Karakaş, Ömer. “Cumhuriyet’in İ lk Yıllarında Yönetimin Din Görevlilerinden Beklentileri ve Din Görevlileri’nin İ nkılâplar Karşısındaki Tutumu” *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı: 3, Eylül 2014, s. 140-166.
- Koçak, Cemil. “İ nkılâp Tarihçileri’nin Kutsal Metni: Nutuk”, *Cumhuriyet Tarihi’nin Tartışmalı Konuları*, Bülent Bilmez (Hzl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 37-46.

- Kütükoğlu, Mübahat S. “Dârü’l Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi”, C. 8, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 507-508.
- Özalp, Ömer Hakan. “Yeşilzade Mehmet Salih Efendi”, *DİA*, C. 44, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 498-499.
- Sarıkoyuncu, Ali. “Şeyh Edebali ve Milli Mücadelede Bilecik Müftüsü Nuri Efendi”, *Diyanet Dergisi*, C. 3, Sayı: 3, Ankara Temmuz-Ağustos 1994, s. 15-24.
- . “Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi’nin Milli Mücadele ve Atatürk İnkılâpları Karşıtı Tutum ve Davranışları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 39, Ankara 1997, s. 787-812.
- Tekeli İlhan, İlkin, Selim. “Yumağı Başka Uçtan Başlayarak Sökmek Ya da Ege’de Direnişin Önemi Üzerine”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 320-335.
- Toprak, Binnaz. “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (Ed.), İstanbul: Beta Yayınları, s. 359-368.
- Tunaya, Tarık Zafer. “Mütareke Dönemimin Özellikleri”, *İ.Ü Siyasal Bilimler Fakültesinin Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay’ın Anısına Armağan 2’den Ayrı Basım*, İstanbul 1982, s. 383-412.
- Vural, Orhan. “İstiklal Savaşında Müftülerin Hizmetleri Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi’nin Hatıraları”, *Sebilüreşad*, C. 1, Sayı: 12, 1948, s. 185-187.
- Yalçın, Semih. “Milli Mücadele Dönemi”, *90. Yılında Milli Mücadele*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011, s. 11-27.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Mustafa Sabri Efendi”, *DİA*, C. 31, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 350-353.
- Yazıcı, Nesimi. “Osmanlı Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Diyanet Dergisi*, C. 17, Sayı: 4, Sayı. Ekim Kasım Aralık, Ankara 1991, s. 55-123.

Yüce, Nur. “Atalay Besim”, *DİA*, C. 4, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 43-44.

Yücel, İrfan. “İmam”, *DİA*, C. 22, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 200, s. 186-188.

G. TEZLER

1. DOKTORA TEZLERİ

Avşar, Servet. “Milli Mücadele’de Propaganda Faaliyetleri”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Isparta 2010.

Karaaslan, Halis. “Milli Mücadele Döneminde İç İsyanların Çıkışında Dini Faaliyet ve Propagandanın Rolü”, Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İzmir 1997.

Piyale, Mesut. “Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1992.

Şahin, Muhammet, “Milli Mücadele’de Doğu Trakya”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 1992.

2. YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

Algan, Hamide. “Halkevlerinde İnkılâp Temsilleri (1932-1951)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2011.

Aras, İbrahim. “Cumhuriyet Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirilmesi ve İstihdamı”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 2010.

Bulut, Mehmet. “Birinci ve İkinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclis’inde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler

- Üzerine Bir Araştırma”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1991.
- Güzel, Hasan. “Konya’da Milli Mücadeleyi Destekleyen Din Adamları”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1987.
- Halıcı, Şaduman. “Yüzellilikler”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 1998.
- Kahraman, Kemal. “Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri,” Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Van 1996.
- Kara, Ahmet Sinan. “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitimi, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumu”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2011.
- Kılıç, Esin. “Alevi-Bektaşilerin Milli Mücadeledeki Rolü ve Atatürk’le İlişkileri”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2011.
- Kutlu, Hakan. “Şark İstiklal Mahkemesinde 1925-1927 Döneminde Takrir-i Sükun Kanunu’nun Uygulanması”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Malatya 2007.
- Özcan, Burcu. “Basına Göre Şapka ve Kılık Kıyafet İnkılabı”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008.
- Özgenç, Aylin. “Aydın ve Civarında Milli Mücadele ve Efelerin Faaliyetleri”, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Bolu 2011.
- Özkurt, Fatih. “Yörük Ali Efe’nin Hayatı, Milli Mücadele Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı

Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ 2008.

Susoy, Şenol. “Milli Mücadele Yıllarında Amasya”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2008.

Taşpınar, Bülent. “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nde Şeyh Said Ayaklanması”, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlk Öğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 2010.

Yaka, Nurhan Başoğlu. “Milli Mücadele’de Kadınlar (1918-1922)”, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâpları Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İzmir 2001.

Yetim, Fahri. “Milli Mücadele Döneminde Mitingler”, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir 1994.

Yılmaz, Mehmet. “Milli Mücadele’de Kastamonu Öğretmenleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 1989.

EKLER

Ek-1.

Karagöz, 7 Eylül 1925.

Örümcekli kafalardan hayır yok.

-Çocuklar: Hoca efendi, cübbeni topla, hoca efendi cüb...beni topla! Hoca efendi, cüb...

-Karagöz: Bırakın çocuklar, bırakın zavallıyı! Artık onun yüreğini böcekler, kafasını örümcekler sarmış. Bırakın kendi halinde. Siz yeni mekteplerde dersinize, devrinize bakın!

Ek-2.

Karagöz, 21 Eylül 1928.

Geçenki zelzele bize ham kafalı softaların kahin akidelerini hatırlattı.

-Hoca: Yine zelzele oluyor. Aman yarabbi bu fasık insanlar dünyanın sarı öküzün boynuzunda olduğunu, fenalık edince öküzün herslenüb dünyayı oynattığını hala öğrenemediler mi yahu!

-Karagöz: Ah gidi! Beynine tuz eküb limon sıkıdım yobaz hoca, herkes dünyanın ne olduğunu bildi ama sen hala anlamadın.

Ek-3.

Karagöz, 12 Mart 1340.

Yeni medreseye yeni fenler

-Genç medrese talebesi: Aman Karagöz Çelebi, ne zamandır bu nasara yensurulardan bıktık usandık ve bir şey anlamadan dört duvar arasında kaldıkdı. Bize neler getiriyorsun?

-Karagöz: Size medeniyetin yeni ilimlerini yeni fenlerini getiriyorum hocam. Otomobil, elektrik, telefon, telsiz telgraf, gramofon, telsiz telefon hepsi hepsini öğrenecek, başınızın örümceklerini yeni ilimlerin nuruyla silüb, süpüreceksiniz.

Ek-4.

Karagöz, 8 Mart 1925.

Böyle yarış olmaz be yahu!

-Otomobildekiler: Haydi Beyler, efendiler geç kaldık siz de gelin bizim otomobile de Avrupa'ya çabuk yetişelim.

-Manda Arabasındakiler: Biz öyle gâvur icadına binmeyiz. Ecdadımızdan bunu gördük, buna bineriz.

-Karagöz: Öyle ama efendiler, bir milletin yarısı ileri yarısı geri olur mu? Haydi, bakayım siz de otomobile.

Ek-5.

Karagöz, 8 Mart 1340.

-Hacivat: Bu kocabaş lahana ile ne uğraşıyorsun Karagöz?

-Karagöz: Lahana deyüb geçme Hacivat, öbürü de böyle idi. Üstündeki kaba saba yaprakları soydum. İçinden bak nasıl yeni genç ve memlekete hizmet edecek bir kafa çıktı.

Ek-6.

Karagöz, 5 Kanunievvel 1925

Nureddin Paşa halkı nasıl aldatmıştı?

-Nureddin Paşa: Karşıda bir köy göründü müftü efendi, varır varmaz seninle camiye gideriz. Ben namaza durunca sen halkı toplar, bakın ne sofı ne Müslüman adam diye döküp doldurursun emi?

-Müftü: Münasip paşam dâîniz bu hizmeti ifa ederim. Yalnız köylüden biraz dünyalık toplamak için ben de sizin yardımınızı isterim!

-Karagöz: İki ahbap yoldaşlar, bir olup halkı aldatmışlar... Ama geçti artık.

Ek-7.

Karagöz, 31 Kanunisani 1925.

Fırka dedikoduları ne halde?

-Kahvede Mahalle Müezzini: Yahu eski fırkaya yazıldık ne vazife verdiler ne memuriyet! Hele bakalım bir de şu yeni fırkaya yazılalım ne çıkacak?

-Karagöz: Ah gidi fodula düşmanı çömez ah, senin gibilerin zaten canı ciğeri, dini imanı paradır. Nasıl bir tepsi baklava yedirsem yine eski kapıya köle olur musun?

Ek-8.

Babacan, 27 Ağustos 1928.

Din İşleri Reisliği'ndeki hocalar da yeni harflerle yazıya başladılar

-Hoca, aferin ihtiyarlar. Âlem sizi tazelik yenilik düşmanı sanırdı. (darabe ve yadrubu)'dan Latin Harflerine geçmek kolay değil ama bunun içinden çıktınız mı kimsenin size diyeceği kalmaz.

Ek-9.

Babacan, 10 Eylül 1928.

Din İşleri Reisi Hocamız da yeni harfleri öğrenmeye bakıyor.

-Hoca, yaşa be hocam Arabi, Farisi, kelim, fıkıh okuttuğun bu sıranın başında yeni harfleri okuduğunu görüyorum da bayağı hoşuma gidiyor. Desene kırkıdan sonra saz da çalınır, söz de.

Ek-10.

Karagöz, 27 Kanunisanı 1926

Kanun eskilere ilişmiyormuş!

-Karagöz: Ey imam efendi şimdi ne yapacaksın bakalım. Aile kanunu çıkıyor. Artık birden fazla kadın almak yok.

-İmam: Dainizin evde dört adet hatunum var çelebi. Onlar sağ oldukça benim de evlenmeye niyetim yok.

Ek-11.

Karagöz, 2 Kanunisanı 1925

Onlar da dünyalıktan çekildi.

İmam Efendi: Bizden dünya işlerini aldılar. Artık ibadetle meşgul olacağız.

Papaz: Sorma imam efendi, bizde de öyle hülle kabahatli kadınlar gelip günah çıkartmayacaklar diye yüreğim sızlıyor. Pek sabır edemezsem sakalı kazıtıp dans hocası olacağım.

Ek-12.

Karagöz, 3 Mart 1928.

Oruç keyfi demek zorbalık değildir ya!

Havadis: [bir hafız efendi oruç haliyle sokakta çocuklara kızmış, birini kovalamış. Çocuk evine girince hafız da girmiş, evin gebe kadını korkudan çocuğunu düşürmüş.]

-Komiser: Aman hocam sokakta çocukları pataklamış, birinin evine girmiş, bir kadının çocuğunu düşürmüş, mahalleyi birbirine katmışsın yakışır mı sana!

-Hafız: Haydi haydi sen de çok söylenme oruç halimle sana da çatarım ha!

-Karagöz: Aman hocam ibadet edeyim derken kabahat etme adamı bağlarlar ha!

Ek-13.

Karagöz, 24 Kanunievvel 1928.

Diyanet İşleri Dairesi üç yılda hâlâ bir Türkçe hutbe hazırlayamadı.

-Ulemayı kiram hazreti: Efendi hazretleri dainiz mütalaa ettim bir de zat-ı semûhileri takdir buyurunuz da şu hutbeyi ihzar edelim.

-Karagöz: Aman hoca efendiler, bu ne zahmet, bu ne külfet, bu ne sürat üç yıl bekledik biraz daha bekleriz sakın rahatsız olmayın.

Ek-14.

Sarıktan şapkaya içtimai inkılâbın süratinden bir numune.

İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, C. 1, s. 187.

(2)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

تورکيه جمهوریتی

دیانت ایسملری رئیسلیگی

عدد
۹۰۶۹
۹۹۱۰

شاورش قاضی مصلی

بودجه ماره موضوع خدمه خیرات مخصصاتك حالا وآتیآ تزییدی امكانی اولادی بی جهنله ایوم موجود خدمه خیرات معاشاتك تزییدینه عمل کوریه مامکده حال بوکه کرک مقام شاورش کرکه موازنه مالیه انجمنی خیرات شریفه مستخدمینك تربیه خصوصی استهداف ایتکده در. موجود قادروده داخل وظیفه اولان خیرات شریفه مستخدمینك موجود مخصصات ایله تربیه تحت امكانده اولادی ساقط ادوله کده نظر دقتی جلب ایتش اولالیدرکه طوتیلان سقیم اصولک قسماً تعمیرینه معطوف بعض محللرده تصنیف عنوانیه تدابیر اتخاذینه مجبور اولش ایدسه پوندابیرکده تطبیقینه برچوق عذورلریله تفصائلری وحسنقلمری احتوا ایله دیکی وازجله بعض جوامع شریفه برامام برینه اوچ وبر ایکی مؤذن برینه اون اون بر وبرقاچ قیم برینه اون اون بش قیم استخدام ایدلکده بولوندی کورولش و بولنرک مجموعه وبریلن تخصیصات ایله حقیقی مقدارده ایدیریلرک خدمه بیک تامیله تربیه تانی ایدیش اولاجقندن بقیه آئیده کی مقررات ومواده تویفاً معامله اجرایی خدمه ک متعنه ایق وانسب بولمیشدر .

۱ — جوامع شریفه دن متعدد امای بولونانلرک امله طردن برینك انحلالنده توجیه باینا بوج وظیفه ک وقوف ماولوسى صورتیه امارلک بره ایدیرلسی والیوم قادرومزدن معاش آلان خدمه خیراتن سائر خدمتلرده مستخدم ووظیفه سنه لزوم حقیقی کورولمک کیمسه وار ایکن خدمه خیرات تربیتندن وظیفه لری اولیانلره توجیه بایلمامی وعین جامع امامتک انحلالنده امامتک خطیب عهده سنه توجیه ایله امامت وخطابت وظیفه نک برذات عهده سنده جی الزم اولدی .

۲ — وظیفه خطابتک انحلالنده وظیفه مذکورمک دوشربدن امام عهده سنه توجیه صورتیه وظیفه لرک توجیدی .

۳ — مؤذک ایله قیلاکک شخص واحد عهده سنده جی جائر وحی لازم اولدیقه نظراً مؤذک ایله قیلاکک برذات عهده سنده اجتماعیک تامینی جهنله کیدیلرک قادرومزدکی فضل لک ازاله سی .

۴ — مواد سابقده اسامیسی ذکر اولونان خدماتن عیری اولان خدمات فرعی دن بولونان جزء دور ، وعظ ، فراش الخ کي وظائفک انحلالنده قطعاً توجیه مامامی باینا بوج مان معلومات اعطاسی .

۵ — جوامع شریفه ده ایفاسی مشروط جهات فرعی دن بخارجوان ، سله خوان ، شفا ومصلح خوان ، شیخ القرا ، درسعام وعظیه ، جزخوان ، اجزا ، دور ، موقت ، مهیجی وظیفه لرندن مامام عهده لرده کی چنلرینه مقابل وظیفه تربیتندن معاشلری بولونان خیرات شریفه مستخدمینی ایله تربیدارلر تربیلرکده کی ایفاسی مشروط وظائف ۱ کانون اول ۹۲۶ تاریخندن اعتباراً لغو ایدیش اولدیقندن قادرومزد تزییل .

۶ — تربیدارلر حقنده هیئت وکیل جلیله فرازینک تماماً تطبیق اولونامی مقضی اولدیقندن مذکور خدمتده مستخدم بولونامی حسیله مخصصات آلان تربیدارلر ایلاک انحلال ایدلرک خدمات تکلیف ایدیلرک توجیه واستنکافلری تقدیرده معاشلرینک درحال قطعی واشعاری .

۷ — جوامع شریفه ده انحلال ایدن وظائفه محترق ومنهدم جوامع شریفه خدمه سی موجود ایکن خارجدن مراجعت ایدلرک خدمه خیرات وظائفک قطعاً توجیه اولونامی محترق ومنهدم جوامع عائد برقطعه لیستک ارسالی .

بروجه بالا موادک تطبیق خصوصنده مقضی معاملتک ایفاسی اهمیتله وتعمیماً تبلیغ اولونور ائندم .

دیانت ایسملری رئیسلی

۱۹۲۶ تانی

۱۰

051	108	2	6	17
-----	-----	---	---	----

Ek-16.

22
87

P. G.
B.Ş.BAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

Riyasetin tarihi teşekkülü olan 340 senesinden hademei hayratın. Evkafa & devri tarihi olan I/Haziran /93I tarihine kadar her sene Bütçeye mevzu tahsisat lar dairesinde idare olunan cevami ve mesacidi gerife ve hademei hayrat miktar- ve Müstehikkini ilmiye adediyle mmamelâtı resmîyeyi gösterir İstetistik cetveli - dir .

Senesi	Cevami ve mesacit Adet	Hademei hayratın Adet	Müstehikkini ilmiye nin Adet	Evrakı va ride Adet	Evrakı sa dıra Adet	senei atiy eye müdev ver evrak Adet
340	3000	12000	1200	2695	2512	183
341	3000	12000	1000	6585	6265	320
926	3000	11850	925	5778	5375	403
927	2950	11000	801	5115	4786	329
928	2800	9000	615	5012	4687	325
929	2650	8300	584	4329	3985	346
930	2300	6327	560	3870	3642	230
931	2041	4261	425	3407	3142	267
932	931 Bütçesiyle evkafa devredilmiş tir .		398	3630	3465	165

030	10		26	150	18
-----	----	--	----	-----	----

BCA, 30.10.0./26.150.18.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Hasan ŞAHİNTÜRK

Uyruğu: Türkiye Cumhuriyeti

Doğum Tarihi ve Yeri: 14 Mayıs 1988/ Trabzon

Elektronik Posta: sahinturkhasan@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	KTÜ, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2012
Lisans	İÜ, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı	-
Yüksek Lisans	İMÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü	2017
Tarih Ana Bilim Dalı		

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2013-2015	Zeki Velidi Togan Kitaplığı ve Arşivi	Kataloglama ve Tasnif Sorumlusu

YABANCI DİLLER

Orta düzeyde İngilizce; başlangıç düzeyinde Farsça

HOBİLER

Fotoğrafçılık, Şiir ve öykü